

Q. Jarimbetov, J.Nzamatinov,
I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

Toshkent – 2018

82 (5002)

J-30

UZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM MINISTRILIGI

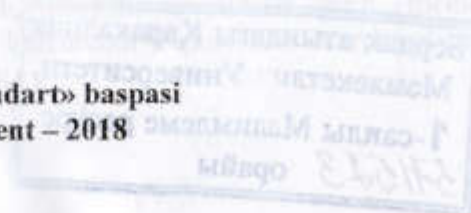
BERDAQ ATINDAĖI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, Í.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası)
bağdarı talabaları ushın sabaqlıq

«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

J-51

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova.

Qaraqalpaq folklorı. 5120100 – Filologiya hám tillerdi úyreniw (qaraqalpaq tili) qánigeligi talabaları ushın sabaqlıq. Tashkent. 2018-jıl. 256 bet.

Qaraqalpaq davlat universiteti bakalavr yunalishida filologiya va tillarnı o'qitish (qaraqalpaq tili) bosqichida “Qaraqalpaq folklorı” fani o'qitiladi. Bu darslikda qaraqalpaq folklorining rivojlanish bosqichlari va uning tasnifi berilgan, qaraqalpaq topishmoqlari, aytishlari, naql va maqollari, qaraqalpaq ertaklari, afsona va rivoyatlar, dostonlarning janriy xususiyatlari, tasnifi bo'yicha materiallar berilgan. Darslik xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganishga bag'ishlangan.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

Allambergenov Keñesbay filologiya ilimleriniń doktori,
professor

Yusupov Qoñsabay, filologiya ilimleriniń kandidati

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5334-7-9

Бердақ атындағы Қарақалпақ
Мәмлекетлик Университети
1-сағлы Мәлимлеме ресурс
571523 орайы

© Q.Járimbetov,
J.Nizamatdinov, I.Allamberganova.

© «Sano-standart», 2018

ALGI SÓZ

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq filologiyası qánigeligi studentleri ushın jazılǵan bolıp, onda xalq dóretiwshiliginiń ózgeshelikleri, onıń ruwxıy dúnyamızdıń quramlı bólegi sıpatında áhmiyeti máseleleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq sabaqlıqta xalq dóretiwshiliginiń janrlar klassifikaciyası házirgi zaman janrlar teoriyası tiykarında ámelge asırılǵan. Materiallardı tańlawda hám tallawda 2000-jıllardan baslap usı waqıtqa shekem baspadan shıǵarılǵan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomliq baspası, sonday-aq jańa izertlewler esapqa alındı, olardan retli orınlarda paydalanıldı. Qaraqalpaq folklorı boyınsha joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq 1979-jılı (Q. Maqsetov, Á. Tájimuratov) hám 1996-jılı (Q. Maqsetov) shıqqan edi. Náwbettegi sabaqlıq joqarıdaǵı sabaqlıqlardıń ulıwma principlerine súyengen menen, materiallardı jańa gárezsizlik dáwiri ruwxında tallaydı, jańalıqlar kirgizedi. «Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarında 1-kurs bakalabriyat baǵdarı studentlerine arnalǵan, onı dúziwde mámleketlik standart talapları hám usı pán boyınsha úlgi baǵdarlaması bassılıqqa alınǵan. Kitapta hár bir temanıń mazmunın sáwlelendiretuǵın baǵdarlawshı jobalar, studentlerdiń materiyallardı ózlestiriw dárejesin bekkemleytuǵın qadaǵalawshı hám jetekshi sorawlar, temaǵa tiyisli ádebiyatlar berilgen. Sonday-aq kitaptıń zárúrli orınları folklorı boyınsha teoriyalıq materiallar hám terminologiyalıq túsindirme sózlikler támiyin etilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı Q. Járimbetov hám usı kafedranıń docenti J. Nizamatdinov tárepinen jazılǵan. Ayrım temalardı («Ápsanalar hám ańızlar»), baǵdarlawshı jobalardı, jetekshi sorawlardı h.t.b. metodikalıq jumislardı joqarıdaǵı kafedranıń oqıtıwshısı I. Allamberganova islegen.

§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyattıń ayırmashılıǵı

1. Folklor haqqında ulıwma túsiniq.

2. Folklor menen ádebiyattıń ózgesheligi.

3. Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri.

Tayanış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naql-maqal, qosıq, variantlıq, folklor hám jazba ádebiyat.

Folklor haqqında ulıwma túsiniq. Folklor terminini inglis tilinen alınǵan bolıp, sózbe-sóz awdarǵanda xalıq danalıǵı, xalıq dóreiwshiligi degendi ańlatadı. (*folk* – xalıq, *lore* – danalıq) hám ol xalıqaralıq terminge aylanıp ketken. Qaraqalpaq tilinde folklor menen qatar **xalıq dóreiwshiligi** sóz birikpesi sınar termin sıpatında ónimli qollanıladı. Onı geyde **awızeki ádebiyat** degen termin menen de ataydı. Folklor (xalıq dóreiwshiligi) óziniń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge yaǵnıy, mifologiyalıq dáwirlerge barıp taqaladı. Áyyemgi folklor sońǵı dáwirler folklorı sıyaqlı túrlerge (janlarǵa) jiklenbegen bolıp, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan. Demek áyyemgi folklor ózine muzıka, xoreografiya (ayaq oyın), teatr elementlerin jámlep, tutas bir kórkem ónerdi ańlatqan hám hár qıylı salt-dástúrlerdı, úrp-ádetlerdi, ırımlardı orınlaǵanda atqarıǵan. Folklor zamanlardıń, jámiyettiń rawajlanıwı menen ózgerip baratuǵın tariyxıy qubılıs. Ózgeriwshenlik, yaǵnıy syujettiń, obrazlar sistemasınıń, tildiń, ásirese onıń leksikalıq quramınıń ózgerip barıwı-folklor shıǵarmalarınıń tiykarǵı qásiyeti. Tariyxıy rawajlanıwıń barısında bir tutas sinkretikalıq óner bolıp esaplanǵan folklor túrlerge ajıralıp, jiklene baslaydı; muzıka folklorı, xoreografiya folklorı kórkem sóz folklorı (awızeki xalıq dóreiwshiligi) h.t.b. Kópshilik folklorlıq shıǵarmalarda, misalı qosıqlarda, dástanlarda kórkem sóz baslı orınǵa shıǵıp, muzıka teatr elementleri oǵan qosımsha bolıp qaladı, al bir qatar folklorlıq janlarda misalı erteklerde, ańızlarda, anekdotlarda kórkem sóz óneri jetekshi orındı iyeleydi.

Xalıq awızeki sóz óneri (folklor) bir qatar ózgesheliklerge iye boladı. Birinshi nábette folklor jámáátlik (kollektivlik)

dóreiwshilik bolıp esaplanadı, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmanıń jeke avtorı bolmay, onı xalıq dóreitedi. Bunda eń dáslebinde pútin bir shıǵarma bir adam tárepinen dóreliwi múmkin. Biraq onıń xalıqqa taralıwınıń barısında bul shıǵarmanı aytqan adam onı tıńlap otırǵan auditoriyanıń (tıńlawshılardıń) talaplarına, kórkem estetikalıq talǵamına, zamannıń ózgesheligine qaray ózgeriwi, qısqartıwı yamasa qosıwı múmkin. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalar xalıq dóreiwshiligi, xalıq miyrası bolıp esaplanadı.

Xalıq dóreiwshiliginiń ózgesheliklerinen biri-ol negizinen awızeki dóreledi hám tarqaladı. Basqasha aytqanda folklorlıq shıǵarmalar burınǵı zamanlarda xatqa túsirilmegen hám nusqa bolıp qalmaǵan. Birewden birewge áwladtan áwladqa awızeki ótip hám tarqalıwınıń nátiyjesinde folklorlıq shıǵarmanıń dáslepki avtorı umıtılıp, olar xalıq mülkine aylanadı. Durıs, ayırım dástanlarda ("Qırq qız", «Alpamıs» h.t.b) jıraw ózinen burın usı dástandı jırlaǵan jırawlar tuwralı, dástannıń dáslepki dóreiwshisi tuwralı maǵlıwmatlar beredi. Biraq olar dástannıń avtorları bola almaydı, al onıń atqarıwshıları bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmaların jáne bir belgisi - bul olardıń kóp variantlıǵı. Joqarıda ayılǵanıday bir shıǵarmanı hár atqarıwshı ózinshe ózgerisler kirgizip, hár qıylı atqarıwı múmkin. Misalı, «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaq folklorında kóp variantları bar (Qıyas jıraw variantı, Ógiz jıraw variantı, Esemurat jıraw variantı h.t.b). Hár bir jıraw dástannıń syujetine, obrazlarına motivlerine ózinshe ózgerisler kirgiziwi múmkin. Folklorlıq shıǵarmaların hár bir xalıqtıń kórkem estetikalıq túsiniqlerine, turmıs tárizine, tariyxıy sharayatlarına baylanış xalıqlıq variantları boladı. Bulardı ilimiy tilde milliy versiyalar dep ataydı. Misalı, joqarıda keltirilgen «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha versiyaları bolıp, olardıń syujeti, motivleri, ideyası, tematikası bir-birine jaqın bolǵanı menen hár bir milliy versiyanıń ózgeshelikleri bar.

Folklorǵa tán qásiyetlerdiń jáne biri- bul onıń burınan kiyatırǵan kórkemlik dástúrlerdı qatań saqlawı bolıp tabıladı. Ertekler, dástanlar, qosıqlar turaqlı baslamalarǵa, syujetlik motivlerge, kompoziciyalıq qurılıslarǵa iye boladı. Misalı, ertekler

"bir bar eken, bir joq eken, buringi ótken zamanda, sol zamanniń qádiminde..." degen turaqlı baslamalarǵa, dástanlar batırdıń ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwi, batırdıń at tańlawı, batırdıń qız izlep ketiwi, batırdıń gúres tutıwı sıyaqlı turaqlı syujetlik motivlerge iye boladı.

Al jazba ádebiyattıń talapları pútkilley basqasha. Mısalı, ádebiyat shıǵarmaları belgili bir avtorǵa iye boladı, hár bir itibarlı jazıwshınıń (avtordıń) óziniń jekke kórkemlik uslubı, jeke ideyaları bolıwı múmkin. Jazba ádebiyatta folklordaǵıday bir shıǵarmanıń bir neshe variantları bolmaydı. Shıǵarma baspadan shıǵıp kópshilikke tarqalǵan soń onı avtordıń kelisimimiz hesh kim ózgerge almaydı hám ol jazba nusqa bolıp qaladı.

Ádebiy shıǵarma jazba túrde dóreydi, jırawlarǵa, baqsılarǵa ertekshilerge tán improvizatorlıq (suwırıp salmay, aqpa shayırsılıq) jazba ádebiyat wákiline jat usıl. Folklorlıq dóretiwshilik penen jazba ádebiyat arasındaǵı bunday ayırmashılıqlar olardıń bir-birine qarama-qarsı ekenin ańlatpaydı. Kerisinshe, kórkem sóz óneriniń bul eki túri bir-biri menen tıǵız baylanısta boladı, bir-birine tásir jasaydı. Mısalı, jazba ádebiyat wákılleri xalıq dóretiwshiliginen kóp nárseler aladı (naqıl-maqallar, súwretlew quralları, túrli obrazlar h.t.b.), onıń syujetlerin, motivlerin paydalanadı. Óz gezeginde xalıq shayırları jazba ádebiyattan kóp nárseler úyrenedi. Hátteki olardıń ayırımları úyreniw barısında jazba ádebiyat wákıllerine aynalıp ketedi. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Abbas Dabilov, Sadiq Nurımbetov dóretiwshilik jolın xalıq shayırları sıpatında baslap, sońın ala XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákılleri bolıp jetilisti.

Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri. Joqarıda atap ótilgen ózgeshelikler barlıq zamanlar ushın sonıń ishinde ilim hám texnikanıń rawajlanıw shıńlarına jetken XX-XXI ásir ushın jaramlı bola bermeydi. Máselen, folklorlıq shıǵarmalar awızeki dóretiledi hám xalıq arasına atqarıwshılar járdeminde awızeki tarqaladı degen qaǵıyda jazıw-sızıwı bolmaǵan áyyemgi dáwirlerge yamasa sawatsızlıq ústemlik etken orta ásirlerge tán bolıp esaplanadı. Al xalıqtıń ǵalaba sawatlılıǵına erisilgen házirgi dáwirde folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde dórele beriwı múmkin. Mısalı, házirgi zaman xalıq shayırları qosıqlardı, sonıń ishinde toy, betashar

qosıqların jazba túrde dóretedi hám kóbinese olardıń jazba tekstlerin toy máresimde oqıp beredi. Egerde dástanlar, ertekler, buringi zamanlarda jırawlar, baqsılar, ertekshiler tárepinen xalıqqa awızeki jetkerilgen bolsa, házirgi waqıtta folklordıń bul túrleriniń variantları jazıp alınıp, kitap túrinde baspadan shıǵarılǵan. Qálegen sawatlı adam házirgi folklor shıǵarmaları menen atqarıwshılardıń kómegisiz-aq kitap nusqasın oqıp tanısa beriwine boladı.

Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmanıń avtorı bolmawı kerek degen uǵımdı gónergen dewge boladı. Sebebi, házirgi zamanda xalıq dóretiwshiligi usılında payda bolǵan kóp ǵana shıǵarmalardıń avtorları belgili. Hátteki bulardıń shıǵarmaları baspadan shıǵıp ta turadı. Máselen qazaq aqını Jambil Jabaevtıń, ózbek baqsısı Fazıl Yuldash uǵlınıń, qaraqalpaq jırawları Qurbanbay Tájibaevtıń, Qıyas Qayratdinovtıń shıǵarmaları tikkeley ózlerinen jazılıp alınıp solardıń avtorlıǵında baspadan shıǵarılǵan.

Biraq bul ayılǵan jaǵdaylar texnika rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq dóretiwshiligi menen jazba ádebiyat arasındaǵı ayırmashılıq óshti degendi bildirmeydi. Olar kórkem sóz óneriniń eki túri bolıp qala beredi. Folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde payda bolıp, baspadan shıǵarılǵan menen olar báribir xalıq dóretiwshiliginiń tiykarǵı printsipleri sheńberinde dóretiledi. Mısalı, folklorlıq shıǵarmanıń avtorı belgili bolǵanı menen oı báribir folklor poetikası tiykarında dóretiledi, yaǵnıy folklordıń poetikalıq dástúrleri qatań saqlanadı. Bular folklorlıq shıǵarmalardaǵı dástúrlı baslamalar, dástúrlı súwretlew quralları (metaforalar, epitetler, teńewler, giperbolalar h.t.b.), kópshilik shıǵarmalarǵa ortaq bayanlaw stili h.t.b. belgiler. Demek, házirgi zaman folklorınıń dórew usılı, texnikası ózgergen menen onıń ulıwma folklorlıq poetikası saqlanıp qaladı.

Folklor-bul xalıq danalıǵı, xalıqtıń mádeniy miyrası, ruwxıy dúnyası. Onı qásterlep jıynaw, saqlaw hám xalıqtıq ruwxıy mıtájine jaratıw-bul házirgi áwladtıń ádiwli wazıypalarınan bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Folklor degenimiz ne?
2. Folklorımızdı kimler dóretken, qalay kelip shıqqan?
3. Folklor qalay taraǵan, kimler búgingi kúnimizge jetkergen?
4. Folklor menen ádebiyattıń óz-ara baylanısı?

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell.

§ 2. Qaraqalpaq folkloristikası

1. Qaraqalpaq folkloristikasınıń payda bolıwı.
2. Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıw basqıshları.
3. Qaraqalpaq folklorstleri,ǵárazsizlik dáwirindegi folkloristika.
Tayanısh sózler: folklor, jynalıwı, járiyalanıwı, izertleniwi, folklor haqqındaǵı miynetler, qaraqalpaq folkloristleri.

Folklor – (inglis tilinde xalıq danalıǵı) – xalıqtıń awız eki túrde dóretken kórkem sóz óneri. «Folklor» termini dúnya xalıqlarınıń kópshiliginde qabıl etilgen, onı «xalıq awız eki dóretpesi» dep te aytadı. Folkloristika – folklorı izertleytuǵın ilim. Folkloristika ilimi folklorlıq shıǵarmaların tariyxın, taralıw jolların, basqa xalıqlar menen baylanısın, janların, atqarıwshılar repertuarın, jazıp alınıwın izertleydi.

Qaraqalpaq folkloristikası XX ásirdeń baslarında payda boldı, usı ásirde rawajlandı. Revolyutsiyaǵa shekem qaraqalpaq folklorın jazıp alıw, baspadan shıǵarıw, izertlew jumısı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarınan-aq rus ilimpazları A.İ.Belyaev, A.Divayevlar tárepinen qolǵa alındı. Olar qaraqalpaq folklorınıń geypara úlgilerin túp nusqasında jazıp alıp, túp nusqasında hám rus tiline awdarmasında bastırıp shıǵaradı. Bul qaraqalpaq folklorın házirgi izertlewdeń jańa hám dáslepki qádemleri edi. Rus ilimpazları Muravin hám Gladıshevlar 1740-41 jılları Orskiden Xiywaǵa ketip baratırǵanda jol boyı qaraqalpaqlar arasında etnografıyalıq jazıwlar júrgizedi. Qaraqalpaqlarǵa tiyisli materiallardı P.Rıchkov ta jazıp aladı. 1857-58 jılları Sh.Walixanov qaraqalpaqlar arasında bolıp, bir neshe folklorlıq shıǵarmalar jazıp alıw menen qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq kórkem ónerin joqarı bahalaydı. N.Karazin «Hayallar patshalıǵı» haqqındaǵı ertekti Shımbayda jazıp aladı hám onı rus tilinde 1875-jılı «Drevnyaya i novaya Rossiya» degen jurnaldıń III tomında bastırıp shıǵaradı. Qaraqalpaqlar arasında keń taralǵan «Yusup hám Axmet» dástannınıń (Xorezm) variantı venger

tyurkologi X.Vamberi tárepinen onıń «Chagatay etyudları» miynetinde nemis tiline awdarılıp 1911-jılı basıladı. «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası birinshi ret 1902-jılı Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sırdarinskoy oblasti na 1902 g.» degen toplamnıń X tomında basılıp shıqtı. Bul túrk xalıqları arasında keń taralǵan «Alpamıs» dástanınıń birinshi basılıwı edi. Bul variant qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulınan jazıp alınǵan. Jáne A.Divaev tárepinen qaraqalpaqlardıń «Er Shora» dástanı («Shura sın Narik batıra») járiyalandı. Qaraqalpaq folklorın birinshi ret óz qolı menen jıynaǵan Peterburg universitetiniń shıǵıs tanıw fakultetiniń studentı (prof. Melioranskiydiń shákirti) Í.A.Belyaev boldı. Ol Shımbayda 1903-jılı Bekimbet jırawdan «Edige» dástanın, Qońırat rayonınıń aymaǵınan bir qaraqalpaq jırawdan «Shejireni», «Qaraqalpaq xalqınıń tawarix qılıp shıǵarǵan hikayatı» degen at penen jazıp alǵan. Qaraqalpaq jırawı Ímamqulıdan «Qoblan» («Er Qoblannıń qıssası, qaraqalpaqtıń jırı») degen dástandı Nókisten «Shıńǵısxan haqqında legenda»nı jazıp alǵan. Sonday-aq qaraqalpaqlar arasına taraǵan Maqtumqulınıń qosıqların jazıp alǵan. Haqıyqatında qaraqalpaq folklorın ilimiy kózqarastan birinshi izertlewshi Í.A.Belyaev boldı. Professor N.A.Baskakov Qaraqalpaqstanınıń kópshilik rayonlarında bolıp, ol qaraqalpaq folklorı, etnografiyası, tili boyınsha maǵlıwmatlar jıynadı. Sonday-aq tarıyxshılar P.P.Ivanov, S.P.Tolstovtıń miynetleri áhmiyetli boldı. Olar óz miynetlerinde usı territoriyada ayyemgi dáwirleride payda bolǵan, ózbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, túrkmenler arasında házirde saqlanıw kiyatırǵan legendalar menen ańızlardı keltiredi.

Qaraqalpaq folklorın jıynaw máselesine ilimiy mákemeler menen bir qatarda kóbirek jumıs alıp barǵan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı boldı. A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurov t.b. baslaması menen folklor úlgielerin hám revolyutsiyaǵa shekemgi shayırlardıń dóretpelerin jıynaw qolǵa alındı. Jıynawshılar ishinen ayrıqsha kózge túskenleri, belgili

folklor hám ádebiyat úlgielerin jıynawshılar S.Máwlenov hám Sh.Xojanyaizovlar boldı. Olar Qurbanbay jırawdan «Qırıq-qız», «Qurbanbek», «Shiyrin-sheker», «Er Qosay», «Hajı-Gerey» t.b. dástanlardı, Ábdimurat jırawdan «Máspatsha» dástanın, Qarajan baqsıdan «Dáwletiyarbek» dástanın jazıp alǵan. N.Dáwqaraev sol dáwirde jıynalǵan materiallar tiykarında rus hám qońsılas xalıqlar folkloristikası tájiriyesine súyene otırıp qaraqalpaq folklorınıń dáslepki klassifikaciyasını dúzip shıqtı. Ol tiykarınan awız ádebiyatınıń shıǵarmalarınıń xalıqtıń tariyxı menen baylanısına názer awdardı. Ol folklor shıǵarmalarınıń payda bolıwında, saqlanıwında, rawajlanıwında jıraw-baqsı, qıssaxanlardıń, qońsılas xalıqlar menen mádeniy baylanıstıń áhmiyetin belgilep berdi. N.Dáwqaraev usı miynetinde folklorınıń qaraqalpaq materialı tiykarında qosıqlarǵa, erteklerge, naqıl-maqallarǵa, aytısqa, diniy folklorǵa, dástúr jollarına, tolǵawlarǵa birinshi ilimiy analiz jasadı. Ol qaraqalpaq awız ádebiyatın úlken eki janrǵa – lirikalıq hám epikalıq janrǵa bólip, qaraqalpaq folklorınıń barlıq janrları haqqında túsiniq beredi¹.

1951-jılı «Karakalpanskiy yazık» atlı H.A.Baskakovtıń kitabınıń I tomi Moskvada basılıp shıqtı. Q.Ayımbetov 1941-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 31-may sanında «Xalıqtıń jıraw-baqsıları», J.Aymurzaev 1941-jılı «Jas Leninshi» gazetasınıń 3-aprel sanında «Xalıq ertekleri hám qosıqları», Í.Saǵitovtıń 1946-jılı «Jenis bayraǵı» atlı almanaxta basılǵan «Qırq qız» dástanı tuwralı maqalası, L.Klimovichtiń «Qırq qız»dıń 1949-jılı Tashkenttegi russha baspasında «Qırq qız» eposı haqqında maqalası, B.Ísmailovtıń «Sovetskaya karakalpakıya» gazetasınıń 1954-jılı 14 sanındaǵı «Ízuchat ustnoe narodnoe tvorchestvo» maqalası, S.Axmetovtıń «Qızıl qaraqalpaqstan» (1955-jil, 5-oktyabr sanındaǵı) ««Qırıq qız» eposınıń xalıqlıǵınıń ayırım

¹ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2том. «Ауыз еки халық творчествосы». Нөкис, 1977.

máseleleri» maqalası, İ.T.Sağitov «Qızıl qaraqalpaqstan» gazetasınıń 1955-jılı 231-sanında «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosın tereń izertleyik», jáne 1957-jılı 162-sanında «Xalıq ádebyaitın jıynawdaǵı wazıypalarımız» atlı maqalaları basılıp shıqtı. 1958-jılı Q.Maqssetov tárepinen ««Qırq qız» dástanınıń ideyalıq hám kórkemlik ózgesheligi» degen temada izertlew jumısları islendi.

1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń dúziliwi Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwında, ilimiy qánigelerdiń tayarlanıwında úlken burılıs jasadı. 1959-jılı dúzilgen filialdıń quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıńda qaraqalpaq folklori sektori shólkemlestirildi. Sektorda Q.Maqssetov, B.Hákimniyazov, Ó.Erpolatov, N.Jamalov, N.Kamolov, J.Ábdikerimov, M.Nizamatinov, Q.Mámбетnazarov, A.Tájimuratov, T.Nietullaevlar jumıs alıp bardı. Xalıqtıń arasınan folklor materialların jıynaw, folklor tekstlerin basıp shıǵarıw hám qaraqalpaq folklori boyınsha izertlew jazıw hám olardı baspa sózde daǵazalawda bul qánigeler jedel jumıs isledi. Usı waqıtqa shekem folklor dóretpeleriniń ayırımlarınıń tek bir variantın jazıp alǵan bolsa, endi olardıń barlıq variantların hám ulıwma qaraqalpaq folkloriniń burın jazılmaǵan barlıq janrdadı túrlerin jazıp alıw máselesi qoyıldı. Bul jumıs 1959-jıldan baslap qızǵın qolǵa alındı. 3-4 jıldıń ishinde qaraqalpaq folkloriniń hár qıylı janrlarınan bay materiallar jıynaldı. Usılardan dástanlardı bólip alǵanda Q.Mámбетnazarov, N.Kamalov, A.Jamalovlar «Alpamıs» dástanınıń Karam jıraw variantı, «Alpamıs» dástanınıń Q.Maqssetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, A.Jamalov tárepinen «Alpamıstıń» Tańırbergen jıraw variantı, «Qoblan» dástanınıń Q.Maqssetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, Dáwletmurat jıraw variantı, Karam jıraw variantı, A.Jamalov jazıp alǵan Asqar jıraw variantı, Q.Maqssetov jazıp alǵan Jánibek Asqarov variantı, M.Qayıpnazarov jazıp alǵan «Máspátsha» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı t.b. ÓzRÍA Qqfilialı kitapxanasına tapsırıldı. 60-70 - jılları folklor sektoriniń xızmetkerleri Q.Maqssetov,

Q.Mámбетnazarov, A.Jamalov, J.Ábdikerimov, N.Kamalov, Ó.Erpolatov, M.Nizamatinov, T.Nietullaev, J.Xoshniyazovlar tárepinen Esemurat jırawdan, Japaq baqsıdan, Mádiyeyim baqsıdan, Narbay baqsıdan, Óteniyaz jırawdan, Jumabay jırawdan, Ámet baqsıdan, Bekmurat baqsıdan t.b. «Edige», «Er Shora», «Góruǵlı», «Gárip ashıq», «Yusup Axmet», «Sháryar», «Awezhan», «Bázirgen», «Qirmandalı», «Sayatxan Hamra», «Húrlıha-Hamra», «Yusup-Zlixa», «Dáwletiyarbak», «Qarabek» t.b. dástanlar jazıp alınıp qol jazbalar xorına tapsırıldı. Qaraqalpaq salt-dástúr jırların, aytıslardı jıynawda da úlken jumıslar islendi. Folklorist M.Nizamatinov respublika rayonlarında bolıp bul tarawda bay material jıynadı. Xalıqtıń salt jırların jıynawda hám izertlewde (Á.Tájimuratov), erteklerdi jıynaw boyınsha da úlken jumıslar islendi. Joqarıda atı atalǵan folkloristler Qaraqalpaqstanınıń barlıq rayonlarında bolıp bir neshe júzlegen erteklerdi jazıp aldı. 1963-jılı balalardı arnıp S.Abbazov hám A.Alimov jumbaqlardıń toplamın qaraqalpaq tilinde Nókiste bastırıp shıǵardı. 1965-jılı Á.Tájimuratov «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» atlı kitaptı qaraqalpaq tilinde bastırıp shıǵardı. Avtor qosıqlardı «Turmis-salt qosıqları», «Besik jırı hám balalar qosıqları», «Qızlar qosıqları», «Muhabbat qosıqları», «Muń-sher qosıqları», «Dindi áshkaralawshı qosıqlar», «Tolǵawlar hám termeler», «Tariyxıy qosıqlar», «Joqarı qaraqalpaqlardaǵı xalıq qosıqları» degen atamalar menen tematikalıq klassifikaciya qıladı.

1965-jılı qaraqalpaq tilinde Q.Mámбетnazarov tárepinen «Qaraqalpaq xalıq ertekleri»niń toplamı basılıp shıqtı. 1970-jılı «Ámiwdárya» jurnalınıń №7 sanında Narbay baqsıdan jazıp alınǵan «Dáwletiyarbak» dástanı basıldı. Dástanınıń aldında dástanınıń dóregen dáwiri, milliy versiyaları ulıwma dástanınıń ideyalıq baǵıtı tuwralı jazılǵan Q.Maqssetovtıń maqalası beriledi. 1970 - jılı anekdotlar B.Privalov awdarmasında «Anekdotı Umirbeka» degen at penen basılıp shıqtı. Kitaptıń aqırında «Anekdotı Umirbeka i nekotore voprosı satiriko -

yumoristicheskogo folklor» degen B.Privalovtın maqalası beriledi. 1971 - jılı S.Severtsov awdarmasında rus tilinde «Sháryar» dástanı basılıp shıqtı. Kiris sózin İ.Yusupov jazğan.

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı(20 tom). 1970-jılları qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵın basıp shıǵarıw isi qolǵa alındı. I-II tomların «Qaraqalpaq folklorı» degen atamada «Qaraqalpaqstan» baspasında 1977-jılı basıp shıǵardı. I-II tomlarǵa «Qaraqalpaq ertekleri» kirgizilgen. Bul tomdı Q.Mámбетnazarov baspaǵa tayarladı. Kóp tomlıqtıń III tomı 1978-jılı basıldı. Bul qaraqalpaq jumbaqlarına arnaldı. Bul tomdı A.Alimov tayarlap, redaksiyasın Q.Maǵsetov alıp bardı. «Qaraqalpaq folklorınıń» IV tomı naqıl-maqallarǵa arnaldı. Bul tom 1978-jılı basıldı. Baspaǵa tayarlaǵan naqıl-maqallar boyınsha izertlew júrgizgen T.Nietullaev boldı. Tomnıń aldına T.Nietullaevtın naqıl-maqallar haqqındaǵı maqalası berilgen. Kóp tomlıqtıń V tomı qaraqalpaq xalıq qosıqlarına arnalǵan. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan A.Tájimuratov. Kitapqa Á.Tájimuratov kiris sóz jazǵan. «Qaraqalpaq folklorınıń» 1980-jılı basılǵan VI tomına «Qırıq qız» dástanı kirgiziledi. Dástandı baspaǵa tayarlawshılar Q.Maǵsetov, N.Japaqov, T.Nietullaev. Dástańǵa alǵı sózdi Q.Maǵsetov jazǵan. 1981-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» VII tomında «Alpamıs» basılıp shıqtı. Tomǵa Ógiz jıraw variantı kirgiziledi. Bul varianttı Q.Ayımбетov jazıp alǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Bayniyazov penen N.Ayımбетov. «Qoblan» dástanına arnalǵan VIII tomı 1981-jılı basılıp shıqtı. «Qoblan» dástanınıń bul variantın Esemurat jırawdan N.Japaqov, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan. Dástandı baspaǵa tayarlaǵanlar N.Japaqov, Q.Mámбетnazarov, Q.Bayniyazov. «Qaraqalpaq folklorı»nıń IX tomına «Er Ziywar», «Qanshayım» dástanları kirgiziledi. Bul tom 1981-jılı baspadan shıqtı. Qurbanbay jırawdan «Er Ziywar» dástanın S.Beknazarov, G.Esemuratov, «Qanshayım» dástanın Ó.Xojaniyazov «Qurbanbek» dástanı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar tárepinen jazıp alınǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar hám alǵı sóz, túsinik sózlerin

jazǵan Q.Maǵsetov, G.Esemuratov, Á.Qojıqbaev. 1982-jılı X tomı basılıp , bul tomǵa «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jıraw variantı kirgizilgen. Q.Mámбетnazarov, A.Karimov, T.Nietullaevlar baspaǵa tayarladı. 1982-jılı «Aytıs»tın XI tomdı quraytuǵın birinshi kitabı basıldı. Tomdı baspaǵa tayarlaǵan M.Nizamatinov. Bul tomǵa tiykarınan «Turmis salt aytısları» hám «Sheshenlik aytısları» degen eki úlken taraw kiredi. Alǵı sóz hám túsinik sózden basqa hár bir teksttın aldında onıń mánisin, qurılısın, mazmunın, áhmiyetin bayanlaytuǵın pikirler keltirilgen. «Aytıs»tın 1983-jılı basılǵan ekinshi kitabı qaraqalpaq folklorınıń XII tomın quraydı. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan M.Nizamatinov. Tomnıń mazmunın «Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı aytıslar», «Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń aytısları», «Sovet dáwirindegi aytıslar» degen bólimler quraydı. 1984-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XIII tomı basılıp, oǵan «Sháryar» dástanınıń Qulamet jıraw hám Óteniyaz jıraw variantları kirgizildi. Qulamet jıraw variantın jazıp alǵan Á.Shamuratov, Óteniyaz jıraw variantın jazıp alǵan Q.Maǵsetov. «Ǵarip-ashıq» hám «Sayatxan-Hamra» dástanları 1985-jılı basılıp «Qaraqalpaq folklorınıń» XIV tomına kirgizildi. «Ǵarip-ashıq» dástanı X.Tájimuratov tárepinen Eshan baqsı hám Qudaybergen baqsılardan jazıp alınǵan. «Sayatxan-Hámre» Minaj Matsapaevtan jazıp alıadı. Baspaǵa tayarlaǵanlar folklor sektori xızmetkerleri. 1986-jılı XV tomda «Ǵóruǵlı» eposı basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Ǵóruǵlı»nıń «Áwezخان», «Áwez úylengen», «Arap Reyxan», «Qırmándalı», «Bázirgen» bólimleri kirgen. Tomdı baspaǵa M.Nizamatinov tayarlaǵan. «Qırmándalı» baqsı Mádreym Matchanovtan A.Jamalov tárepinen, «Bázirgen» Eshan baqsıdan A.Abibullaev tárepinen, «Áwezخان» Sapar qıssaxannan M.Nizamatinov tárepinen, «Áwez úylengen», «Arap Reyxan» Narbay baqsıdan J.Abdikarimov tárepinen jazıp alındı. Alǵı sózin hám túsinik sózlerin jazǵan M.Nizamatinov. 1987 - jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XVI tomı basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Yusup-Axmet», «Yusup Zliyx», «Ashıq-Nájep», «Húrlıxa

Hamra» dástanları kirgizilgen. «Yusup-Axmet» dástanı baqsı Ámet Tarixovtan Q.Maqsetov tárepinen jazıp alıńan. «Yusup Zliyx» dástanınıń qol jazbası A.Alimov tárepinen tabılǵan. «Ashıq-Nájep» dástanı Q.Maqsetov tárepinen Qarajan baqsı Qabulovtan jazıp alıńan. «Húrlıxa Hamra» dástanı Qońıratlı Orınbay baqsınıń shákirti Mádireyim baqsıdan A.Jamalov tárepinen Qońırattaǵı folklorlıq ekspeditsiya waqtında jazılıp alıńan. Tomdı baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Maqsetov, Á.Alimov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XVII tomı basılıp shıqtı. Bul tomǵa Qurbanbay jırawdan jazıp alıńan «Shiyrin-sheker», «Jas Kelen», «Er Qosay» dástanları kirgen. Dástanlardı jazıp alǵanlar S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar. «Hajı-Gerey» dástanı S.Beknazarov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. Bul dástan da XVII tomǵa kirgizilgen. Tomdı baspaǵa tayarlaǵanlar folklor bólimi xızmetkerleri. Tayarlawshılar tárepinen alǵı sóz hám túsinik sóz jazılǵan. «Qaraqalpaq folklorı» nıń XVIII tomı 1988-jılı basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Meńlixal», «Sálimjan», «Xatamtay», «Gúlnaxar» dástanları kirgen. «Meńliqal» dástanı 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. «Sálimjan», «Xatam tay» dástanları da 1956 – jılı M.Seytniyazov tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. «Gúlnaxar» dástanı 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alındı. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Maqsetov, A.Karimov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, Á.Alimov, K.Ernazarovlar. Alǵı sózi hám túsinik sózi A.Karimov, T.Nietullaev, Á.Alimov, M.Nizamatdinovlar tárepinen jazıldı. 1989 – jılı «Qaraqalpaq folklorı»nıń XIX tomı basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Bozuǵlan», «Gúlistan», «Qız Palwan», «Qaraman» dástanları kirgen. «Bozuǵlan»nıń bul variantı Qıyas jıraw Qayratdinovtan Q.Mámбетnazarov tárepinen 1961 – jılı jazıp alındı. «Gúlistan», «Qız Palwan» dástanları Qıyas jırawdan 1973 – jılı J.Xoshniyazov tárepinen, «Qaraman» dástanı 1962 – jılı Q.Ábdijámiylov tárepinen Qıyas jırawdan jazıp alındı. Tomdı baspaǵa tayarlaǵanlar folklor

sektori xızmetkerleri, alǵı sózin A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaevlar jazdı. 1990 – jılı «Qaraqalpaq folklorı»nıń XX tomı baspadan shıqtı. Bul tomǵa «Jahansha», «Er Sayım», «Boz jigit», «Ziynep-Altıngúl» dástanları kirgizildi. Tomǵa kirgizilgen «Jaxansha», «Er Sayım» dástanları 1956 – jılı Qurbanbay jırawdan M.Seytniyazov tárepinen jazıp alındı. «Boz jigit» dástanını S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar tárepinen 1939 – jılı Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. «Ziynep-Altıngúl» dástanı Mádireyim Erjanovtan K.Ernazarov tárepinen jazıp alındı. Tomdı A.Karimov, Q.Mámбетnazarov, T.Nietullaev, K.Ernazarovlar baspaǵa tayarladı. Kitaptıń alǵı sózin hám túsinik sózlerin baspaǵa tayarlawshılar jazdı.

Ulıwma qaraqalpaq folklorın 20 tomıǵına kirgizilgen dástanlar usılardan ibarat. Qaraqalpaq folklorınıń bul kóp tomıǵı qaraqalpaq folkloristleriniń oǵada úlken fundamental jumıslarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanları kóp tomlıqtan usıqarı óz aldına kitap bolıp ta sońǵı jılları basılıp shıqtı. Bulardan 1990 – jılı «Edige» dástanınıń Q.Ayımbetov jazıp alǵan Qıyas jıraw variantı basılıp shıqtı. Dástannıń Erpolat jıraw variantın Q.Bayniyazov baspaǵa tayarlaǵan. Qıyas jıraw variantın M.Nizamatdinov hám Q.Mámбетnazarovlar birlikte tayarlaǵan. Kitaptıń alǵı sózinde Názir Tórequlovtıń ««Edige» tuwralı eki awız sóz» maqalası berilgen. Bunnan keyin Q.Ayımbetovtıń dástanı qashan, kimnen jazıp alǵanı haqqında maǵlıwmatı beriledi. Dástannıń Qıyas jıraw variantına Q.Maqsetov alǵı sózin jazadı. Bulardan basqa 1992 – jılı M.Nizamatdinov tárepinen «Amanbay batır» dástanı, 1995 – jılı «Dáwletiyarbek» dástanı basılıp shıqtı. 2000-jılı «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı S.Baxadirova, Q.Mámбетnazarov, J. Nizamatdinovtıń tayarlawında basıp shıǵarıldı.

Qaraqalpaq folklorı boyınsha ilimiy izertlewler. Olardan 1962 – jılı Q.Maqsetovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qız qız» atlı kitabın ataǵa boladı. Kitap kırıwı hám juwmaqtań bırı ja

Қарақалпақ Республикасының
Мәмлөкетлик Университетини
7-сайлы Мәлимлеме ресурс
орайы 571523

«Qırq qız» dástanının ideyalıq bağıtı, dástannın kórkemlik ózgesheligi, dástannın jırshısı tuwralı degen bólimlerden turadı.

1962 – jılı Tashkente rus tilinde İ.T.Sağıtovtıń «Karakalpakskiy geroicheskiy epos» atlı monografiyası shıqtı. Kitap ««Qaraqalpaq eposına ulıwma xarakteristika», (epostıń klassifikaciyası, jırawlar, epos hám tariyx, epostıń dáwirlerge bóliw). Epostıń dóreliw dáwiri, qaraqalpaq eposlarınń tiykarǵı ózgeshelikleri, qaraqalpaq eposınıń kórkemlik ózgeshelikleri máselelerin, «Qoblan» (qaraqalpaqsha, qazaqsha variantları), «Alpamıs», «Qırq qız» dástanlarınń, analizi mısasında sáwlelendiredi.

1963 – jılı Q.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń tariyxınan ocherkler» degen kitabı basılıp shıqtı. Onda «Toy baslaw», «Juwap», «Qırq jigit oyını», «Xalıq jıraw-baqsıları», «Xalıq dástanları», «Qıssaxanlar» degen bólimler bar. Bulardıń teatrǵa, dramaǵa dárek bolǵanın kórsetedi.

1965 – jılı Tashkente «Fan» baspasında Q.Maqsatovtıń qaraqalpaq tilinde «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń poetikası» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqtan basqa «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń janlıq ózgeshelikleri», «Ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri», «kompoziciyalıq qurılısı hám obrazları», «Qaharmanlıq dástanlarındaǵı súwretlew quralları», «Qaharmanlıq dástanındaǵı proza», «Qaraqalpaq xalıq poeziyasında qosıq dóretiliwshilik máselesine» qusaǵan baplardan turadı.

1966 – jılı Tashkente rus tilinde basılǵan T.Allanazarovtıń «Karakalpakskiy sovetskiy teatr» degen kitabınıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń hám teatriniń milliy dárekleri» degen bóliminde xalıq dástúrleri «Háwjar», «Kórimlik», «Bet ashar», «Qız sınsıw», «Joqlaw», «Qız aytırıw», «Kelin túsiriw», «Qız uzatıw» keń túrde bayanlanadı. Bul kitapta balalar oyınları «Tebispek», «Ilmetaxiya», «At oyın», «Bayge», «Ilaq», «Eshek jawrın», «Top», «Tikpe tayaq», «Ańgalaq», «Suwqalaq», «Suw sepispek», «Júzispek», «Súngispek», «Jarispaq», sonıń menen

«Qawın-qawın», «Úy-úy», «Mańlay shertpek», «Tabısapaq», «Janıltpaş», «Túlkishek», «Qamıs qıyma», «Soqır teke», «Aynalma dúrre», «Jumbaq», «Áwelemen-dúwelemen», «Hákke-qayda», «Bádik», «Qudaǵay», «Yaramazan», «Qırq jigit», «Aǵa biy» t.b. haqqında aytilip, olardıń etnografiyalıq, folklorlıq qásiyetleri, teatrliq elementleri jóninde aytiladı.

1966 – jılı N.Kamalov «Jalın jıllar» degen kitapsha bastırıp shıǵardı. Kitapta birinshi mártebe urıs dáwirindegi qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan úlger berilgen. Toplam «Tildaǵı miynetkeshlerdiń qosıqları», «Sawashtaǵı jawıngerlerdiń qosıqları» degen eki bólimnen turadı.

1968 – jılı qaraqalpaq folkloristikasına úlken úles bolǵan Q.Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabı basılıp shıqtı.

1970 – jılı Q.Maqsatovtıń «Xalıq baqsısı» atlı kitapshası basılıp shıqtı. Bunda Japaq baqsınıń (Shamuratov) ómiri hám tvorchestvosı sóz etiledi.

1977 – jılı Tashkente «Fan» baspasınan qaraqalpaq folkloristleriniń jámáátlik jumısı rus tilinde «Очерки истории каракалпакского фольклора» («Qaraqalpaq folklori tariyxınıń ocherki») degen atamada kitap bolıp shıqtı. Bul miynet qaraqalpaq folkloristleriniń izertlengen jumıslarınıń nátiyjesi boldı. Kitaptıń kiris sózi, dástanlar hám sovet folklori bólimin Q.Maqsatov, ertekler, legendalar, ańız-ángimeler, anekdotlar bólimin Q.Mámбетnazarov, dástúr jırları, joqlaw, aytımlardı, N.Japaqov, lirikalıq qosıqlardı hám jumbaqlardı Á.Alimov, naqıl-maqal, terme tolgawları T.Nietullaev, tariyxıy qosıqlardı Á.Qojıqbaev, urıstan keyingi xalıq poeziyasın M.Nizamatdinov, urıstan burınǵı xalıq poeziyasın Á.Erpolatov, urıs dáwiriniń xalıq poeziyasın N.Kamalov jazǵan. Haqıyqatında bul kollektivlik miynet qaraqalpaq folkloristikası tariyxındaǵı oǵada úlken adım boldı.

1980 – jılı Ádilbay Qojıqbaevtıń «Tariyxıy qosıqlar» atlı kitabı «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı. Bunda tariyxıy qosıqlardıń hám ańızlardıń tariyxıy waqıyalar tiykarında payda

bolıwı, rawajlanıwı hám olarda tariyxıy shınlıqtıń sóz etiliwi menen onıń awız eki xalıq dóretpeleriniń basqa túrlerine baylanısı haqqındaǵı máseleler sóz etiledi. Bul kitapta «Ormambet biy», «Qaraqalpaq», «Noǵaylı», «Baysınǵa», «Jeti úyge bir beldar», «Awızxan», «Qonırat», «Asqar batır», «Ótेश batır», «Márdikár», «Zalim Yawmıt», «Xan zulımı», «Shaydakov» t.b. tariyxıy qosıqlar analizlenedi.

1981 – jılı Q.Mámbetnazarovtıń «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq ertekleriniń janlıq belgileri», «Qıyaıy ertekler», «Haywanatlar haqqında ertekler», «Turmıs ertekleri», «Turmıs erteklerindegi xalıq satıraları», «Qaraqalpaq ertekleriniń kórkemlik ózgeshelikleri» degen bólimlerden turadı.

1982 – jılı T.Nietullaevtıń «Qaraqalpaq naqıl-maqalları» kitabı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq naqıl-maqalları analizlenedi hám qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń kórkemlik ózgesheligi, olardıń qurılısı, kórkem súwretlew quralları izertlenedi. Bulardan basqa I.Saǵıtovtıń «Ádebiyat hám folklor» atamasındaǵı kitabı 1983-jılı jarıq kórdi. Bul miynette tiykarınan ádebiyat hám folklordıń baylanısı máselesi sóz etiledi.

1989-jılı J.Xoshnizovtıń «Qaraqalpaq qahramanlıq dástanı – «Alpamıs» atamasındaǵı kitabı basılıp shıqtı. Kitapta «Alpamıs» dastanı keń túrde tariyxıy, etnografiyalıq aspekte úyreniledi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi, 1990-2000-jılları, 2000-jıllardan búginge shekem bir qatar ilimiy izertlewlerdi atap ótiwge boladı. 1992 -jılı Q. Maqsetovtıń «Dástanlar, jırawlar, Baqsılar» atamasındaǵı kitabı jarıq kórdi. Bunda «Qırq-qız», «Qoblan», «Sharyar», «Máspatsha», «Alpamıs», «Yusup-Axmet», «Edige», «Góruǵlı» dástanları tallaw jasaladı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq jıraw-baqsıları Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Erpolat jıraw, Ógiz, Óteniyaz, Qulamet jırawlar, Mádireyim, Ámet baqsılardıń atqarıwshılıq sheberligi ashıp beriledi. 1992 -jılı S.Bahadırovanıń « Kitabi Dedem Qorqıt", "Alpamıs",

"Qoblan", "Edige" hám házirgi ádebiyat xaqında oylar» atlı kitabı basılıp shıqtı. Bunda Qorqıt ata kitabınıń «Xan bura ulı Bamsi Beyrek» atlı bólimi «Alpamıs» dástanı menen, "Qoblan" dástanı qazaqsha versiyası menen, "Edige" dástanı noǵay versiyası menen salıstırılıp izertlenedi. 1996-jılı Q.Maqsetovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» degen sabaqlıǵı «Bilim» baspasında basılıp shıqtı. Bunda folklor janrıńıń barlıq túrleri, klassifikaciyası kórsetilip, folklordıń barlıq janrları analizlenedi. Yu.Paxratdinovtıń «Adam, jámiyet, satira» atlı kitabı 1991-jılı basılıp shıqtı. Qaraqalpaq folklorındaǵı satira hám yumor máseleleri boyınsha Yu. Paxratdinov arnawlı izertlew alıp bardı. Bul izertlewde qaraqalpaq awızeki ádebiyatındaǵı, ayrıqsha kúldirgi ángimelerdegi, xalıq erteklerindegi hám basqa da folklor janrlarındaǵı yumor-satiralardıń ózgeshelikleri anıqlanıp, xalıqlıq házil-dálkek, házil oynılar, basqılasıw, dayı-jiyenlik yumor-satiralar qaraqalpaq xalqında ázelden dástúrge aylanǵan janr ekenligin sóz etedi.

1995-jılı K. Allambergenovtıń «Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige"» degen temadaǵı arnawlı izertlew óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Bunda "Edige" dástanınıń jıynalıwı hám izertleniw tariyxı, bul dástanınıń versiyaları hám varıntları, olardıń syujetlik ózgeshelikleri, dástanınıń genezisi boyınsha tereń izertlewler alıp barıladı. 2007-jılı J.Xoshniyazovtıń «Milliy ruwxıy dúnyamızdıń saǵaları» atlı miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq qahramanlıq dástanlarındaǵı erte dáwirlik dereklerdi, mifologiyalıq elementlerdi sóz etiw, olarǵa dáwirlik sıpatlamalar beriwden ibarat. K.Palımbetovtıń «Qorqıt ata kitabı» hám qaraqalpaq dástanları» atamasındaǵı arnawlı izerlew 2010-jılı kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynette túrkiy tilles xalıqlardıń ortaǵ ádebiy miyrası esaplanǵan «Qorqıt ata kitabı» ndaǵı jırlar menen qaraqalpaq xalqınıń «Alpamıs», «Máspatsha», «Yusup-Axmet» dástanlarınıń syujet hám obrazlar baylanısları, dástanlardıń kórkemlik ózgesheligi izertlenedi. Qaraqalpaq folklorındaǵı dástanlardan «E

Shora» dástanı J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «Er Shora» dástanınıń qaraqalpaqsha variantları, dástanınıń basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları tipologılıq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyaların uqsaslıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıń menen birge, «Er Shora» dástanınıń ideya -tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde izertlenedi. Bunnan basqa «Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları» temasında S. Bawetdinova izertlew júrgizdi. Bul izertlewde burın hám házir atqarılıp júrgen, sonday-aq, sońǵı dáwirlerde dórelep atırǵan xalıq qosıqları analizlenedi. S. Qazaqbaev «Qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarınıń spetsifikası» degen temada izertlew júrgizdi. Jumısta salt-dástúr jırlarınıń jańa dáwirge say poetikalıq ózgesheligi ashıp beriledi. 2011-jılı Z. Bekbergenovanıń «Házirgi qaralpaq poeziyasında folklorlıq dástúrler» atamasındaǵı miyneti basılıp shıqtı. Bunda házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı belgili xalıq shayrları T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Mátmuratovtıń 1970-1980-jıllardaǵı poeziyalıq dóretpeleri menen xalıq awızeki poetikalıq dástúrleriniń ideyalıq-tematikalıq, janlıq, stillik hám kórkem-estetikalık baylanısı izertlenedi. Búgingi kúnde usı baǵdardaǵı ilimiy izertlewler dawam etip xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha besik jırları, ańız, ertek jinri, dástanlardıń janlıq, poetikalıq ózgesheligi boyınsha izertlewler júrgizilip kelinbekte.

1997-jıldıń 10-12-sentyabr kúnleri Qaraqalpaqstan mádeniyatı tariyxında xalıqaralıq áhmiyetegi úlken waqıya júz berdi. Bul «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlar folklorınıń izertleniw máseleleri» degen atamada xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanıń bolıp ótiwi edi. Konferentsiyada «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorı, «Qırıq qız» dástanı, tariyx, mádeniyat máseleleri boyınsha 70 ten aslam bayanat tıńlandı hám talqılandı. Jáne 2001-jılı 5-6-sentyabrde Nókis qalasında ótkerilgen «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máseleleri» atamasındaǵı xalıq aralıq konferentsiya materialların keltirip ketsek

boladı. Bul konferentsiya Edigetanıw ilimine qosılǵan úlken úles bolıp, onda dástan qaharmanı Edige qaraqalpaq etnogenezine tiyisli tariyxıy tulǵa ekenligi hár tárepleme ashıp beriliwi menen birge, dástanınıń qaraqalpaq versiyasınıń basqa milliy versiyalar arasında ideyalıq-kórkemlik jaqtan qunlı eń bir jetiliskeń versiya ekenligi dálillendi. Bunday xalıqaralıq konferenciya jáne dawam etip 2008-jılı «Belgili folklorist Q. Ayımbetovtıń 100 jılıǵı» húrmetine baylanıslı, 2015-jılı «Xalıq awızeki dóretilwshiligi milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlar sistemasında» atamalarında bolıp ótti.

Sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikasınıń úlken tabısları Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıǵınıń kitap bolıp basılıp shıǵıwı menen belgilenedi. Bul xalqımızdıń bay folklorlıq miyraslarǵa iye ekenligin ańlatadı. Bunday miyraslardıń xalıq awızınan jazıp alınıwında, jıynalıwında joqarıda ayılıp ótilgen A. Begimov, N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, O. Kojurov, S. Máwlenov hám Sh. Xojanyaizov, N. Japaqov, Á. Shamuratov t.b.lardıń úlken miyneti boldı. Sonıń menen birge, 1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń ashılıwı, onıń quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıń strukturasında óz aldına qaraqalpaq folklorı sektori jumıs alıp bardı. Sol dáwirde Q. Maqsetov, B. Hákimniyazov, Ó. Erpolatov, A. Jamalov, N. Kamolov, J. Ádikerimov, Q. Bayniyazov, M. Nizamatdinov, Q. Mámбетnazarov, A. Tájmuratov, T. Nietullaev, S. Baxadırovalar folklorı jıynawda úlken iygiliqli jumıslardı iske asırdı. Mine búgingi kúnde qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń baspada járiyalanıwı usı miynetlerdiń nátiyjelerinen esaplanadı. Ayrıqsha bul jıynalǵan materiallardı baspaǵa tayarlaw olardı járiyalawda, bassılıq etiwde, shólkemlestiriwde búgingi kúnde xızmet islep atırǵan N. Ayımbetov hám S. Baxadırova, J. Xoshniyazov, A. Alniyazov, sonıń menen birge ilimiy xızmetkerler: T. Qanaatov, Yu. Baysaǵatov, H. Ábdiramanov, A. Bekimbetov t.b.lardıń miyneti úlken boldı.

«Qaraqalpaq folklorı»nın 100 tomlığı ulıwma úlken 9 kitap bolıp basılıp shıqtı. Hár bir kitapqa bir neshe xalıq dástanları kirgizildi. Bunda hár dástan yaǵnıy hár bir dástan variantı bir tom esaplanıladı.

Solay etip, «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının birinshi kitabı 1-8 tom bolıp, oǵan «Alpamıs» dástanının 8 variantı kirgizilgen. Bunda «Alpamıs» dástanının Q.Ayımbetov jazıp alǵan (1934-jıl) Qojambergen (Ógiz jıraw) jıraw variantı, Rambergen Qojambergenov jazıp alǵan (1957-jıl) Esemurat jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1955-56-jıl) Qurbanbay jıraw, Qıyas jıraw variantları, Á.Jamalov, N.Kamalov jazıp alǵan (1959-jıl) Karam jıraw variantı, professor Q.Maǵsetov jazıp alǵan (1959-jıl) Arzımbet jıraw variantı, Á.Jamalov jazıp alǵan (1960-jıl) Táńirbergen jıraw variantı, A.Divaev jazıp alǵan Jiyemurat jıraw variantı kirgiziledi. Kitaptıń alǵı sózinde «Alpamıs» dástanının jazıp alınıwı hám ayırım variantlarının baspadan shıqqanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar hám kitaptıń sońında dástandaǵı geypara sózlerge túsinipler beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının ekinshi kitabı 9-13 tom bolıp, bularǵa A.Begimov, Sh.Qojaniyazov, S.Máwlenovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, A.Aliyev jazıp alǵan (1960-jıl) «Máspatsha» dástanının Qayıpnazar jıraw variantı, Q.Bayniyazov jazıp alǵan (1980-jıl) «Sháriyar» dástanının Jumabay jıraw variantı, Á.Sultanov jazıp alǵan (1986-87-jıl) «Edige» dástanının Jumabay jıraw variantı, Karam jıraw Naǵımov jazıp tapsırǵan (1959-jıl) «Qoblan» dástanının variantı kirgiziledi. Kitapta alǵı sóz hám sońında sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının úshinshi kitabı 14-26 tom bolıp, bularǵa Q.Maǵsetov jazıp alǵan (1960-jıl) «Qırıq qız» dástanının Qıyas jıraw variantı, N.Óteniyazov jazıp alǵan «Er Shora» dástanının Óteniyazov jıraw variantı, K.Abibullaev jazıp alǵan (1950-jıl) «Góruǵlı» dástanının («Bázirgen» shaqapshası)

Esjan baqsı variantı, Q.Maǵsetov hám Q.Mámбетnazarov jazıp alǵan (1960-jıl) «Bozuǵlan» dástanının Qayıpnazar jıraw variantı, 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alınǵan (Q.Maǵsetov, A.Karimov, M.Nizamaddinov, T.Nietullaev, Á.Ahımov, K.Ernazarovlar) «Gúlnaxar» dástanının Babaniyazov jıraw variantı, Q.Maǵsetov, J.Xoshniyazovlar jazıp alǵan (1969-jıl) «Dáwletiyarbek» dástanının Narbay baqsı variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Er Qosay» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, «Muńlıq-Zarlıq» dástanının Karam jıraw variantı, Q.Abdijámilov jazıp alǵan (1963-jıl) «Qaraman» dástanının Qıyas jıraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qurbanbek» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, J.Xoshniyazov jazıp alǵan (1973-jıl) «Gúlistan» dástanının Qıyas jıraw variantı, Q.Maǵsetov jazıp alǵan (1955-jıl) «Qanshayım» dástanının Qurbanbay jıraw variantı kirgiziledi. Kitapta dástanlar variantları haqqında maǵlıwmatlar berilgen alǵı sóz hám sońında túsindirme sózlik beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵının tórtinshi kitabı 27-42 tomlarǵa, S.Beknazarov, G.Esemuratovlar jazıp alınǵan (1958-jılı) «Er Ziywar» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, M.Seytniyazov jazıp alǵan (1957-jıl) «Er Sayım» dástanının Qurbanbay jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1959-jıl) «Amanbay batır» dástanının Qıyas jıraw variantı, K.Satullaev jazıp alǵan (1966-jıl) «Áwezخان» dástanının Allayar baqsı variantı, J.Ábdikarimov jazıp alǵan (1960-jıl) «Árep Rayxan», «Áwez úylengen», «Bázirgen» dástanlarının Narbay baqsı variantı, «Qırmandalı» (Ó.Erpolatov jazıp alǵan) dástanının Bekmurat baqsı, «Ġarib ashıq» dástanının N.Kamalov jazıp alǵan Ámet baqsı variantı, «Sayatxan-Hámre» dástanının Juman baqsı (J.Jumanov jazıp alǵan) variantı, «Yusup-Axmet» dástanının Á.Tariyxov hám K.Hábiybullaevlardıń biriktirilgen variantı, «Bozjigit», «Bozaman», «Shiyrin-Sheker» dástanlarının 1939-jılı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan, 1956-jılı M.Seytniyazov jazıp alǵan «Meńliqal» dástanının

Qurbanbay jiraw variantları kirgiziledi. Kitapqa algı söz hám túsindirme sózlikler berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń besinshi kitabı 43-56 tomlarğa, M.Seytniyazov jazıp alğan (1956-jıl) «Jáhansha», «Ilimxan», «Hatam-Tay», «Sálimjan» dástanlarınıń, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alğan (1939-jıl) «Jaskelen», S.Beknazarov jazıp alğan (1941-jıl) «Haji-Gerey», A.Ábdireymov jazıp alğan «Yusup mergen» dástanlarınıń Qurbanbay jiraw variantı, Q.Ábdijamilov jazıp alğan (1961-jıl) «Qurbanbek batır» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, B.Sayıpnazarov jazıp alğan (1936-jıl) «dzzet qız» dástanınıń Bekmurat jiraw variantı, A.Aliymov jazıp alğan «Yusup-Ziliyxa» dástanınıń Hayrulla Tursın ulı variantı, «Ramuz shax» dástanınıń (molla Amaniyazdıń ótinishi menen Abdulla shayx qoljazbasınan Yunus kátib kóshirip bergeni) arab imlasınan kirill imlasına A.R. Idrisov tárepinen kóshirip, baspağa tayarlağan variantı, J.Jumanov jazıp alğan (1962-jıl) «Shax mutlaq», «Hurlıxa-Hamre» dástanlarınıń Juman baqsı variantları, U.Dosjanov jazıp alğan (1957-jıl) «Aydos biy» dástanınıń Qıyas jiraw variantı kirgiziledi. Kitapta dástanlardıń jazıp alınırı hám basqa da variantları haqqında maǵlıwmatlar algı sózde berilip sońında túsindirme sózlik keltiriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń altınshı kitabı 57-66 tomlarğa, Q.Ayımbetov jazıp alğan (1934-jıl) «Edige» dástanınıń Erpolat jiraw variantı, «Máspatsha» dástanınıń Tóre jiraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alğan (1939-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Ábdimurat jiraw variantı, A.Karimov jazıp alğan (1958-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jiraw variantı, A.Baltabaevtan K.Ábiyullaev jazıp alğan (1961-jıl) «Malıkayı Zuhriya» dástanınıń arab imlasınan kirill imlasına A.R.Idrisov kóshirip, baspağa tayarlağan variantı, professor Q.Maǵsetov Qurbanbay Samenbetovtan jazıp alğan (1960-jıl) «Qarabek» dástanı, «Garip ashıq» dástanınıń Qazı Máwlik variantı, K.Ábiyullaev tárepinen A.Baltabaevtan jazıp alınǵan «Gúl-

Sániwar» dástanı, R.Qojambergenov Shomanaylı Erejep erteکشil degennen jazıp alğan «Bekimbet baqınıń bayazı» dástanı, Baltabay Yuldashev (Baltabay shayır) ózi atqarǵan «Ótеш batır» dástanı kirgizilgen. Kitaptıń algı sózinde kórsetilgen dástanlardıń jazıp alınırı haqqında maǵlıwmatlar berilip, sońında túsindirme sózlik keltiriledi. «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń jetinshi kitabı 67-76 tomlarğa, qaraqalpaq xalıq erteکشleri kirgizilgen. Bunı basılıp shıqqan toplamlarda erteکشler tematikalıq jaqtan «Qıyalıy erteکشler», «Turmıs erteکشleri», «Haywanatlar haqqında erteکشler» bolıp úsh túрге bólinip kirgizilgen bolsa, bul tomlarda 10 túрге bólip, 1.Qıyalıy erteکشler 2.Sıyqırlı erteکشler 3.Batırlıq erteکشler 4.Turmıshlıq erteکشler 5.Didaktikalıq erteکشler 6.Balalar erteکشleri 7. Haywanatlar haqqında erteکشler 8.Yumor-satiralıq erteکشler 9.Tımsal erteکشler 10.Jumbaқ erteکشler bolıp bólinedi. Kitaptıń algı sózinde erteکشlerdiń ideyalıq, tematikalıq, obrazlıq ózgeshelikleri ayıladı. Sońında túsindirme sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń segizinshi kitabı 77-87- tomlarğa, mifler hám miflesken ápsanalar, ápsanalar, ańızlar, shejireler, sheshenlik sózler, awızeki gúrrińler, júyeli sózler hám laplar, anekdotlar, ırımlar hám tıymımlar, algıslar hám ǵarǵıslar kirgizilgen. Kitaptıń algı sózinde usı janrlar haqqında túsindirme analizler beriledi. Sońında túsindirme sózlik keltirilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıgınıń toǵızınshı kitabı 88-100- tomlarğa, naqıl-maqallar, termeler, tolgawlar, aytıslar, jumbaqlar, jańıtpashlar, balalar folklorı kirgizilgen. Termeler, tolgawlar óz aldına bólek beriledi. Aytıslar-juwap aytısları, Shayırlar aytısları, jumbaqlar-insaniyat dúnyası, tábiyat dúnyası haqqında, balalar folklorı- ayalaw poeziyası, balalar sóz óneri hám oynıları bolıp beriledi. Kitaptıń algı sózinde kórsetilgen folklor janrları tematikalıq ózgeshelikleri kórsetiledi hám sońında túsindirme sózlik berilgen.

Ulıwma aytqanda qaraqalpaq folklorınıń kóp tomliq bolıp basılıp shıǵıwı xalqımızdıń bahalı miyraslarǵa iye ekenliginiń belgisi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. *Qaraqalpaq folkloristikası ilimi qashan payda bolǵan hám olardı baslawshılar kimler?*
2. *20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
3. *40-50-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
4. *50-60-70-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
5. *70-80-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
6. *Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

Ádebiyatlar

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери.	Н.,1977.
3	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4	Пахратдинов Ю. Пахратдинов Д.	Ғәрезсизлик жылларындағы халық косықлары	Н.2014
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley- Blackwell

§3. Qaraqalpaq folklorın dóretiwshiler hám atqarıwshılar

1. Qaraqalpaq folklorın dóretiwshiler hám atqarıwshılar haqqında.

2. Jıraw hám baqsılar, olardıń ayırmashılıǵı.

3. Qıssaxanlar.

Tayamush sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqıl-maqal, qosıq, variantlılıq, jıraw, baqsı, qıssaxan.

Folklorlıq shıǵarmalardıń xalıq arasında tarqalıwı hám ásirler boyı áwladtan áwladqa ótip jasawı olardıń atqarıwshılarına baylanıslı bolıp keledi. Atqarıwshılar tuńlawshılardıń tilegine, túsiniklerine hám zamannıń talaplarına qaray ózleri atqarıp otırǵan shıǵarmalarǵa ózgerisler kirgizip baradı.

Qaraqalpaq folklorınıń atqarıwshıları kóp bolǵan. Erteklerdi, ańızlardı, mislerdi, kúldirgi áńgimelerdi qatıqulaq, yadıkesh, syujet toqıw hám onı bayanlaw uqıbı joqarı, tilge sheshen adamlar aytatuǵın bolǵan. Olar ózleri aytqan áńgimelerdi qızıqlı maǵlıwmat sıpatında ǵana emes, al olardı kórkemlep, obrazlı etip aytıp bergen. Nátiyjede olardıń aytqan áńgimeleri kórkem shıǵarma dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq awızеки dóretiwshiliginiń eń salmaqı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar úlken eki toparǵa-batırlıq dástanlar hám ashıqlıq dástanlar bolıp bólinedi. Batırlıq dástanlardı qıyqalap shertetuǵın muzıka áspabı qobız benen belgili namalarǵa salıp jırawlar aytqan. Jırawlar sonday-aq kishi kólemli poetikalıq janlar bolǵan didaktikalıq, filosofiyalıq mazmunǵa iye termeler hám toǵawlardı da atqarǵan. Ashıqlıq (liro-epikalıq) dástanlardı duwtar áspabı menen baqsılar aytqan. Baqsılar sonıń menen birge didaktikalıq, ashıqlıq, tariyxıy, sociallıq mazmundaqı lirikalıq qosıqlardı da atqarǵan.

Jırawshılıq qaraqalpaqlar xalıq bolǵalı berli birge kiyatırǵan kóp ásirlik dástúrlerge iye eski óner. "Alpamis", "Qoblan",

"Máspatsha", "Qırq qız", "Edige", "Er shora" sıyaqlı qaharmanlıq dástanlar jırawlardın atqarıwında taraldı hám biziń dáwirimizge shekem kelip jetti. Qaraqalpaqlardıń jırawshılıq mektebi XIV ásirde jasaǵan ullı jıraw Soppash Sıpıra jırawdan baslanadı. Onıń jolın Asan Qayǵı, Dospambet, Shalkiyiz, Múyten jırawlar, XVIII-XIX-ásirlerde Jiyen jıraw, Qazaqbay jırawlar dawam ettirgen. XX-ásirdegi jırawshılıq mektebiniń iri wákilleri Ógiz jıraw (Xojambergen Niyazov, 1884-1954), Qurbanbay jıraw Tájibaev (1876-1958), Esemurat jıraw Nurabillaev (1885-1969), Qıyas jıraw Qayratdinovlar (1903-1974) bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq óneriniń payda bolıwı olardıń otırıqshılıq turmısqa ótiwi menen baylanıslı. Baqsılar tiykarınan "Ǵarip ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Ashıq Nájep" sıyaqlı ashıqlıq dástanlardı, óz aldına aytilatuǵın lirikalıq qosıqlardı, sonday-aq muhabbat, doslıq, mártlik, jawıngerlik sıyaqlı joqarı qásiyetlerdi jırlaytuǵın "Axmet-Yusup", "Ǵoruǵlı" dúrkinine kiretuǵın "Bázirgen", "Qırmandalı", "Yunis peri" dástanların atqarǵan.

Qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń XIX ásirdegi iri wákilleri Aqımbet baqsı, Muwsa baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq súyip tıńlaytuǵın "Muwsa sen yarı", "Arıwxan" namaları Muwsa baqsınıń atı menen baylanıslı.

XX ásirde baqsıshılıq óneri Japaq baqsı Shamuratov (1993-1973), Esjan baqsı Qospolatov (1904-1952) Ámet baqsı Tariyxov (1923-1991), Genjebay baqsı Tilewmuratov (1929-1997), Turǵanbay baqsı Qurbanovlar (1946-2006) dawam ettirdi. Búgingi kúnde Turǵanbay baqsınıń kóplegen shákirtleri bul ónerdiń dawamshısı bolıp kiyatır. Olardan ózbekistan xalıq baqsısı Teńel baqsı Qalliev, qaraqalpaqstan xalıq baqsısı Gúlnara Allambergenova t.b.lardı ayıp ótiwge boladı.

Atqarıwshılar haqqında ayırım maǵlıwmatlar. XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jıraw haqqında da maǵlıwmatlar bar. Onıń «Bozaman», «Qurbanbek», «Erqosay», «Jaskelen», «Alpamıs», «Qırq qız» dástanların atqarǵanlıǵı haqqında pikirler bar.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında XX ásirdeń basında jasaǵan eń iri qaraqalpaq jırawlarınń biri Nurabilla jıraw. Ol «Alpamıs», «Qoblan», «Shora», «Edige», «Shar'yar» t.b. kóplegen dástanlardı atqarǵan. Nurabilla jıraw júdá kóp shákirt tayarlap qaraqalpaq jırawshılıq ónerin rawajlandırdı.

Qaraqalpaq xalıq jırawlarınan **Qurbanbay Tajibay ulı (1876-1958)** dástanlıq miyraslardıń ájayıp nusqaların qaldırǵan talantlı jırawlardıń biri bolıp tabıladı. Ol pútkil Buxara hám Xorezmge belgili bolǵan Qalmurat jırawǵa tórt jil izine erip shákirt boladı. Onnan «Qırq qız», «Er qosay», «Qurbanbek», «Er-Sayın», «Shiyrin-Sheker», «Bozaman», «Jáhánsha» dástanların úyrenedi. Qurbanbay jıraw bunıń menen sheklenip qalмай Nurabilla jıraw Qarajan ulına shákirt bolıp izine eredi. Nurabulladan «Alpamıs», «Qoblan», «Shár'yar», «Edige» t.b. dástanlardı úyrenedi. Qobız shertiwdiń sirlarin jetilistiriwde Qurbanbay tiykarınan Nurabulladan on altı namanı úyrenedi, qobızdı da jaqsı shertetuǵın sheber sazende qatarına erisedi. Qurbanbay «Er Ziywar», «Qanshayım», «Xajıgırey», «Sálimjan», «Xatamtay», «Meńliqal», «Jazkelen», «Janádil» t.b. dástanlarında atqarıp, xalıq arasında keńnen taratadı. Ulıwma alǵanda ol jigirmadan aslam dástanlardı bilgen hám atqarǵan.

Esemurat Nurabilla ulı (1885-1969) dástan atqarıwda úlken professiyonal dárejedege sheber jırawlardan esaplanadı. Ilimpazlardıń maǵlıwlıwmatlarına qaraǵanda Esemurat ákesi Nurabilla jıraw janında shákirt sıpatında 15 jil júredi hám onnan sazandelikti, jırawshılıq ónerdi tereń meńgeredi. Nurabulladan kóplegen dástanlardı úyrenip, ayrıqsha «Alpamıs», «Qoblan», «Shár'yar», «Edige», «Er Shora» dástanların sheber ózlestiredi hám atqaradı.

Belgili qaraqalpaq jırawlarınń biri **Xojambergen Niyaz ulı (1884-1954)**. Xalıq onı Ógiz jıraw dep ataǵan. Ógiz jıraw atqarǵan «Alpamıs» dástanınıń variantı kórkemlik ózgesheligi jaǵınan eń jaqsı folklorlıq úlgielerden esaplanadı. Q. Ayımbetov

tárepinen «Alpamıs» dástanı Ógiz jırawdan jazıp alınıp 1937-jılı Moskvadağı kórkem ádebiyat baspası tárepinen bastırılıp shıǵarıldı. «Alpamıs» tıń bul variantı jáne de 1941-jılı Samarqand qalasında bastırılıp shıǵarıladı.

Qıyas jıraw (1903-1974) Shımbay átirapında Torǵay terek degen jerde 1903-jılı tuwıladı. Ol eski mektepte oqıp arabsha sawat ashqan. Ol ataqlı Páleke jırawǵa shákirt bolıwǵa baradı. Bul gezde Páleke jıraw kútá qartayǵan adam eken. Qıyas jıraw bunnan keyin Bekmurat jırawǵa shákirt bolıp izine eredi. Qartayǵan, soqır bolıp kózden qalǵan jırawdı jetelep júrse de óziniń oylaǵan ármanın orınlay almaydı. Soń Ábdirasúwli jırawǵa shákirt bolıwdı qáleydi. Kóp waqıt ótkennen keyin Shımbay, Kegeyli átiraplarında Qıyas jıraw el gezip, toylarda jırawshılıq etip jırlay baslaydı. Qıyas jırawdan «Alpamıs», «Edige», «Qırıq qız», «Qız palwan», «Qaraman» t.b. jazıp alınǵan. Ol ózinen burınǵı jırawlar haqqında kóp ańızlardı bilgen, kóp jırawlardı óz kózi menen kórgen. Qıyas jıraw dilwar, qatıqlaǵ adamlardan bolıp esaplanadı.

Baqshılıq - Qaraqalpaq xalıqınıń baqshılıq óneri jırawshılıqtan soń payda bolǵan. Qaraqalpaq baqshılıq óneri bir qansha mekteplerine iye. Bul mektepler atqarıw stili, materialdı bayan etiwı, muzıkalı-dialekti jaǵınan bir-birenen pariq qıladı. Hár bir mektepten shıǵa kóterilgen ullı talant iyeleri boldı, olar dóretken kórkem sóz, muzıka bul mekteplerdi kórkemlik jaqtan bayıtıp rawajlandırıp otırdı. Qaraqalpaq atqarıwshılarınıń bul xızmetlerin kóp izertlegen Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev Q. Maqsetov hám kórkem óner ilimleriniń kandidadı T. Adambaewalar olardı atqarıw ózgesheligine qaray Aqımbet-Muwsa mektebi, Súyew mektebi, Arzı mektebi, Orınbay mektebi dep tórt mektepke ajıratadı. Solardıń arasında sońǵı waqıtta Arzı mektebiniń wákili bolǵan belgili Tilewmurat baqsınıń balası Genjebay baqsı ayrıqsha kózge túseı. Qaraqalpaq baqshılıq mektebi Aqımbet baqsıdan baslanadı.

Aqımbet XIX ásirdiń ortasında ómir súrgen, qaraqalpaq xalıqına belgili bolǵan, qaraqalpaqlar ishinde burınǵı jıraw ónerinen keyin baqsılıq ónerin baslaǵan ataqlı baqsı boladı. Q. Ayımbetovtıń kórsetiwinshe «ol qaraqalpaqlar arasına baqsılıq ónerdi taratıw maqsetinde eń dáslep bir ózi shákirt tayarlaǵan. Olardıń ishinen Muwsa baqsı menen Edenbay baqsı xalıqqa tanılǵan, eń aytqısh baqsılardan bolıp atı elge jayılǵan. Aqımbetten sońǵı baqsılar naması eki túrli salaǵa bólingen. Onıń biri Muwsa baqsı, biri Edenbay baqsı naması bolıp atalǵan»¹. Namalar Muwsa namaları, Edenbay namaları bolıp eki baǵdarda taraǵan. Bul dástúr búginge deyin dawam etip kiyatır. Aqımbet baqsı tuwralı kóp ańızlardıń birinde Aqımbettiń anası oǵan hámiledar bolǵanında búlbildiń góshine jerik bolıptı deydi. Sonnan keyin Aqımbettiń dawısı xosh hawaz bolǵan. Onıń repertuarında xalıq qosıqları, Maqtumqulınıń shıǵarmaları, dástanlardan «Góruǵlı», «Sayatxan-Hamra», «Gárip-ashıq» dástanları bolǵan. Qaraqalpaq xalıqınıń muzıka óneriniń rawajlanıw tariyxında ataqlı baqsı hám kompozitorlar Aqımbet penen Muwsanıń tutqan ornı oǵada úlken.

Aqımbet qaraqalpaq xalıq qosıqların hám «Gárip ashıq», «Góruǵlı», «Sayatxan-Xamra» sıyaqlı dástanlarǵa qosa basqa da kóp sanlı kúnshıǵıs poemaların, ásirese Maqtumqulınıń qosıqların aytqan. Túrkmén hám ózbek xalıq namaların da bilgen, kóp sanlı qaraqalpaq namaların qayta islegen hám ózi de namalar shıǵarǵan («Yaǵlı-báhárlı», «Beyish», «I'ǵbal» hám basqalar). Aqımbettiń kóp sanlı shákirtlerinen altawı (Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Dosnazar hám t.b) sońǵı gezde ataqlı baqsı hám kompozitor bolıp jetiledi.

Muwsa baqsı (1836-1907) Aqımbet baqsınıń bes shákirtiniń biri. Ol Qaraqalpaq namalarındaǵı «Jaman shıǵanaq» naması Muwsanıń kemeshilik qılǵan dáwiri menen, al «Jeti asırım» naması

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. «Қарақалпақстан», Нөкіс. 1988-ж. 134-бет.

Muwsa baqsınıń jeti asırım qumnan ótip baratırǵanda dóretilgen dep ańızlarda Muwsa baqsınıń ómiri menen baylanıstıradı. Muwsa baqsınıń dóretken namalarınń kóbi ásirese, «Muwsa sen yarı» naması házirgi waqıtta da aytılıp júr. Muwsa Shımbayǵa keledi hám Aqımbetke bes jil shákirt boladı. Kóp uzamay Muwsanıń talantı xalıq arasında keń belgili boladı. Muwsanıń keyingi ómiri menen dóretiwshilik xızmeti ózine zamanlas ataqlı túrkmen baqsısı hám kompozitorı Súley menen tıǵız baylanısta ótedi.

Muwsa baqsı kóplegen qaraqalpaq namaların qayta isleydi, «Muwsa sen yarı», «Periyzat», «Jeti asırım», «Qızlar úyge kir» sıyaqlı ólmes namaların dóretedi. Házirgi ayırım baqsılar bul namalardıń geyparasınıń shıǵıw tariyxına deyin biledi (Máselen, Muwsa bir saparı Qaraqumınıń ústi menen Túrkmenstannan qayıtıp kiyatırıp, shólden qattı azaplanadı hám jónkekey kárwannıń kómegi menen zorǵa dár`yaǵa jetedi. «Jeti asırım» naması sondaǵı jol tásirinen tuwǵan. t.b.) «Muwsanıń bir awılda aytsa, ekinshi awılǵa hár sózi anıq estililetuǵın edi» - deydi, Muwsanıń óz kózi menen kórgen Sapar baqsı. Álbette, bul xoshemet sózlerdiń bári de Muwsaǵa degen xalıq súyiwshiliginen tuwılǵanlıǵı sózsiz.

Muwsanıń biraz shákirtleri sońında belgili baqsı bolıp jetisti: házirgi ataqlı baqsı İbrayım Patullaevtıń ustazı Juman da, marhum Esjan baqsınıń ustazı Shernazar da («Bala baqsı») Muwsanıń kórnekli shákirtlerinen. Al, **Eshbay baqsı** Muwsa hám Súyewden ilgerirek jasaǵan. Biraq, ol jóninde ayqın faktler qolımızda joq. «Eshbay» naması menen aytılatuǵın qosıq Eshbaydıń baqsılıq dańqın xarakterlewge qaratılǵan: «Eshbay kelmey heshkim toyn bermedi, ol kelmese qızlar wákil bermedi»-degen qatarlar bar. Onnan keyin:

Eshbay menen Nurjan, Atash bap boldı,
Ol shıqqan soń góne sazlar dap boldı,
Ájel kelip, elli altıda sap boldı,
Ózi ólip, atı qaldı Eshbaydıń.

-degen qatarlar Eshbaydıń da belgili muzıkalıq baǵıtı bolǵanlıǵı, Nurjan, Atash degen qaraqalpaq baqsıları menen baylanısta jasaǵan ataqlı baqsı-kompozitor ekeni haqqındaǵı xalıq sózlerin quwatlaydı.

Qız baqsı Húrliman. (1861-1906) – Islam dini talaplarına ılayıq hayal-qızlardıń kópshilik aldında qosıq aytıwı, saz shertiwi qadaǵan etilgen. Húrliman óziniń jırlaytuǵın repertuarlarında klassik shayır ákesi Berdaqtıń qosıqların hám dástanların ayta. Ol birdeyine ákesi Berdaqtıń jolın quwıp baqsı bolıwdı oylap el ishinde ayta baslaydı. Húrliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyeleriniń biri qız baqsı dep atalatuǵın úlken ataqa iye bolǵan baqsılardıń biri.

Qıssaxanlar - qıssaxanlar qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń bir toparına kiredi. Olar el aralap, basılǵan yamasa qoljazba kitaplardı oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytısların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, sóz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtıń qıssaxanları bolıp esaplanadı. Qıssaxanlar qaraqalpaqlarda jırawlar hám baqsılardan keyin payda bolǵan sóz óneriniń sheberleri.

Qaraqalpaq qıssaxanları qıssanı oqıy baslaǵanda qıssaxan qara sózi –nasırın «al qıssa» dep baslaydı, demek mınaw aytatuǵın sózdiń mánisi degendi túsindirmekshi boladı.

Qaraqalpaq shayırı Abbaz Dabılov ta Shımbay qalasında ataqlı qıssaxan bolǵan Qáwender baladan qıssaxanlıq ónerin úyrenen. Qıssaxanlardıń repertuarları basılıp shıqqan qıssa kitaplarınan basqa xalıq shayırlarınıń qaybirewleriniń shıǵarmaları yaǵnıy ádebiyattaǵı aytıs janrları menen maqtaw janrları qıssaxanlardıń turaqlı repertuarı bolǵan.

Qorazbek shayır (1855-1910) Shayır tuwralı tolıq maǵlıwmat joq. Biraq onıń kúshli lirik shayıır bolǵanı tuwralı xalıq awzında tolıp atırǵan ańız-áńgimeler bar. Qorazbek shayırdıń jazǵan qaraqalpaqtıń sulıw qızların maqtaǵan hám basqa xalıqlardıń

qızların da maқтаған, olardıń xarakterin táriplep jazған qosıqları maqtaw «tárip» dep atalған shıǵarması sońǵı jıllarǵa deyin qıssaxanlar repertuarınan orın alıp kiyatır.

Qazı Máwlik (1885-1950) Shayır Buxara medresesinde oqıp bilim alǵan, xat sawatlı adam. Ol Shımbay qalasında ómir súrgen. Buniń shıǵarmaların qıssaxanlar jaqsı súyip oqıǵan. Ol óziniń tuwǵan jeri Shımbay qalasın bilay dep maqtaydı:

Áy, yaranlar, endi bir sóz baslayın,
Esitseńiz táripini Shımbaydıń
Bárshe qız-jawanlar waqtın xoshlaydı
Bir bayan áleyin elin Shımbaydıń...

Shımbay átirapındaǵı barlıq qıssaxanlar Qazı Máwlikke úlken húrmet penen qaraǵan, óytkeni ol qıssaxanlar Qazı Máwliktiń shıǵarmasınan tárbiya alıp ónerin arttırgan. Belgili Qazaqbay shayır menen Abbaz shayır Qazı Máwliktiń shıǵarmaların uzaq jıllar oqıp júrgen.

Juwmaqlap aytqanda, atqarıwshılıq ónerdiń texnikalıq múmkinshilikleri rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq qosıqların muzıka áspablarınıń kóp túrleri menen qurallanǵan hár qıylı folklor toparları, estrada ansambleri atqara beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń eń dáslepkeri haqqında?*
2. *Baqshılıq óneri, búgingi kúndegi baqsılar haqqında?*
3. *Qıssaxansılıq. Búgingi kúndegi qıssaxanlar haqqında maǵlıwmat?*
4. *Jıraw-baqsılar haqqında xalıq arasında aytilip júrgen ańız-ápsanalar?*
5. *Jıraw-baqsı namaları haqqında nelerdi bilesiz?*

Ádebiyatlar:

- 1 Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
- 2 Дәуқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri. Н.,1977.
- 3 Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық). Н.,1996.
- 4 Regina F. Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§4. Qaraqalpaq folklorının klassifikaciyası

1. Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar klassifikaciyası.

2. N. A. Baskakov klassifikaciyası.

3. N. Dawqaraev klassifikaciyası.

4. Q. Maqsetov klassifikaciyası.

Tayanış sózler: klassifikaciya, folklor, ertek, naqıl, jumbaq, janılpash.

Qaraqalpaq folklorı mazmunı, tematikası, kórkem formaları jaǵman da kútá bay, ráńbereń, kóp túrlerge, janlarǵa bólinedi. Folklorın túrlerge, janlarǵa jikleniwı joqarıda ayılǵanday onıń uzaq evolyutsiyalıq rawajlanıwı dawamında júz beredi. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmaların ishinde adamzattın rawajlanıwınıń barlıq tariyxıy dáwirleriniń qatlamları, elementleri bar (mifologiyalıq, diniy, tariyxıy, etnografiyalıq, sociallıq, h.t.b.). Qaraqalpaq folklorı da usı tiykarda túrlerge bólinedi.

Xalıq dóretiwshiligi shıǵarmalarının janrlıq qásiyetleri, belgileri boyınsha jikleniwı ilimde folklorın klassifikaciyası dep ataladı.

Awızeki dóretpeninń úsh aspekti, folkloristikaniń úsh aspekti, versiya, jazba, "tekst-Ness", ontologiya, folklorın jazba ideyası, jazba dóretpesige antropologiyalıq, lingvistikalıq jantasıw, folkloristika, tematikalıq kelisim, avtorı, ayırwshısı belgisiz, jazba derektiń jergilikli avtorı, ontologiyalıq tekst, mazmunın dóretpiwshiler, awızeki dóretpesige konstruktorlıq baza, jergilikli avtor, atqarıwshısı qusaǵan belgilerde anıqlanadı.

Qaraqalpaq folklorın klassifikaciyasınıń eń dáslep Q. Ayımbetov hám O. Kojurovlar qolǵa aldı. Bul olardıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» atlı maqalasında sóz etiledi. Aftorlar folklorı túrlerge bóliwge arnalǵan («Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvos») atlı jurnalda, 1939-jılı №4) maqalasında dáslep ayırım xalıq

dástanlarınıń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin aytadı. Onnan keyin «Qaraqalpaq folklorına mınalar kiredi» dep folklorın túrlerin izbe-iz keltiripedi.

1. Ertek (folklorın ertedeǵı túri)

2. Naqıl (usınıń ishinde jırawlardın termesi de bar)

3. Jumbaq (geyde aytısqa ayıladı)

4. Janılpash

5. Juwap (usınıń ishinde qız-jigittiń aytısı da bar)

6. Ótirik óleń (ertektiń túri)

7. Bet ashar

8. Joqlaw

9. Tolǵaw

10. Bádik, Gúlápsan (islam dininen burınǵı dinnen qalǵan)

11. Jaydarı qosıqlar

12. Yaramazan

13. Dástanlar (Eń ertedeǵı urıwlıq dáwirdeǵi, Noǵaylı zamanındaǵı, Xorezm dáwirindeǵı bolıp bólinedi).

Bul álbette, folklorımızdın ele tolıq jıynalmaq atırǵan waqıtları islep shıǵılǵan. Sonıń ushın da avtorlar sol waqıttaǵı qolda bar materiallarǵa ǵana súyenedi.

Bunnan keyingi klassifikaciya N.A. Baskakov tárepinen islendi. Ol qaraqalpaqlar arasında bolıp, barlıq rayonlarda ekspediciya ótkeriliwinde tikkeley ózi qatnasadı. Bunda tiykarınan xalıq awızınan ózi folklorlıq materialardı jıynaydı hám kitap etip shıǵaradı. N.A. Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık» miynetini tiykarınan lingvistikalıq aspektteǵi izertlew bolıp esaplanadı. Til kóz-qarasınan dıqqatqa alınǵan folklorın klassifikaciyası bolǵanı menen izertlewshi folklorı túr hám mazmunına qaray jaqsı islep shıqqan. Ol mazmun hám janrları boyınsha hár qıylı qaraqalpaq folklorın eń dáslep shártli túrde semyalıq turmıs, dástúr hám tariyxıy epikalıq janrlar dep ekige bóledi. Birinshi mınaday úlken eki tarawǵa bóledi:

I. Aytımlar hám qosıqlar. Buǵan magiyalıq qásiyetke iye ertedeǵı saqlanıp kiyatırǵan qosıqlar kiredi. 1. Awırıwdı emlew ushın aytilatuǵın eski dáwirdeǵı aytımlar bádik hám gúlápsan. Bul avtordıń tastıyqlawınsha qızılsha, qurózek hám basqa etke shıǵatuǵın keselliklerdi joq qılıw ushın aytilatuǵın bolǵan. Qurt shaqırw tisti emlew ushın aytilatuǵın aytım bolǵan. 2. Shaman dininiń tásirinen qalǵan zikir salıw h.b.da porxansılıqqa baylanısh aytımlar. 3. Musılman dininiń bayramlarına baylanısh aytilatuǵın qosıqlar qurban-hayt, oraza –hayt, yaramazan.

II. Xalıq dóretpeleriniń turmısqa baylanısh aytımlarına mınalar kiredi:

1. Balalar qosıqları (háyyiw, besik jırı, balalardıń ózleriniń qosıqları)

2. Qız kelinshekler qosıqları (aytis yamasa juwap)

3. Toy qosıqları (Háwjar, bet ashar, alǵıs sóz)

4. Ólimge baylanısh qosıqlar(jılaw)

5. Qosıqlar (doslıq, lirikalıq, muxabbat, házil, satiralıq h.t.b.)

6. Ertek (qıyalıy, haywanatlar ciklinen)

7. Báyt

8. Xalıq dóretpeleriniń mayda formaları (maqal, naqıl, jumbaq, jańıtpash, kúldirgi sóz)

Ekinshi tarawın quraytuǵın tariyxıy epikalıq janr da eki toparǵa bólinedi:

I. Tariyxıy qosıqlar hám ańızlar. Bular 1) qosıqlar, tariyxıy qosıqlar. 2. Tolǵaw-tariyxıy jırlar 3. Termeler bolıp bólinedi.

II. Qaharmanlıq epos. 1. Dástan-qaharmanlıq poemalar duwtar menen aytilatuǵın 2. Jır-buǵan qobız benen aytilatuǵın tariyxıy epikalıq estelikler kiredi.¹

Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyasınıń bir qansha tereń ilimiy kóz-qarasta islegen N.Dawqaraev boldı. Ol qaraqalpaq awızkeki

¹ Баскаков Н.А. Караклпакский язык. материалы по диалектологии, Москва, 1951, 7-бет.

ádebiyatın lirikalıq hám epikalıq dep úlken eki janrlıq tarawǵa bóledi. Lirikalıq janrlar: jaydarı qosıqlar, aytıs hám juwap, balalar qosıqları, naqıl-maqallar, termeler, jańıtpash, jumbaq, diniy folklor bolıp bólinedi. Dástúr jırları: háyyiw, besik jırı, toyǵa baylanısh dástúr qosıqları: sınsıw, bet ashar, háwjar, joqlaw bolıp bólinedi. Epikalıq janrlarǵa erteklerdi kirgizedi. Olardı qıyalıy, haywanatlar, , turmısqa baylanısh dep bóledi. Al eposlardı poemalar dep atap kórsetip, olardı batırlıq jırlar hám dástanlar dep ekige bóledi. Batırlıq jırlar qatarında «Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız» dástanların kórsetedi. Dástanlardı úsh toparǵa bóledi. 1. «Baba rawshan», «Yusup-Zlixa», «Zeynel arab», «Baba Qambar» 2. «Yusup-Axmet», «Góruǵlı», 3. «Ashıq-Hamra», «Sayatxan-Hamra» dástanların kirgizedi. N.Dawqaraev tiykarınan duwtar menen atqarılatuǵın epikalıq dóretpelerdi dástanlarǵa jatqaradı.

Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıwı, onda awız ádebiyatı janrlarınıń izertleniwi menen bir qatar jıyınalǵan klassifikaciya Q.Maqsetov tárepinen islendi. Ol «Qaraqalpaq folklorın klassifikaciyalawdıń tiykarǵı kriteriyaları bárinen de burın ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri arqalı, ásirler boyı qalıplesken dástúriy formalar arqalı kótergen máselelerdiń birligi, atqarılıw ayrıqshalıǵı menen haqıyqatlıqtı bayanlawda súwretlew usılları bir-birine sáykes keliw arqalı túsindiriledi»¹ dep durıs kórsetip ótken. Folklorist Q.Maqsetov usı principierge súyenip qaraqalpaq folklorın tómendegishe klassifikaciyalaw úlgisin kórsetedi.

Poeziya hám proza tarawın mayda janrlarǵa bóliwdi ańsatlastırıw maqsetinde olardı lirikalıq hám epikalıq janr dep ekige bólip aladı.

I. Lirikalıq janrǵa: qosıqlar, aytımlar, aytıslar, naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıtpashlar dep altı janrdı atap kórsetedi.

¹ Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепелери. Нөкіс, «Билим», 1996, 64-65-бет.

2. Epikalıq janrgá: dástanlar, ertekler, tolǵawlar, ańızlar, ráwiyatlar, anekdotlar, sheshenlik dep segiz janrdı atap kórsetedi.

Ilimpaz ayrıqsha kórsetilgen janlardı ishki túrlerge bólinetuǵının aytıp tematikasına qaray tómendegishe bóledi: Máselen, qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan 1) muhabbat qosıqları. 2) dástúr qosıqları (máwsimge baylanısh, betashar, háwjar, joqlaw). 3) balalar qosıqları (túlkishek, ayqulash, áwelemen-dúwelemen). 4) besik jırı. 5) tuwǵan jer haqqında qosıqlar. 6) aql-násiyat qosıqları. 7) yumor-satiralıq qosıqlar. 8) arnaw qosıqları. 9) tematikası boyınsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları t.b. Aytımlar janrına túr retinde bádik, gúlapsan, zikir salıw, yaramazandı, aytıs janrına juwap hám shayırlar aytısın kirgizedi.

Qaraqalpaq folklorınıń eń iri janrı bolǵan dástanlardı:

- 1) Qaharmanlıq dástanlar (Alpamıs, Qoblan, Qırıq qız)
- 2) Ashıqlıq yaki lıro-epikalıq dástanlar («Ǵarip-ashıq», «Sayatxan-Hamra»)
- 3) Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar («Sháryar», «Shiyrin-Sheker»)
- 4) Tariyxıy dástanlar («Edige», «Shora», «Dawletyarbek»)

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń xalıq awzınan jıynalıwı, tekstologiyalıq jaqtan islenip baspadan shıǵarılıwı XX ásirdeń birinshi yarımında iske asırıldı. Solay etip, onıń dáslepki jıynawshıları hám túrlerge bólip izertlewshileri N. Dáwqaraev, N. A. Baskakov, Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar, Q. Maqsetov boldı. 1950-1980-jılları qaraqalpaq folklorınıń túrleri boyınsha N. Japaqov, I. Saǵıyov, Q. Maqsetov, Á. Tájimuratov, Q. Mámбетnazarov, N. Kamalov, T. Niyetullaev, M. Nizamatinov h.t.b.lar jumıs alıp bardı. Usı folklorshı alımlardıń miynetlerine súyene otırıp qaraqalpaq folklorın hám hár bir folklorlıq janrdıń ishki tematikalıq bóliniwlerin jiklew múmkin.

Biz joqarıda qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciýaların hám úlgilerdi kórip óttik. Bul úlgige tiykarlanıp Q. Maqsetov qaraqalpaq folklor janrların tómendegishe: 1. Qosıqlar 2. Aytımlar 3. Aytıs 4.

Sheshenlik sózler 5. Jumbaқ 6. Jańıltпash 7. Naqıl-maqal 8. Ertek 9. Ápsana (mifler) 10. Ráwiyatlar 11. Ańızlar 12. Kúldirgi ángimeler 13. Tolǵawlar 14. Dástanlar -dep kórsetedi.¹ Bul klassifikaciya folklordıń barlıq janrların óz ishine qamtıy aladı. Búgingi kúnde usı klassifikaciya úyrenilip kelinbekte.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. Folklordıń dáslepki klassifikaciýaları. Klassifikaciýadaǵı ayırmashılıqlar haqqında?

2. Q. Ayımbetov, O. Kojurov klassifikaciýası haqqında?

3. N. Baskakov klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı qanday?

4. N. Dawqaraev klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı?

5. Q. Maqsetovtıń 1996-jılǵı miynetindegi qaraqalpaq folklorına islegen klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı?

Ádebiyatlar:

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н., 1988.
2	Баскаков Н.А.	Каракалпакский язык.	М., 1951.
3	Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н., 1977.
4	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызeki дәретпелери(сабақлық).	Н., 1996.
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

¹. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызeki дәретпелери. Нөкве, «Бишым». 1996, 70-74-бет.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Janr. Sózlik mánişi boyınsha *genre* - túr degendi ańlatadı. Kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken ádebiy yamasa folklorlıq shıǵarmalardıń túrleri. Kóp ǵana shıǵarmalar uqsas yamasa ortaǵ kórkem formalarǵa, tematikalıq baǵdarlarǵa, súwretlew printsplerine (shártlerine) iye boladı. Mısalı, batırılıq dástanlar janrı degende kóplegen dástanlarda ushırasatuǵın ortaǵ yamasa uqsas belgilerdi túsinemiz. Turaqlı baslamalar, uqsas tematika (batırılıq teması), ortaǵ syujetlik motivler (batırılıq ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwı, at tańlawı, qız izlewı, batırıldıń sırtqı dushpanlar menen gúresiwi h.t.b.) batırılıq dástanlarǵa tán janrlıq belgiler bolıp tabıladı.

Variant. Fransuzsha *variante* cözinen kelip shıǵıp, bizińshe ózgermeli degen mánişti ańlatadı. Bir kórkem shıǵarmanıń hár qıylı ózgerislerge iye nusqalarına onıń variantları dep ayıladı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı payda boladı. Avtor óz shıǵarmasın jenillestiriw maqsetinde áwelgi varianttı ózgertiliwi, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawı múmkin. Bul jazba ádebiyattaǵı variantlardıń payda bolıwı. Variantlar folklorında kóp ushırasadı. Bir ertekti, ańızdı, mifti hár aytıwshınıń ózinshe bayanlawı yamasa bir dástandı hár jırawdıń, baqsınıń ózinshe jırlawı nátiyjesinde olardıń túrli variantları payda boladı. Mısalı, bir «Alpamıs» dástanınıń kóp ǵana variantları belgili. Olardan Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw aytqan variantları basılıp shıqqan. "Edige" dástanınıń Ógiz jıraw, Qıyas jıraw variantları jarıq kórgen.

Improvizatsiya. Latınsha -IMPOVIGO -birden tosınnan degendi ańlatadı. Qaraqalpaqsha suwırıp salmay, tókpe degenge tuwra keledi. Kórkem dóretiliwshiliktiń ayırıqsha bir usılı. Belgili bir temaǵa aldın-ala tayarlıqsız birden shıǵarma dóretiliw usılı improvizatsiya degen termin menen júritedi, al improvizatsiya usılı menen dóretiliwshini improvizator dep ataydı. Improvizatsiya usılı kóbinese folklorlıq aytıs janrında ónimli qollanılǵan.

Klassifikaciya. Folklor iliminde teoriyalıq túsiniklerdiń bir-birine jaqınlıǵı, shıǵarmalardıń uqsas tematikasi, kórkem forması, janrlıq belgileri boyınsha jikleniwi klassifikaciya dep ataladı.

Sinkretizm. Áyyemgi grek tilindegi sinkretis-qospaq degendi ańlatadı. Kórkem ónerdiń alǵashqı jámiyetke tán túrlerge bólinbegen bir pütün halın sinkretikalıq óner dep ataydı. Alǵashqı jámiyette muzıka, saz shertiw, qosıq aytıw, ayaq oyını, teatr óneriniń ayırım elementleri qosılıp bir tutas ónerdi payda etken.

Sońın ala bular hár biri óz aldına kórkem óner bolıp ajratılıp keledi. Biraq kórkem sóz óner ele lirika, epos, drama bolıp túrlerge bólinbey bir pütün óner bolıp jasaydı. Mısalı, xalıq dástanlarınıń quramında lirikalıq elementler, epikalıq qásiyetler (syujet, personajlar dúzimi), dramalıq elementler (dialoglar, sharayatlardı súwretleytuǵın Ekspoziciyalar h.t.b.) bar. Bulardı kórkem shıǵarmadaǵı sinkretizm dep ataydı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Folklordıń ulıwma qásiyetlerin ańqlap beriń.
2. Jámaátlik dóretiliwshilik degen ne?
3. Folklorındaǵı variantlar túsinigine ańqlama beriń.
4. Folklorlıq shıǵarmalardıń tarqalıw usılları.
5. Házirgi zaman folklorına tán belgiler.
6. Qaraqalpaq folklorın janrlarǵa jikleń (klassifikaciya etiń), hár janrǵa misallar keltiriń.
7. Q. Ayımbetovtıń "Xalıq danalıǵı" hám Q. Maqsetovtıń "Dástanlar, jırawlar, baqsılar" kitapları boyınsha qaraqalpaq folklorın atqarıwshılardıń (jırawlardıń, baqsılardıń) shejire-kestesin dúziń.

§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları

1. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń jıynalıwı hám bastırılıp shıǵarılıwı.*

2. *Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń túrleri.*

3. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń tárbıyalıq áhmiyeti.*

Tayamış sózler: qosıq, dástúr, miynet qosıqları, muxabbat qosıqları, besik jırı.

Qaraqalpaq awız eki ádebiyatında erte dáwirlerden baslap payda bolıp, xalqımızdın súyip atqaratuǵın dóretpelerine aylanıp kiyatırǵan xalıq qosıqları júdá kóp. Qaraqalpaq xalqı óziniń basıp ótken ómir tariyxında túrli turmıslıq qıynshılıqlardı basınan ótkerdi. Sonıń menen birge, xalıq óziniń abadan, paraxat turmısında iye boldı. Usınday awır jaǵdaylarda hám abadan, paraxat turmısına baylanıslı payıtlarında xalıq túrli tematikalıq baǵdarda qosıqlar dóretti. Tariyxta qaraqalpaqlar erte dáwirlerde kóshpeli, soń orta ásirlerde yarım kóshpeli, yarım otırqshı turmıstı da basınan keshirgen. Xalqımızdın bunday tariyxıy turmısına baylanıslı dala kóshpeli xalqına tán hám otırqshı xalıqlarǵa tán mádeniyat teńdey boldı. Xalıq óziniń tariyxıy turmısındaǵı jawgershiliklerge baylanıslı, miynetke, xalıqlıq bayramlarǵa baylanıslı tolıp atırǵan xalıq qosıqların dóretip otırdı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalqı erteden kiyatırǵan óziniń úrp-ádetleri, dástúrlerine iye boldı. Bunday dástúrlerge baylanıslı ájayıp salt-dástúr jırların dóretti.

Qosıqlar qaraqalpaq folklorınıń kútá úlken bólimin quraydı. Qosıqlar hár qıylı tariyxıy hám turmıs sharayatlarına, kewil-keypine baylanıslı dóreydi. Sonlıqtan qosıqtıń tematikası bay, kóp túrli boladı. Qosıq adam tuwılǵannan baslap ómiriniń aqırına shekem ruwxıy azıq retinde xızmet etedi. Adam quwanışlı kúnde qosıq aytıp yamasa tuńlap kewlin kóteredi, shadlanadı, qayǵılı kúnde qosıq penen sherin tarqatadı, qapa kewlin jubatadı.

Qosıqlar óziniń janlıq tábiyatı boyınsha kórkem sóz óneriniń lirika túrine kiredi. Qaraqalpaqlar qosıqqa bay xalıqlardıń biri. "Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar" dep XIX ásirde jasaǵan belgili aǵartıwshı, folklorshı hám tariyxshı alım Shoxan Wáliyhanov (1835-1865) biykarǵı ataǵan emes. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan ránbáreń hám mazmunlı bolıp keledi. Olarda adamgershilik, azamatlıq, batırılıq, muhabbat, miynet temaları sáwlelenedi.

Qosıqtıń sózlik mánisi "Qosıw" sózinen kelip shıǵıp, qosıp aytıw, yaǵnıy sazǵa, namaǵa qosıp aytıw degendi bildiredi. Qosıqtıń tiykarın, tariyxın úyrengen alımlar onıń terminin retinde túrkiy xalıqlardıń kórkem sóz óneri de kútá erte dáwirlerden beri qollanılauıǵın, atap aytqanda Maxmud Qashqariydıń "Túrik sózleriniń kitabı" ("Devonu luǵatit turk"), Yusuf Xas Xajibtiń "Baxıtqa baslawshı bilim" ("Qutadǵu bilik") kitaplarında ushırasatuǵın aytadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların jıynaw hám baspada járiyalaw, olardı ilimiy izertlew keńes dáwirinde baslandı. Bul jumslardı iske asırıwda Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, N. Japaqov, I. Saǵıtov, Q. Maqsetov, Á. Tájmuratov, M. Nızamatdinov, Ó. Erpolatov, N. Kamalovlar xalıq qosıqların jıynaw, járiyalaw hám ilimiy izertlewde úlken miynet etti. Bulardan Á. Tájmuratov revoliyutsiyaǵa shekemgi dáwirdegi xalıq qosıqların, N. Kamalov ullı Watandarlıq urıs jıllarındaǵı, M. Nızamatdinov urıstan keyingi dáwirdegi, Ó. Erpolatov urıstan buringı dáwirdegi xalıq qosıqların arnawlı baǵdarda izertlew júrgizdi.

Ǵárezsizlik jıllarında xalıq qosıqların S. Bawetdinova, házirgi dáwirdegi qaraqalpaq salt dástúr qosıqların S. Qazaqbaevlar izertledi. Sońǵı jıllarda jańa dáwirge baylanıslı dórelgen xalıq qosıqların izertlegen Yu. Paxratdinov boldı. Bul miynetler xalıq qosıqların tereń úyreniwde júdá áhmiyetli. Folikloristler tárepinen jıynalǵan xalıq qosıqları tiykarınan dáslepki shıǵarılǵan kóp

tomliqtıń besinshi tomına kirgizilgen. Xalıq qosıqların izertlegen Á. Tájimuratov xalıq qosıqların klassifikaciya isleydi. Ol óz klassifikaciyasında xalıq qosıqlarınan, salt-dástúr qosıqların ózaldına bólek alıp kórsetedi. Á. Tájimuratov qaraqalpaq xalıq qosıqların mınaday túrlerge bóledi:

1. Miynet qosıqları
2. Muhabbat qosıqları
3. Din iyelerin áshkaralawshı qosıqlar
4. Balalar qosıqları
5. Termeler
6. Tolǵawlar
7. Tariyxıy jırlar

Al, salt-dástúr jırların:

1. Toy jırları: a) toy baslar, b) aytımal, v) bet ashar
2. Muń-sher jırları: a) jılaw-joqlaw, b) sıńısw, v) háwjjar
3. Aytımlar
4. Besik jırı
5. Aytıslar¹

Kóp tomliqtaǵı xalıq qosıqları joqarıdaǵı kórsetilgen klassifikaciya tiykarında izbe-izlikte berilgen. Tiykarında qaraqalpaq xalıq óziniń kúndelikli ómir tirishiligine baylanısh, kásibine baylanısh, atap aytqanda, diyxansılıq, mal sharwashılıq, balıqshılıq, ańshılıq hám taǵı basqa kásiplerine baylanısh qosıqlar dóretti. Xalıq qosıqları tematikası, mazmunı jaǵınan oǵada bay. Xalıqımız bul dóretpelerdi barlıq dáwirde dóretiw menen birge, onı kúndelikli turmısında atqarıp ózi menen barlıq waqıtta alıp júrip búgingi kúnimizge jetkizdi.

Miynet qosıqları. Xalıq qosıqları ishinde miynetke baylanısh qosıqlar kóplep dóregen. Xalıqımız tariyxıy turmısında sharwashılıq, balıqshılıq, diyxansılıq hám basqada kásipler menen

shuǵıllanǵan. Usınday túrli kásiplerdegi qıymshılıqlar, ondaǵı kásip iyeleriniń óz miynetleri menen hár qanday qıymshılıqlardı jeńip, sol miyneti arqasında jaqsı nátiyjelerge erisiwi, bolmasa, qandayda tosqınlıqlardıń, irkinishlerdiń bolıwı, olarǵa kásip iyeleriniń tózimlilik penen shıdam beriwı taǵı basqa jaǵdaylar miynet qosıqlarında anıq sáwlelenedi. Sonday-aq, bul dóretpelerde «Miynettiń túbi ráhát» mánisinde xalıqtıń jaqsı jetiskenliklerdi árman etiwindegi quwanışlı payıtları, olardıń óz kewillerin jaqsılıqtı úmit etiwı menen jubatıwları orın aladı.

Arqası Dawqara, qublası Shımbay,
Eki ortada qos aydadıq bir tinbay,
Sondaǵı ekkeniń bir batpan biyday,
Aman qaytıńız ba paznańız sınbay.

Bul qosıq qatarlarında xalıqtıń awır miyneti hám diyxan islegen miynetine az haqı alatuǵını ayıladı. Bunnan basqada miynetke baylanısh xalıq qosıqlarında diyxanlardıń atız jumısların islep, egin egiwleri hám miynetine ılayıq daqıl alıwı sóz etiledi. Biraq, sonshı miynet islesede isher jarmasında bolmawı, olardıń miynet bahalanbawı qosıq mazmunınan anıq kórinip turadı.

Toń jarmadan arpa jazlıq ektirdiń,
Qolıma bel berip tógin tóktirdiń,
Ámet degen balańızǵa sóktirdiń,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Háwızdıń boyları qatara terek,
Diyxan paqırlarǵa shiyrin jan kerek,
Azanda bergeniń jalǵız pátirek,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық. V том. «Қарақалпақстан» басп. Ноқис, 1980. 16-26.

sáwlelendiriw menen ózgeshelenip turadı.

Diyxansılıqqa baylanış xalıq qosıqlarınıń ájayıp úlgisi
Bul qosıq qatarlarında da awır miynet sóz etilip, sıqmar jer
iyesiniń obrazlıq sıpatı anıq kórinedi. Diyxan jerge iye
bolmaǵanlıǵı sebepli ilajsız ózgeniń jerinde jallanıp miynet isleydi.
Biraq, miynetine ılayıq haqı alalmay, hátteki isher tamaǵınada
jarımaydı hám jábir shegedi.

Miynet qosıqlarınıń baslı teması hadal miynet, kásip-kár, óner,
diyxansılıq, sharwashılıq bolıp keledi. Bir qatar qosıqlarda
jallanba miynettiniń awırlıǵı, jumıs beriwshi múlk iyesiniń
ádihsizligi, ashkózligi singa almadı.

Qaytarıwǵa mende dárman qalmadı.

Hala, hala sebil qalǵan mayalar.

Ala báhár sen qostırdıń arbańdı,

Sáskede keltirdiń suyıq jarmańdı,

Ayında kórmedik maylı sorpańdı,

Diyxan ashtan óler boldı, Qazı iyshan.

Miynet temasına baylanışlı qosıqlar sociallıq turmıstıń real
sáwlelendiriw menen ózgeshelenip turadı.

Diyxansılıqqa baylanışlı xalıq qosıqlarınıń ájayıp úlgisi
«Alpamıs» dástanında orın alǵan. Alpamıs Tayshıxan jurtında
zindanǵa túsip, eli-jurtınan kóp jıllar ayrılıqta boladı. Jurtında
qalǵan perzentı, ata-anaları hám basqalar Ultan tazdan kóp jábir
shegedi. Ultan taz Qultay babanı túye baqtırıp, Jádigerdi qoy
keynine saladı. Bunda Qultay babanıń tilinen sharwashılıqqa
baylanışlı minaday qosıq aytiladı:

Úrker batsa tárezige tayalar,

Xızmetkerler xan qasınan jay alar,

Qaytarıwǵa mende dárman qalmadı,

Hala, hala sebil qalǵan mayalar.

Alpamısım barda kiygen parshalar,

Úylerge jarasqan altın arshalar,

Qaytararǵa hál-quwatım kelmedi,
Hala hala sebil qalǵan narshalar.

Saǵıńanda Jádigerjan atalar,

Bul sózimde joqtı meniń qáteler,

Qaytararǵa mende belli dárman joq,

Hala, hala sebil qalǵan botalar.

Bunda sharwashılıqtaǵı mal keyninde júrgen adamniń harıp
sharshawı kórinedi.

Sonday-aq, dástanda qoy-qozı keynindegi Jádigerdiń sózi bilay
bayan etiledi:

Jetimlikten sharǵa boldı boylarım,

Atam kelip bolarmeken toylarım,

Qaytararǵa hál-quwatım kelmedi,

Qurrayt, qurrayt sebil qalǵan qoylarım.

Báhár bolsa tawdan aqqan bulaǵım,

Jetimlikten aqpa boldı qulaǵım,

Qaytararǵa hál-quwatım kelmedi,

Qurrayt, qurrayt sebil qalǵan ılaǵım.

Bul qosıq qatarları dástanda Ultan tazdan jábir shekken
Jádigerdiń obrazlıq spatına baylanışlı bolǵanı menen haqıyqıy
sharwaǵa baylanışlı miynet qosıqlarınıń úlgisi esaplanadı. Jıraw
dástanda qaharman obrazların jasawda usınday kásipke baylanışlı
xalıq qosıqların sheber paydalangan. Bul qosıq qatarlarında
jetimlikten kisi esiginde shopan, padashı bolıp jallanıp talap islegen
miynet adamınıń jábirilenip, azıp-tozıp júriwi, solay bolsada muratlı
turmustan óz úmitin úzbewi anıq kórinip turadı.

Muhabbat qosıqları. Xalqımızdın eń súyip atqaratuǵın
qosıqlarınıń biri - bul muhabbat qosıqları. Bul qosıqlarda

tiykarinan ashıqtın júrek sezimleri, yarına bolğan, ashıǵına bolğan súyispenşilik sezimleri, sonday-aq, saǵınıshları, yumurtlıq házilleri orın aladı. Turmısta óz súygenine jetisiwde tosqınıqlardıń bolıwı, yamasa, qandayda sebeplerge baylanıslı ashıqlardıń ayrılıqlarǵa túsiwi sóz boladı.

Arzıw áylep keldim seniń ózińe,
Qálem qashın totıyaday kózińe,
Bir múriwbet áyleń endi bizlerge,
Úmit bilán seniń yanına keldim.

Kel sáwbet etáli qalı jayda,
Báhib tursalar ahıla oyda,
Sallanıp yurersen tilla sarayda,
Kewlim shiyrin jandın keshmáǵa keldim.

***

Suw ishinen saylap alǵan júzigim,
El ishinen tańlap alǵan názigim,
Sen saǵınsañ sarǵaytmaǵıl aq júziń,
Men saǵınsam tez kelegór názigim.

***

Qar jawǵanda kelme yarım iz qalar,
Izdi kórip el arası sóz bolar,
Ayrılıqta qayrap tisin gez qılar,
Ayaqtı abaylap basagór yarım.

Dushpan kórse aramızdı ayırar,
Biy jay jerde qanatıńdı qayırar,
Seni maǵan, meni saǵan zar qılar,
Ǵapılda dushpanlar kórmesin yarım.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde **muhabbat qosıqları** kútá keń tarqalǵan. Olardı ashıqlıq qosıqları dep te ataydı. Olarda jas jigit yaki qızdıń súygen yarına bolǵan tereń, názik, pák sezimleri, hijran-ayralıq dártine gırıptar bolǵan ashıqtın muń-sher sezimleri beriledi. Sonday-aq súygen yardıń sulıw kelbeti, qáddi-qáwmeti, aqıl-parasatı, joqarı adamgershiligi amaw-táriyip túrinde kóterińki, maqtanıshlı sezimler menen jirlanadı.

Jasımnan qosılıp, oynap kúigenim,
Sol ushın sarǵayıp otqa kúygenim,
Qushaq ashıp, intizar bop súygenim,
Qayda qaldı, xabar bergil aq boz at.

Bul qosıqta jawǵa atlanǵan súygen yarı qurban bolıp, ayrılıq otına kúygen basına mishkil túsken opalı qızdıń júrek sezimleri beriledi.

Xalıq arasında házirge shekem "Náyleyin", "Aq boz at", "Aǵları", "Qızlar úyge kir", "Yasha pári", "Dárdinńen", "Aqsıńgúl", "Sáwdigim", "Qız Minayım", "Qarakóz" sıyaqlı ashıqlıqtı jirlaytuǵın qosıqlar keńnen málim bolıp, saxnada, toylarda, zıyapatlarda tez-tez aytiladı.

Tariyxıy qosıqlar. Tolǵawlar dástúri XIX ásirde tematikası hám ideyalıq mazmunı boyınsha tariyxıy qosıqlarda dawam ettirilgen. Olarda xalıq tariyxına baylanıslı úlken waqıyalar, hádiyseler, tariyxıy adamlar hám olardıń iygiliikli isleri tuwralı tolıp-tasıp jirlanadı. Qaraqalpaq folklorında "Qaraqalpaq", "Jeti úyge bir beldar", "Márdikar", "Bir álamat zaman boldı", "Bozataw", "Áwezjan", "Eshbay" qosıqları keńnen belgili.

Japakeshler qarsı turıp qozǵaldı,
Paraxat xalıqqa ayaz jar saldı,

Jeti úyge bir adam márdikar aldı,
Xalıqtı tereń oylandırǵan márdikar.

Bul qosıqta 1916-jılı Patsha Rossiyasınıń birinshi jer júzilik urısta jeńimpaz bolıw maqsetinde jergilikli xalıqtan front jumısları ushın adamlar alǵanı, bunday mánissiz, yigilikli emes iske xalıqtıń narazı bolıwı hám qozǵalań kóteriwi sıyaqlı tariyxıy waqıya sáwlelengen.

Qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr qosıqları. Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń eń kóp tarqalǵan túri-bul xalıq qosıqları. Olardıń kópshiligi xalıqtıń dúnya tanımı, túsinipleri, turmıs saltı, úrp-ádet hám dástúrlerine baylanıslı dóreydi hám atqarıladi. Sonlıqtan folklordıń bul túrin ilimde turmıs-salt jırları yamasa salt-dástúr qosıqları dep ataydı.

Salt-dástúr qosıqların folklor iliminde tiykarınan eki toparǵa bóledi: dástúr, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar hám jil máwsimlerine baylanıslı qosıqlar.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında hár qıylı dástúrlerge, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar kóp bolǵan. Solardan biri qız uzatıw, kelin túsiriw máresimleri menen payda bolǵan qosıqlar. Bular sınsıw, háwjar, bet ashar qosıqları.

Sınsıw. Qaraqalpaq xalqınıń dástúrinde uzatılıp baratırǵan qız ata-anasını, tuwǵan-tuwısqanların, oynap ósken elin, qurbi-qurdasların qıymay kózine jas alıp, sınsıp jılaytuǵın bolǵan. Usı máresimdi orınlaw waqtında qız tiyisli aytımlardı aytıp jılawı tiyis bolǵan.

Qaladan alǵan shar aynam,
Sındırmay qalay saqlayın.
Aynanayın jan anam,
Aq sútińdi qalay aqlayın.
Shalqayıp ósken shańlaǵım,
Buralıp ósken bosáǵam,

Tuwısqan-tuwǵan qurbılar,
Xosh bolıńlar kórgenshe,
Eli-jurtım aǵalar.

Bul uzatılıp atırǵan qızdıń xoshlasıwı bolıp tabıladi. Sınsıw qosıqlarında qızlardıń ata-analarına, tuwılǵan eline bolǵan súyiwshilik sezimleri, olardıń ishki dúnyası, qızlardıń názik tábiyatı tereń lirizm menen beriledi.

Háwjar. Qız uzatıw dástúrin orınlaǵanda ayılatuǵın aytımlardıń biri-bul háwjar. Ol da sınsıwǵa usap xoshlasıw motivine qurıladi. Biraq háwjar qosıǵında qızdıń tek xoshlasıw sezimleri beriliw menen sheklenbesten onıń óz táǵdirine narazılıq, ókinish sezimleri de beriledi. Bunıń sebebi ótmishte, urıwlıq-patriarxatlıq dúzimde qızlarda tańlaw erkinligi bolmaǵan, onıń erkine qaramastan uzatılǵan. Sonlıqtan háwjar qosıqlarında qızlardıń narazılıq sezimleri kóbirek berilgen.

Óz ákeniń esigi jupar esik háwjar.
Kірsem-shıqsam shashımdı sıypar esik háwjar.
Qaynatamnuń esigi sheńgel esik háwjar,
Kірsem-shıqsam shashımdı jular esik háwjar.

Salt-dástúr jırlarınıń eski túrlerinen biri-bul joqlaw. Ol jaqın adamlardıń (ata-ana, ul-qız, aǵa-qarındas) ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salıw máresimine baylanıslı dóregen hám atqarılǵan. Joqlaw burınları shayırsılıq hám atqarıwshılıq óneri bar hayallar aytqan. Joqlawda ólgen adamnıń jaqsı tárepleri ayılıp, onı kóklerge kóterip maqtaǵan. Sonlıqtan joqlawlarda metaforalar, metonimiyalar, epitetler, teńewler, giperbolalar jiyi-jiyi qollanıǵan. Mısalı:

Qarshıǵam (metafora) tústi qalıńǵa,
Ishim bir toldı-aw jalıńǵa,-metnoimiya

Jalınım qashan sónedi,
Keshe ketken beglerim, **-metafora**
Elge qashan keledi.
Ağın suwdıń ağısı, **-metafora**
Aq oramal nağısı, **-metafora**
Qulağımnan ketpeydi-aw,
Beglerimniń dawısı.

Bul mısalda erinen ayırılıp, ornı tolmas joǵaltıwǵa ushıraǵan qaralı qostardıń tragediyalıq jaǵdayı sáwlelengen. Erin joqlaǵan hayal «arıslanı», «aybatım», «beglerim», «sultanım» sıyaqlı, ulın joqlaǵan ana «qulınım», «botam», «kóz qarashıǵım» sıyaqlı metaforalardı ónimli isletken. Bunday metaforalar joqlawdıń tragediyalıq mazmunın tereńletip, obrazlılıǵın kúsheytip turadı.

Joqlawlar tek marhumlardı sońǵı saparǵa uzatıp salǵan kúni ǵana emes, al onıń qırqı, júzi, jılı sıyaqlı as-abat merkekelerinde de aytıla bergен.

Qaraqalpaq folklorındaǵı joqlawlar menen qazaq, noǵay, qırǵız joqlawları genetikalıq (kelip shıǵıwı) jaǵınan bir-birine únles bolıp keledi. Sebebi bul xalıqlardıń turmıs saltı, sonıń ishinde marhumdı joqlaw saltı burınları bir-birine jaqın bolǵan.

Házirgi zamanda da marhumdı azalaw máresimlerinde joqlaw aytıladı. Biraq joqlaw aytıwǵa hámme uqıplı bola bermeydi, sonlıqtan onı kóbinese kópti kórgen, til-awzımın ebi bar hayallar aytadı.

Ulıwma joqlaw ózine tán mazmunǵa, motivlerge, pafosqa hám irǵaq, uyqas sıyaqlı kórkemlik qásiyetlerge iye xalıq poeziyasınıń janrı.

Toy qosıqları. Salt-dástúr jırlarınıń bul túri xalıq turmısınıń kewilli táreplerinen bolǵan toy máresimi menen baylanıslı. Xalıq úy-shañaraqta júz bergен hár qıylı quwanışlı waqıyalarǵa baylanışlı aǵayın-tuwǵan, quda-tamır, dos-yaranlardı shaqırıp toy berip quwanıştı ortaqlasqan. Toy beriw dástúri barlıq xalıqlarǵa

tán ortaқ qubılıs. Qaysı bir quwanışlı waqıyanı ruwxıy qádiriyat dep bilse, xalıq soǵan baylanışlı toylar bergен. Mısalı, qız uzatıw yamasa uldı úylendiriw toyları hár qıylı ózgeshelikleri menen barlıq xalıqlarǵa tán bolsa, tuwılǵan kúndi toy etip belgilew, yubiley toyların beriw kóbirek Evropa xalıqlarına tán bolǵan. Toydıń bunday túrleri XX ásirdeń baslap xalıqlar arasındaǵı qatnasıqlardıń kúsheyiwine baylanışlı Orta Aziya xalıqları turmısına da kelip kirgen. Qaraqalpaqlarda qalıplesken toydıń túrleri tómendegilerdeń ibarat: ullı bolǵanda toy beriw, besik toy, tusaw toy, súnnet toy beriw, taza qonısqa kelip úyli-jaylı bolıw múnásibeti menen toy beriw, kelin túsiriw, qız uzatıw toyları h.t.b. Hár bir toydıń ózgesheligine baylanışlı toy qosıqları atqarılgan. Toy qosıqlarınıń ishinde toy baslar hám bet ashar aytımları kóbirek tarqalǵan. Olar házirgi zaman toylarında da aytıladı.

Toy baslar. Toy aytımlarınıń bul túri kelin túsiriw dástúri menen baylanışlı. Kelindi alıp kelgennen soń onı birden úyge kirgizbegen, al tiyisli qádelerin atqarıp bolıp kirgizgen. Bul qádelerdiń biri-toy baslar aytımı. Onı shayırshılıq uqıbı bar adam aytatuǵın bolǵan. Toy baslawshı adam kelinshekti hám onıń qasında uzatıp kelgen jeńgelerin awıl-el, toy berip atırǵan úy menen qádeli aytımlar arqalı tanıştırǵan, qosılıp atırǵan jaslarǵa jaqsı tilekler aytıp, baxıt-saadat tilegen. Mısalı:

Gúl jamılǵan boylarınız,
Dus kelipti oylarınız,
Jıynalıptı qoylarınız,
Qutlı bolsın toylarınız.
Baǵında búlbil sayrasın,
Oshaǵında shay qaynasın,
Qazanında may qaynasın,
Qutlı bolsın toylarınız.

Bet ashar. Qaraqalpaq xalqında toy aytımlarının biri-bul bet ashar aytımları. Bet ashar kelin túsiriw toydın qádeli aytımlarınan.

Kelin toyda qonaqlar iship-jep, oynap-kúlip bolǵan soń toy tarqatıwdın bir túri retinde bet ashar qádesin jegen. Kelinshekti shimıldıqtan shıǵarıp, awıl-elge, qayın ata, qáyın enege, jası úlken, jası kishige tiyisli aytımlar ayıp, iyildirip sálem bergizgen. Bet ashardın wazıypası jańa túsken kelindi awıl-el, onıń xalqı, túsken úyi menen tanıstırıwdan ibarat bolǵan.

Kelinshek keldi kórińiz,
Kórimligin berıńiz,
Qutlı bolsın kelinshek,
Eńkeyip túsken elińiz.
Qolına qolın uslaǵan,
Qálegenine qosılǵan,
Qutlı bolsın kelinshek,
Quwanışlı toyıńız.

Turpatıńa qarasam,
Pákize ǵana boyıńız,
Boyıńızǵa ılayıq,
Aqıl menen oyıńız.

Bet asharda eidiń itibarlı adamların, jası úlkenlerin úlgi etip maqtaydı, al ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı, júris-turısındaǵı, turmıs qálpindegi kemshilikler yumor-satıralıq súwretlewler arqalı ótkir singa almadı.

Qawın kórse pıshaqlaǵan,
Aqsha kórse usaqlaǵan,
Araq iship, más bop júrip,
Jolda turǵan stolbanı
Qatınım dep qushaqlaǵan,
Sálmen degen qaynaǵań,
Oǵan berin bir sálem.

Bet ashar aytımları házirgi zaman toylarında da dáwir ózgesheliklerin sáwlelendiren halda ayıla beredi. Házirgi zaman

bet asharlarında texnikanıń jetiskenlikleri keń qollanıladı. Mısalı, dawıstı kúsheytip beretuǵın texnika úskeneleri, hár qıylı muzikalıq ásbaplar paydalanıladı. Ayırım jaǵdaylarda bet ashardın kompoziciyalıq bólimleri arasında muzikalıq pauzalar berilip baradı. Bet ashar aytımlarında xalıqtın etnografiyalıq tariyxı, didaktikalıq oy-pikiri sáwlelenedi.

Besik jırı

Besik jırı pútkil dúnya xalıqlarında bar. Qaraqalpaq xalqında «háyyiw» dep júritiledi. Dástúrli besik jırına ásirler boyı ayılıp qáliplesken, mazmunlıq-kompazitsiyalıq negizi tolıq saqlanıp ayıladı. Bul jırlar negizinen tikkeley balalarǵa arnalǵan. Jır qurılısında «háyyiw-háyyiw» yamasa «jılama, balam, jılama» sıyaqlı qaytalanatuǵın mativlik shekleri boladı. Besik jırınıń baslı maqseti balanı uyqlatıw, onı tınıshlandırıw, balanıń jarqın kelesheǵine jaqsı tilekler aytıwǵa qurıladı. Bala terbetip otırǵan ana besik jırınıń dástúrli formasın paydalanadı. Óziniń oy-tolǵanısn, kúyinish-súyinishin sırtqa shıǵaradı. Bul topardaǵı jırlardı tariyxıy-turmıshlıq temadaǵı hám aytıwshınıń jeke ózine baylanışlı bolıp keledi. Tiykarında besikte jatırǵan bala ananıń tilin túsınbeydi, biraq, ananıń súyiwshilik júregin bul inıldawlardan sezedi.

Qaraqalpaq besik jırı bul háyyiw aytıw, terbetiw yamasa balanı aldına alıp otırıp bir qálipte shayqaw degen túsınıkti beredi. «Háyyiw-hayyiw» ózbek xalqında «alla-alla» sıyaqlı qaraqalpaq besik jırındaǵı turaqlı aytilatuǵın orın. Xalıq turmısında besik jırın aytıwshılar tek ǵana analar emes, aqlıǵın jubatqan atalar hám shańaraq aǵzaları barlıǵında orınlaydı.

Háyyiw-háyyiw qaraǵım-aw,
Ayday bolǵan shıraǵım-aw,
Jurt súymese súymesin-aw,
Ózimniń súygen aydayım-aw.

Meniń qaraǵım toyda eken-aw,
Toyda bolsa toylasın-aw,

Oramalın joymasın-aw,
Háyyiw, háyyiw, háyyiwimay.

Meniń qaraǵım barında,
Qızıl alma qolında,
Qızlar onıń janında,
Háyyiw, háyyiw, háyyiwimay.

Aynalaym appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay,
Qatarınan kem bolmay-ay,
Ashılǵay balam bul baxtıń-ay.

Aynalaym qulım-ay,
Qızlar qoyǵan tulım-ay,
Sayraǵan baǵda búlbilim-ay,
Aq tamaǵın búlkildep-ay.

Xalıq dóretywshiligi (folklor) balalardan baslanadı. Ayırım shıǵarmalardıń payda bolıwına balalar da qatnasıwı múmkin, biraq balalar folklorın kóbinese úlken adamlar dóretdi. Balalar folklorına tiyisli ertekler, ańızlar, áńgimeler, qızıq syujetli, tili jeńil, túsiniwge ańsat, balalar qosıqları bolsa uyqasları kelisken, yadlawǵa qolay bolıwı kerek. Balalar shıǵarmaları mazmunlı, tárbiyalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Olar balalardıń oy-órisin, sana-sezimin ósiriwde, tábiyat hám jámiyet tuwralı túsiniklerin tereńletiwde, tilin jatlıqtırıp, adamgershilikke tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Ayırım qosıqlardıń payda bolıwı hám tarqalıwı analardıń bóbeke besikke bólep terbetip, oǵan arnawlı ayımlar ayıwı menen baylanısh.

Háyiw, háyiw aq bópe,
Aq besikte jat bópe,
Qonaq keldi qoy soydıq,
Qoy piskenshe jat bópe.
Háyiw, háyiw, háyiwim-ay,

Alla berdi alsın dep,
Alǵanda qollar talsın dep,
Súygende miyri qansın dep.

Analardıń tilinen ayılatuǵın bunday mazmundaq shıǵarmalardı besik jırı dep ataydı. Besik jırları jeńil namalar menen bir bapta besik shayqaǵanda ayıladı. Bul uyqınıń qurısı tutıp turǵan náresteni tez uyıqlatıwǵa tásirin tiygizgen. Besik jırlarına ananıń óz perzentine bolǵan tereń súyiwshilik sezimleri sińirilgen.

Balalar folklorı

Balalar qosıqlarınıń bir toparı balalardıń oyın waqtında dóreydi hám atqarıladı. Mısalı, "Áwelemen, dúwelemen", "Hákke qayda", "Soqır teke" oyınların oynaǵanda dástúrli ayımlar ayıladı.

Balalar qosıqlarınıń kópshiligi soraw-juwap, dialog formasına qurılǵan. Jetekshi sorawlar beriledi, olarǵa juwaplar beriledi. Bul usıl balalardıń logikalıq oylaw qábiletin ósiriwge járdem beredi. Mısalı, "Hákke qayda" oyın-qosıǵın alıp qarayıq:

Hákke qayda?	- Kimler ushın?
Uyasında.	- Begler ushın.
Ne islep atır?	- Beg nesin beredi?
Keste tigip atır.	- Altın pıshaǵın beredi.
Kestesi qanday?	
- Alaqanday.	

Shıǵarma usılay soraw-juwap formasında dawam etip kete beredi. "Túlkishek", "Há túyeler, túyeler" qosıqları da dialog formasına qurılǵan.

Balalar qosıqlarınıń bir toparı ótirik óleńlerden ibarat. Atamasınıń kórsetip turǵanıday bul qosıqlardıń mazmunın shıńıqqa sıyıspaytuǵın ótirik sózler quraydı. Ayıwshınıń sheberligi onıń lapǵóylik uqıwı menen bahalanadı. Mısalı:

Tuttım búrgeniń anasın,
Tutqa bayladım tanasın,
Qosqa qostım jup tanasın,
Jer súdigar etpedim be?
Bir búrge tepti dizeme,
Keldim altı ayda ózime,
Inanbas adam sózime,

Altı ay kesel jatpadım ba?

Ótirik óleńlerdiń tiykarǵı maqseti balalardı aldaw emes, al olardı lapǵóylik jolı menen kúldirip, kewillendiriw bolıp esaplanadı. Giperbolalıq súwretlewler ótirik óleńlerde kóp qollanıladı.

Balalar folklorına sonday-aq balalar turmısın sáwlelendiretuǵın ertekele, qızıqlı ańızlar, mifler kiredi. Sonıń menen birge balalar folklorına jańıtpashlardı, jumbaqlardıń, naqıl-maqallardıń balalardı biyimlestirilgen ayırım túrlerin jatqarıwǵa boladı.

Balalar folklorı házirgi zamanda da rawajlanıp barmaqta. Mekteplerde, balalar baqshalarında hár qıylı háreketshen oınlardıń cenariyeleri dúzilip, olar xalıq dóretiwshiligi usılına kúta jaqın. Mısalı, mekteplerde álipbe bayramlarında ayılatuǵın qosıqlardı naǵız balalar qosıqlarına jatqarıwǵa boladı.

"A" degenim Ahm,
Háriptiń bárin biler,
"B" degenim Bazar,
Qátesiz etip jazar.

Bunday qosıqlardıń variantların hár mektep ózinshe dúzip ala beriwi múmkin.

Juwmaqlap aytqanda balalar folklorı balalardıń sırtqı ortalıq haqqında túsiniklerin, kórkem-estetikalıq kózqarasların qalıplestiriwde áhmiyetli orın tutadı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları

Ǵárezsizlik algannan keyin xalqımız ózleriniń folklorǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın hám folklorlıq dóretiwshiligin jańa dáwir epkini menen ádewir dárejede rawajlandırıp jibergenliginiń guwasımız. Toy-mereke erkinligi, xalıqtıń jańa zamandı say hár qıylı bázimleri, úrp-ádetleri, salt-dástúrleri, ırımları, quda túsiw, qız uzatıw, bala úylendiriw, bet ashar, aytımlardıń túrleri, kúldirgi ángimeler, ápsana, ańız, ráwiyatlar, házil –dálkek, basqılar, jekke toparlarda dóretilgen qosıqlar, qullası folklorıńǵa ǵárezsizlik jıllarında rawajlanıp atırǵan kóp ǵana janları, túrleri zaman talabına juwap bererliktey úlken bir xalıqlıq miyrastı payda etti.

Ǵárezsizlik – erkin jasaw, erkin háreket etiw, erkin dóretiwshilik etiw zamani bolǵanlıqtan xalıq ishinen shıqqan talant iyeleri buringi qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri tiykarında jańa dáwir epkini menen folklorıń kóplegen janlarına, túrlerine jańasha baǵdar engizdi. Zamanagóy obrazlardı, tiplerdi jaratti. Ásirese xalıq qosıqları úlken pát penen rawajlandı. Ádette, folklor dóretpeleri awızsha dóretilip, awızsha taratılıp, atqarılıwında awızsha boladı. Al, jańa zamanda folklorıń jazba túrdegi variantları da payda boldı.

Xalıq qosıqlarınıń kópshiligi paxta terimine baylanıslı shıqqan. Jıyın –terim mapazında xalıq baylıǵın zaya etpey jıynap alıw ushin studentlerdiń hám basqa da kásip iyeleriniń kómeginen paydalanılardı. Mısalı:

Azan menen juwiramız atızǵa
Tabılmaydı paxta satıw qarızǵa
Tap boldıq biz Mátim degen jawızǵa
Endi kún kórisler qalay boladı.

Tañ azannan ornımızdan turamız
Muzday suwǵa bet-qollardı juwamız

Joq paxtani biz qayaqтан tawamız
Studentler halı qalay boladı.....

Bul qosıqta studentler ózleri kómekke bargan jerdegi jaǵdaylardıń tómen ekenligine ókinish bildiredi.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Didaktika. Grek tilindegi didaktikos degen sózden alınıp, úlgili, Sabaq alarlıq degen mánişi ańlatadı. Folklorında hám jazba ádebiyatında kóp ǵana shıǵarmalar didaktikalıq mazmunǵa, yaǵnıy aqıl-keńes, úgit-násiyat mazmunına iye boladı, adamlardı miynet etiwge, ádep-ikramlı. İnsaplı bolıwǵa, nadanlıqtan qutılıp bilim alıwǵa, jaqsılıq penen jamanlıqtı, hadal menen haramdı ayırıwǵa shaqıradı, úgitleydi. Qaraqalpaq xalıq poeziyasında termeler, toǵawlar, bet ashar qosıqları h.t.b. xalıqtıń didaktikalıq oy-pikirin sáwlelendiredi.

Etnografiya. Grek tilindegi etnos-qáwim, xalıq, grafo-jazıw degen sózlerden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánişi boyınsha xalıqtıń úrp-ádetlerin, salt-dástúrlerin, turmıs hám mádeniy ózgesheliklerin úyrenetuǵın ilim degendi ańlatadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Miynet haqqında qosıqlardıń tiykarǵı mazmunı nelerden ibarat?

2. Muxabbat tuwralı qosıqlardıń ideyası hám su'wretlew baǵıtı?

3. Salt-dástúr jırları qanday jaǵdaylarda payda boladı hám atqarıladı?

4. Salt-dástúr jırların túrlerge jikleń.

5. Joqlaw aytımlarında adamnıń qanday ruwxıy jaǵdayları sáwlelenedi?

6. Bet ashardıń turmıslıq wazıypası qanday?

7. Toy qosıqları qanday mazmunǵa iye boladı?

8. Hájwjar, joqlaw, bet ashar qosıqlarında xalıqtıń qanday ózgeshelikleri sáwlelenedi?

9. Házirgi zaman bet asharlarınan bir neshe úlgiler toplań hám olarǵa didaktikalıq, etnografiyalıq tallaw jasań.

8. Salt-dástúr jırlarına súwretlew quralları boyınsha tallaw jasań.

Ádebiyatlar:

1	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери(сабақлық)	Н.,1996
2	Ю. Пахратдинов., Д. Пахратдинов	Ғәресизлик жылларындағы халық косықлары	Н.2014
3	Regina F.	Companion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell

§6. Aytımlar

1. *Qaraqalpaq folklorında aytımlardıń jıynalıwı hám izertleniwı.*

2. *Awırıwdı emlewde qollanılatuǵın aytımlardıń túrleri.*

3. *Aytımlardıń xalıq ómirinde tutqan ornı.*

4. *Sóz qúdiretine iseniwden kelip shıqqan «pátiya», «algıs» tuń formaları.*

Tayanısh sózler: Aytım, bádik, gúlápsan, yaramazan, pátiya, algıs.

Aytımlar awırǵan adamlardı sawaltıw ushın ayılatuǵın diniy qosıqlar bolıp tabıladı. Bularǵa bádik, gulápsan qusaǵan túrleri kiredi. Bul qosıqlardıń arawlı aytıwshıları bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde bul janrlardı izertlew N.Dáwqaraev¹, Q.Ayımбетов², Q.Maqsетov³, M.Nizamатdinov⁴, K.Allambergenov⁵ lardıń ilimiy izertlew jumıslarında sóz etildi.

Aytımlardı Q.Ayımбетов «adamǵa bádik jarası shıqqanda eski waqıtlarda xalıqtıń emlew ushın aytqanlıǵın»¹ óziniń miynetinde keltirip ótedi. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov ta «Bádik, gúlápsan aytımların balalarǵa qurózek yamasa qızılsha shıqqanda ayılatuǵın bolǵan»²- dep kórsetedi.

Xalıq erte zamanda eski din boyınsha hár qanday janlı janıwardıń, hár túrli jaqsılıq-jamanlıqtıń «iyesi bar» dep túsinen. Olardı kórkem sóz benen kóndiriwge, zıyansız etiwge, miyrimli, paydalı etiwge boladı, bulardıń ayrımların oyın-kúlki menen, házil-

¹ Н.Дәуқараев. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкис-1977 ж. 131-132 б. II том.

² Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкис-1968ж. 46-54 б.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ фольклоры» Нөкис-1979 ж. 132-143 б.

⁴ «Қарақалпақ фольклоры», Нөкис-1982-ж., XI т. 249-б.,

⁵ К.Алламбергенов. «Қарақалпақ әдебиятында айтыс» Нөкис-1989ж. 74 б.

¹ Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкис-1968ж. 54 б.

² Н.А.Баскаков «Қарақалпақ тили» I том Москва-1951 ж 7 б.

dálkek sóz benen, birewlerine jalıwı, tileniw jolı menen kóndiriwge boladı dep isengen.

Bádik, gúlápsan awırǵan adamlarǵa ayıladı. Awıldıń qız-jigitleri keshte jıynalıp awırıwdı ortaǵa alıp otırıp aytqan. Aytqanda jigiter bir tárep, qızlar bir tárep, qarama-qarsı otırıp aytqan. Biraq, sońǵı dáwirlerge kelip xalıqtıń jámiyetlik sanası ósiwi menen bunday iseniw, diniy inanımдар óz-ózinen kúshin joytqan. Biraq, xalıq bul inanımдаǵı bádik, gúlápsan qosıqların oyın zawıqlarda aytatuǵın aytıslarda qollanıw menen házil-dálkek retinde qollanılgan. Bul xalıq qosıqları búgingi kúnimizge aytıs formasında jetip keldi. Sebebi, sońǵı dáwirlerge kelip bádik, gúlápsanlar aytıs janına tolıq ótip bolǵan edi.

Jigitler toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,
Basıńa jasıl shekpen taslay keldik,
Usı jaqta bir bádik bar degen soń,
Sol bádikti quwıwdı xoshlay keldik.

Qızlar toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,
Basıńa jasıl shekpen taslay keldik,
Bádiktiń kóshpesine qoyamızba,
Bádiktiń oń qolınan uslay keldik.

Bádiktiń «kósh- kósh» dep baslap «kósh- kósh» dep ayaqlanıwı bunday qosıqlarda kóp ushırasadı. Bul adamlardıń awırıwdı bezdirip kóshire alamız degen túsiniginen kelip shıqqan. «Kósh- kósh» degende tawlarǵa, quyinga, shopangá, góne qıslawǵa, gúdigе, shayangá, azan menen shaqırǵan qorazǵa, suwlıq tiymegen taylarǵa, sarı ayaq marqaǵa, qazan qırǵan qırǵıshqa, ótirikshi ósekke t.b. kósh dep tilek tileydi. Bádik, gúlápsanlardı dóretken xalıq ózleriniń turmıs tirishiligindegi barlıq kásiplerdi

kórsetedi. Bul haqqında M.Nizamatinov: «Bádik aytısında qaraqalpaq xalqınıń ertedegi turmıs tirishiligi, kásibi anıq sáwlelenedi. Xalıqtıń diyxansılıq kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Kóshermedi bul bádikke biyday bersem», «Aq biydaydan ayrılgan topanǵa kósh», «Berer edim diyxanlarǵa qosqa qos dep», «Alma jegen jigitten qalma bádik» t.b. mal sharwshılıǵı kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Shubar attıń sawrısı tostaǵanday», «Sarı eshiniń terisin uwalayman», «Otlı-otlı jerlerge jaysañ bádik», «Qayshı qulaq arǵımaq taylarǵa kósh», qol ónermentshiligi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Basına toytarmalap shege qaǵar», «Moynına sıńǵırlatıp qonıraw taǵar» t.b. qosıq qatarlarınan anıq kórinedi»¹. Solay etip, bádik, gúlápsanlar dáslep ecki shaman dini dástúrlerinen kelip shıqqan. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, bul aytımlar bergi dáwirlerge kelip xalıq óziniń oym-zawıqlarına aylandırǵan. Bul tiykarınan awızeki ádebiyattaǵı aytıslarda házil etip basqılasıw ushın júdá qolay kelgen. Bunı mına mısallardan anıq kóriwge boladı.

Jigit: Haw bádik bolsań ózime kósh,
Ózimniń bes altı awız sózime kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Qızlardıń jawdırǵan kózine kósh.

Qız: Bádik kóship baratır ekesine
Eshki arıǵın bildirmes tekesine
Jáne kósher jerińdi men aytayın
Barda jabıl jigittiń shekesine.

Bunda eki táreptiń de házil dálkek etip aytqan sózleri anıq sezilip turadı.

¹ «Қарақалпақ фольклоры», Нокте-1982-ж., XI т. 22-б.

Ulıwma aytqanda, bádik, gúlápsan aytısında eski kóp qudayǵa stıymıw inanımına baylanıslı payda bolǵan aldap-arbaw, jalınıp-jalbarınw, abay etip qorqıtıwlarǵa qaraǵanda, jaslardıń óz-ara oym-kúlki, házil keshesine aylandırǵanlıǵı jónindegi ideya basım keledi¹.

Yaramazan, porxan aytımları, algıs hám pátiyalar.
Yaramazan xalıq turmisına sińip ketken, adamlardıń qayır-saqawat, saqıylıǵın sinaytuǵın, din hám turmıs haqıyqatlıǵın birlestiretuǵın, adamlar ushın jaqsı tilekler menen tolı aytım. Porxan aytımlarızikizir salıw, sóz qúdiretine árwaqlar, áwliye, pirlerge súyenip awırıw denedegi kesellikti shıǵarıw ushın aytilatuǵın sózler.

Aq pátiya, algıs alıw xalıqtıń morallıq kelbetine ásirler boyı sińgenligi sonshelli, bul minez-qulıqtıń normasına aylanǵan. Pátiya beriw, algıs aytıw adamlar ushın eń jaqsı islerdiń nátiyjesi.

Yaramazan aytımlarınıń túrleri kóp. Olardıń tiykarǵı mazmunı jaqsı tilekler menen tolı. Solardıń ishinde adamlardıń bayıwı, perzentli bolıwı, oylaǵan tilekleriniń orınlanıwı negizgi baǵdarın quraydı. Úydiń iyesi shıǵıp bir nárse ákelgenge shekem olar yaramazan aytadı. Ákelgen zattı algınnan keyin olar pátiya beredi.

Yaramazan ayta keldim esigińe,
Qoshqarday ul bersin besigińe,
Taǵısın taǵı bersin nesiybeńe,
Musılman úmmetine yaramazan.

Yaramazan salt-dástúr boyınsha oraza ayında keshte ayıladı. Onı jaslar yamasa arnawlı yaramazanshılar el aralap júrip hár shańaraqtıń esigi aldına kelip aytadı. Tiykarınan yaramazan aytıw dástúri qaraqalpaq xalqı arasında islam dini menen birge taralǵan. Sonıń menen birge yaramazanda eski diniy inanımдар júdá kóp ushırasadı. Xalıq baqsılarınıń qosıq atqarıwda kókke, pirlerin

¹ Sonda, 20 б.

siyınıwı menen «allağa», «qudayğa», «payğambarlarğa», «áwliyelerge» siyınğanı sıyaqlı yaramazshılarda dinniń dástúrin qatar aytadı. Yaǵnıy, eski diniy inanım lar hám islam diniy inanımları qatar orın aladı. Yaramazannıń mazmunı tiykarınan tolıǵı menen tilek-alǵıslardan ibarat. Bul aytımınń baslanıwınan-aq «Yaramazan ayta keldim esigińe, Qoshqarday ul bersin besigińe» dep shańaraqqa ul perzent tileydi. Xalıq awız ádebiyatındaǵı ertek, dástanlar hám basqada epikalıq janrlardıń syujetlik qurılısı batır baladan, bolmasa batırdıń káramatlı túrde dúniyaǵa keliwinen, biyperzent ata-analar alladan perzent tilewi, áwliyelerge túnewi, pirlerge siyınıwı arqalı tilegi qabıl bolıp, batır perzenttiń dúniyaǵa keliwi menen mativlik ózgeshelikte baslanadı. Xalıq ózi dóretken awız eki ádebiyatında eń aldı menen xalıqtıń arzu-ármanın sáwlelendiredi. Mine, usınday xalıq ármanlarınń biri shańaraqta ul perzenttiń dúniyaǵa keliwin, sol shańaraqtıń dawamshısı, rawajlandırıwshısı sıpatında ekenligin árman etedi. Bunday tilek yaramazannıńda baslanıwında kompazitsiyalıq jaqtan jaqsı ornalastırılǵan. Bunnan basqa yaramazanda shańaraqtıń bay bolıwı, dasturxannıń bereketli, tógin-shashınlı bolıwı hám taǵı basqalar tilek formasında aytıladı.

Minaw úydiń esigi erbenedi,
Tórinde altın besik terbenedi,
Besik terbetken appaq jeńgem,
Yaramazan aytıwshıǵa ne beredi,

Hawada eki qoshqar dúgisedi,
Bay menen báybishe keńesedi,
Bay ata qoshqar bersek neter, deydi,
Báybishe oramal-sharshı jeter, deydi,

Yaramazan ayta-ayta hesh boladı,
Hár úyde bunsha tursam kesh boladı,

Dáwletli adam kóp malǵa dus boladı,
Ya, Muhammed úmmetińe yaramazan.

Yaramazannıń usınday túrli variantları xalıq arasında kóp ushrasadı. Onda kórkem teńewlerge, epitetlerge bay, eń baslısı xalıq árman etken jaqsı tilekler orın aladı. Bul aytımınń pátiyası da óz aldına qosıq formasında boladı.

Asıń, asıń, asıńa,
Bereket bersin basıńa,
Bódenedey jorgalap,
Qirǵawılday qorgalap,
Qıdır degen atańız,
Ózi kelsin qasıńa.

Ulıwma yaramazan búgingi kúnde de xalıq arasında oraza ayında jas balalar tárepinen kóplep aytıladı.

Shaman dininiń belgilerinen esaplanǵan porxanshılıq Orta Aziyanıń basqa xalıqlarındaǵıday qaraqalpaqlar arasında erteden taralǵan. Porxanlar qolma qobızın alıp yamasa qamshtı menen awırıwǵa qarata qáhárli kórinis penen arwaqların, pirlerin shaqırıp mınaday aytımlar aytqan:

Suw atası Sulayman,
Sennen mádet tileymen,
Kerege boylı ker jılan,
Kerile bermey kel berman,
Qum ústinde Qádirimbet,
Jol ústinde Aymaǵambet,
Tas qalada Sasmámbet,
Keleǵoy piyrim keleǵoy.

Awırıwdı emlewde "ushıq", "ushıq", "ushıq" dep aylandırıwlar, pirlerge siyınıw, sóz qúdretinen paydalanıw áhmiyetli bolǵan:

Úyekenin túbinen,
Úyirip alǵan qobızım,
Qaraǵaydın túbinen
Qayırıp alǵan qobızım,
Usı palım kelmese
Aytqan sózge eńbese,
Qulaǵındı burayın,
Kóterip jerge urayın.
Aydan bolja dáw qolla.

Sonday-aq, qurt shaqiriw, qamshılaw aytımların burın da keń qollanǵanlıǵı maǵlıwmatlarda bar. Aytımlardıń jáne kóp tarqalǵan túrлерinen biri - alǵıslar, pátiyalar. Túrmista bul aytımınń ornı áhmiyetli. Apiwayı misal kúnde awqatlanıp bolıp pátiya islenedi. Bul dástúrler xalqımızdın ólmes miyrasi bolıp qalǵan.

Qaraqalpaq xalqının ózine tán ózgeshelikleriniń jáne biri olardıń kúndelikli turmısımızda elege shekem paydalanıp júrgen alǵıslarında kórinedi. Bular tutası menen ishki ruwxıy psixologiyalıq keshirmelerdi sırtqa shıǵarıp, islegen jaqsılıǵı ushın sherigine óz kewilin (minnetdarshılıǵın) bildiriw maqsetinde qollanıladı. Olar kóbinese qol jayıp, pátiya beriw túrinde ámelge asırıladı. Qandayda bir óner úyreniwshi ustazınan pátiya almastan sol kásiptiń nanın jewge batına almaydı. Alıs saparǵa atlanbaqshı bolǵan jolawshılar sol eldin jasúlkenleriniń pátiyasın alıp jolǵa shıqqan.

Pátiyalar (alǵıs) poeziya túrinde de ushırasadı. Sonday aq, uyqashlı proza túrinde de keń taralǵan. Onıń avtorı hár bir pátiya beriwshi adam bola aladı.

As qayırıw, pátiya eki baǵdarda ámelge asıwın eslep ótiwimiz kerek. Birinshi, túrkiy xalıqlardıń ata-babalardan kiyatırǵan ózleri dóretken pátiyaları menen alǵısları, ekinshisi, islam dininiń tásirinde xalıq arasına taraǵan qurannan suwreler oqıp atqarılatuǵın pátiyalar. Bulardıń ekewinde de xalıqqa, jámiyetke yaki jeke

adamǵa zıyan keletuǵın nárseler joq. Kerisinshe, dástúr bolıp ketken duwalar oqıladı da pátiya qılınadı. Usı dástúrdin ornlanıwı menen adamlar ózin jeńil sezedi, qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi, adamlarda qandayda bir jaqsı tileklerge sharlawshılıq payda boladı. Táǵdirge, ómirge ırzashılıq, jaqsı arızılar menen jasaw isenimi payda boladı.

Awqat jep bolǵannan keyin oqılatuǵın pátiyalardıń túrleri kóp. Olardan geyparaların misal retinde esletip ótiwge boladı. Geyde tek ǵana “awmiyin” dep qol kóteriledi de qoyadı, geyde minaday sózler qol jayıp aytladı. “Awmiyin jarlıqet, qabilet, baq bersin báleńnen saqla”, “Awmiyin toy bolsın, waqtı xoshliq bolsın”, “Awmiyin amanlıq bolsın, tınıshlıq bolsın” t.b. Geyde úlkenirek awqat asılsa jep bolǵannan keyin “awmiyin” ayılıp, ata-babalardıń árwaqlarınıń húrmetine qurannan suwreler oqıladı, suwreler oqılıp bolǵannan soń “awmiyin ayılıp”, óz tilinde “tiye bersin ureylerine”, “iymanı joldası bolsın”, “jayı jánnette bolsın” degen sózler ayılıp qol kóteriledi. Geyde jasi úlken adamlar menen toy, mereke, lazımda ushırasıp qalǵanda da olar “izzeti abıray, abıraydan ayırmaǵay, allaxu akbar” dep qol kóterip pátiya qıladı. Bunıń bári jaqsılıqqa. Xalqımız arasında da “altın alma duwa al” sıyaqlı úgit násiyatlar bar:

Maǵan bas qoydın
Saǵan bolsın uzaq ómir,
Maǵan berdin jawırın
Aman bolsın awılın,
Maǵan qoydın toqpaq,
Saǵan bolsın tuwrı soqpaq,
Maǵan qoydın qabırǵa,
Saw bolǵaysañ barqulla.

yaki:

Úyiñ aldı oy bolsın,
Qorañ tolı qoy bolsın,
Ishkeniñ qatıq bolsın,
Nesiybeñ artıq bolsın.
Oturğan jeriñ orda bolsın
Bargan jeriñ báhár bolsın.

Pátiya sózi arab tilinen alıngan bolıp, hár bir insańǵa beriletuǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insanniñ arzuw-ármanlarınıñ ámelge asıwınıñ birden-bir tiykarı sıpatında qabıl etiledi. Pátiyanı qurılısına qaray tómendegishe bólip qarawǵa boladı.

1. Toyǵa baylanıslı. 2. Kásipke baylanıslı. 3. Oraz a ayındaǵı pátiya.

1. Toyǵa baylanıslı pátiya-tiykarınan eki jastıñ qosılıwı, shańaraq tiklew, besik toyı, múshel toyları, súnnet toyları h.b. da usınday quwanışlı waqıtlarda bolatuǵın toylarda jaqsı tilek penen jası úlkenler tárepinen pátiya beriledi.

2. Kásipke baylanıslı pátiya- kóbinese ustaz tárepinen beriledi. Ustaz tutınǵan shákirt ustazdıñ pátiyasına sazawar bolmaǵansha ózi iske qol urmaydı.

3. Oraz a ayına baylanıslı pátiya- «Awız ashar» dástúrinde orazashılardı shaqırǵan úyge, yaǵnıy jaqsı, mazalı taǵamlar tayarlaǵanı ushın sol úydiñ iyelerine, shańaraqqa jaqsı tilek pátiya beredi.

Algıs ta pátiyanıñ bir túri esaplanıp, onda tiykarınan bir-birewge doslıq qatnas penen islengen miynetlerdiñ juwmaǵı, xızmeti, adamgershilik qásiyeti, ádep-ikramlılıq, bir-birewge húrmet kórsetiw h.b. da insanniñ unamlı qásiyetleri sóz etiledi.

Házirgi waqıtta hár bir insan eldiñ abadanlıǵı, paraxatshılıǵı, Watanǵa sadıqlıǵı, doslıǵı, hadal miyneti, awızbirshiligi menen ózleriniñ júrek tórinen shıqqan jaqsı tileklerin keleshek áwladqa tilemekte.

Algıslarǵa mısallar: Baxıtlı bol, kóp jasañ, miynetiñniñ, bala-shaǵañniñ ráhátin kór, bereket tabıñ, táwir bolıp ketiñ, ómir jası menen bergem bolsın, alla yar bolsın, oynap-kúlip júreberin, aldımızda aman bolıñ, júziñizden kúlki arımasın, toylar toylarǵa tutassın, jolıñız bolsın, mártebeñiz bunnan da bálent bolsın, bereket tap, izzet-abırayıñnan ayırmaǵay h.t.b.

Aytım- eski janr bolǵanı menen turmısımızdaǵı ornı oǵada úlken. Keleshek áwlad jası úlkenlerdiñ pátiyasın, duwaların esitip kamalǵa keledi. Sóz qúdretine elede iseniwshilik bar. Xalqımızdıñ kóp sanlı duwaları, aytımları, úrp-ádet dástúrlerin, diniy túsiniklerin elede izertlew, olar haqqında durıs pikir júritip, tallaw jasaw zárúr.

Ayırım orınlarda házirgi kúnde de porxansılıq, táwipshilik túsinikleri bar. Yaramazan dástúrine kelsek, kishkene balalar hár oraza hayt bayramında aytadı. Allette, zaman talabına say ayırım ózgerislerge ushıraǵan. Degen menen xalqımız arasında janlı jasap kiyatır.

Ulıwma aytqanda, folklorımız - xalqımızdıñ bahalı dóretpeleri bolıp, onıñ tawsılmas ǵáziynesi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

- 1. Aytımlar burın hám házirgi dáwirde.*
- 2. Bádik, gu'lapsan nege ayıladı.*
- 3. Yaramazandı házir kimler aytadı.*
- 4. Porxansılıq, zikir salıw, árwaq shaqırıw, pirlerge sıyınıwdıñ qanday tu'rleri bar.*
- 5. Átiya qanday áhamiyetke iye.*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.,1951.
3. Дәўқараев Н. Каракалпак әдебияты тарийхының очерклери. Н.,1977.
4. Мақсетов Қ. Каракалпак халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлык). Н.,1996.
5. Мақсетов Қ. Тәжмуратов Ә. Qaraqalpaq folklori (sabaqlıq). Н.,1979.
6. Regina F. Companion to folklore March 2012, Wiley-Blackwell

§7. Qaraqalpaq xalıq aytısları

1. *Aytıslardıń payda bolıw derekleri.*
  2. *Qaraqalpaq folklorında aytıslardıń jıynalıwı hám izertleniwı.*
  3. *Qaraqalpaq folklorındaǵı aytıslardıń túrleri.*
- Tayanısh sózler: aytıs, qız-jigitler aytısı, sheshenler aytısı, shayırlar aytısı.*

Aytıs - sheshenler aytısı, qız-jigit aytısı (juwap), shayırlar aytısı bolıp bólinedi. Poetikalıq sóz benen sóz jarıstırıp aytıstı kásip qılıp júrgen adamlar bolǵan. Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkergen, toy baslaǵan, eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dılwar adamlar bolǵan.

Sóz sheberi sheshenler xalıq dóretpeleriniń barlıq túrinen, ásirese, naqıl-maqallardan, xalıq qosıqlarınan sheber paydalanǵan. Solar arqalı ózleriniń sóz sheberligin jetistirip otırǵan. Xalıq ómiriniń ózgeriwı menen sheshenlik sóz jarıstırıp kem-kem basqa formaǵa ótken, soń qalıp ketken. Qaraqalpaqlarda xalıq mádeniyatınıń sol burınǵı dáwirdegi talabına ılayıq óz zamanı ushın kerek bolǵan. İlimpaz N.Dáwqaraev aytıslardı folklordıń lirikalıq janrları ishinde qarastırıp, ayırıqsha juwap aytıslarına úlken dıqqat awdardı. Aytıslardı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw máselesi eń dáslep N. Dáwqaraev hám Q.Ayımбетовlar miynetlerinde kórinedi. İlimpazlar aytıslardı sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısı dep úlken úsh toparǵa bólip qarap, bulardıń bárin de folklordıń úlgeri sıpatında bahalaydı.

Bul tarawda ayırıqsha Q.Maқsetov, Á.Tájimiratov, M.Nizamatinov, Á.Paxratdinov, K.Mámбетov sıyaqlı ilimpazlardıń atların atap ótiw kerek. ÓzRIAQQB N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat instituti xalıqtıń bay awız-eki miyrasların kóp tomliq etip baspaǵa tayarlap, kúta iygilikli is júrgizdi. Mine, usınday islerdiń biri M.Nizamatinovtıń baspaǵa tayarlawında «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen basılıp shıqqan

«Qaraqalpaq folklorı»nın XI- XII tomi bolıp tabıladı. Bul tomda awız eki ádebiyatımızdıń iri janrlarınan bolǵan aytıs janrınıń «Turmıs-salt aytıları» menen «Sheshenlik aytıları» degen úlken eki tarawı orın alǵan. Tomǵa kirgen aytıs tekstleriniń kópshiligi derlik birinshi márte járiyalanǵan. Onda baspaǵa tayarlawshınıń alǵı sózi berilgen. Bunnan tisqari aytısın hár bir túri boyınsha onıń tekstleriniń aldına M.Nizamatdinov tárepinen jazılǵan ilimiy jumıslar da orın alǵan. Aytıs haqqında kómekli ilimpazlardıń ilimiy miynetlerine súyenip, avtor sońǵı jıynalǵan materiallardı bassılıqqa alıp, aytıs janrı haqqında anıqlama keltiredi. Bunda «qaraqalpaq xalqınıń aytısı dep, birme-birdegi eki táreptiń yamasa eki tárep bolǵan kollektivtiń óz-ara gezeklesip, dialog formasındaǵı sóylesiwlerine, aytısıwlarına, talasıwlarına, jarısıwlarına, sinasıwlarına, jalnıp-jalbarınıwlarına, aldap-arbawlarına, qorqıtıp abay etiwlerine, quwanışları menen qayǵı muńlarına, bir-birine bildirgen oy pikirleri menen sezimlerine, oyın-dálkek, házili menen tilek sorawlarına, sonıń menen birge, kópshilik jaǵdaylarda eki táreptiń oyılı- aqıllılıǵın, tapqırlıǵın, ziyrekligin, sózge dilwarlıǵın, sheshen júyrikligin t.b. bildirip, bir-birin jeńiw mánisinde tez yadınan suwırıp salıp aytıwlarına, yamasa jazıp shuǵarıwlarına aytamız»¹ delinedi. Aytıs haqqında berilgen bul anıqlama onıń tematikasın, ideyasın hám mazmunın óz ishine tolıq qamtıy alǵan.

Aytısta XX ásirdeń 20-shı jıllarına deyingi qaraqalpaq xalqınıń siyasiy-jámiiyetlik turmısı, mádeniy dárejesi, xalıqtıń ruwxıy ómiri keńinen súwretlengen. Onda xalıqtı aqıllı, oyılı, sózge sheshen, zeyinli bolıwǵa tárbiyalaydı. Sonday-aq aytıs janrınıń házir de bar ekenligin avtor ilimiy jaqtan durıs dáliylleydi. «Turmıs-salt aytılarını» tomdı baspaǵa tayarlawshı M.Nizamatdinov onıń tematikasına, mazmunına qaray: «Bádik aytısı», «Háwjjar aytısı», «Juwap aytısı» dep úsh túrge bólgен. Haqıyqatında háwjarda da,

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық XI том. Н., 1982. 8-бет.

bádikte de aytılıq belgiler kórinip turadı. Máselen, ertede bádik degen awırıwdı adam denesinen qashırıw ushın awırǵan adamnıń basında qızlar hám jigitter xorǵa salıp bádik qosıǵın aytısqan:

Qızlar: Alma bádik,
Alma jegen jigitterden qalma bádik,
Alma jegen jigitterden qalar bolsań,
Jigitterdiń malaqayın jalma bádik.

Jigitter: Burma bádik,
Burılıp bosaǵada turma, bádik,
Burılıp bosaǵada turar bolsań,
Qızlardıń oramalıń al, zırla, bádik.

Usı misaldan-aq bádiktiń aytılıq xarakteri ayqın kórinip tur. Kitapta bádik aytısı haqqında túsinik berilip, keyninen onıń tekstleri keltiriledi. Toplamdı baspaǵa tayarlawshı M.Nizamatdinov bádikke ilimiy xarakteristika beriw menen qatar, onıń tekstlerin ornı-ornına durıs ornalastırǵan. Háwjjar aytısı da xalqımızdıń salt-dástúrinen kelip shıqqan qosıqlar. Bul aytıs kóbinese qızlardıń uzatılıw, jigitterdiń úyleniw dástúrlerinde ushırasıp otırǵan. Háwjarda xalıqtıń ertedegegi turmıs, ruwlıq-feodallıq dáwirindegi ádilsizlik kórinisleri sáwlelenedi. Salt-dástúr jırlarınıń arnawlı túri bolǵan «bádik», «gúlápsan», «háwjjarlardı» aytıs janrına kirgiziwde, bul salt-dástúr jırlarında aytılıq elementler eki tárep bolıp, alma-gezek sóylesiw, improvizatsiya h.t.b. elementler bolǵanın, sóz-óner jarısı retindegi aytılıq xarakterge iye ekenligin kórsetip ótedi. Bul xarakter tek ǵana sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısında ǵana seziletuǵının aytadı. Dáslebinde, belgili ırım, isenim, salt-dástúrge baylanıslı kelip shıqqan. Misalı, bádik, gúlápsanlar shaman dinine negizlengen árwaq shaqırıw sıyaqlı salt-dástúr jırlarınan da burın payda bolǵan. Sebebi, bádik-gúlápsanlarda shaman dininen

aldındağı totemizm dinindegi añ-qusqa sıyrınwshılıqtıń izleri tolıq seziledi. Mısalı, qaraqalpaq folklorında keń taralğan bádik jurları kóbinese malğa kelgen hár qıylı awırıwları joq qılıw maqsetinde ayılğan, jámiyettiń , xalıq sanasınıń ósip rawajlanıwı menen soń bul qosıqlar jalpı xalıqlıq házil qosıqlarında qollanıla baslağan, yaǵnıy bunda bir-birewdi jeńiw, sóz jarıstırıw usağan sıpatlarda qollanılğan. Bádikti-gúlápsanlardı qız-jigitler bir-birin basqılasıw retinde paydalanıp aytıs formasına keltirip, olardı házil-dálkek aytıslarına aylandırğan. Qazaq ádebiyatında da bádik, gúlápsan, háwjarlardıń usınday túrlerine baylanıslı olardı turmıs-salt aytıslarınıń qatarına jatqaradı.

Turmıs-salt aytısınıń eń úlken tarawı «Juwap aytısı» bolıp tabıladı. Juwap aytısı XX ásirdeń 20- jıllarına deyin jaslardıń oynı-zawıq qurıw, kewil kóteriw dástúrlinen bolğan. Baspaǵa tayarlawshı juwap aytısın biymálel, ruxsat beriw juwabı, yumor-satiralıq juwap, násiyat juwap dep bir neshe mayda túrlerge bóledi, hám bul túrlerdeń hár qaysısı haqqında túsinikler berip, keyninen juwap aytısınıń tekstlerin keltiredi. Juwap aytısına tómendegi mısallardı kórip ótiwimizge boladı.

Qız: Oq qádirin kim biler?

At qádirin kim biler?

Aspandaǵı juldızdıń sanın,

Aytıń qáne kim biler?

Jigit: Oq qádirin atqan biler,

At qádirin mingen biler,

Aspandaǵı juldızdıń sanın,

Ózimizdey shalqasına jatqan biler.

dep bir awız sóz aytırmay jeńetuǵın bolğan. Bul juwap aytıslardı hár bir sózdeń yumor hám satiralıq kúshli mánisi qarsılasına qattı tásir etetuǵın bolğan.

Qız-jigitler yaǵnıy juwap aytısında jeńilgen qız yamasa kelinshek jeńgen adamǵa as berip, xızmet islep, shekpen jawıp sarpaylaytuǵın bolğan. Bul xalıq arasında keńnen dástúr bolıp orın alğan.

Qız: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirińizshe qoy baǵıp, quda bala,

Ne aldıńız haqıńızǵa?

Jigit: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirimizshe qoy baǵıp, qudasha,

Sendey bir qız aldım haqımızǵa?

Juwaptı qız benen jigittiń zúyrek oyılı, tilge sheshenligi qattı juwabıy ekenligi kórinip tur. Qız bunda ómirinshe qoy baǵıp, haqıńa ne aldıń dep soraydı. Al jigit bolsa bir sózge barmay-saq jeńedi.

Sheshenlik aytısta da qaraqalpaq xalqınıń aytısı XX ásirdeń 20-shi jıllarına deyingi tariyxıy, siyasiy hám socialıq turmısları kóz aldımızǵa elesleydi. Sheshenlik aytıslardı oqıp otırıp xalıqtıń burınnan sózge úlken áhmiyet berip kelgenligi sezilip turadı. Orı menen tawıp ayılğan ótkir sheshenlik sózler oqıwshını ózine eriksiz tartadı. Máselen, Xiywa xanı menen Erejep tentek arasındağı aytısta:

Xan qasında Qabil zor,

Ógizlikke Oraz zor,

Sheshenlikke Ádil zor,

Maylı sheńgelden ótken soń,

Bárinen de dákeń zor,-dep

Erejeptiń bergen juwabında úlken haqıyqatlıq jatır. Bunda xalıq qaraqalpaq biyleriniń xarakterli belgilerin kórsetse, ekinshiden, Erejep tentek arqalı xalıqtıń orınlı ayılǵan sózdiń orıńǵa turatúǵınlıǵın súwretlegen.

İdeyalıq, kórkemlik jaqtan qunlı bul aytıs shıǵarmaları óz gezeginde xalıqtı morallıq, estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń eń áhmiyetli qurallarınıń biri bolıp xızmet atqaradı. Aytıs óz boyına xalıqtıń eń jaqsı salt-dástúrleri menen milliy ózgeshelikerin meylinshe keń jámlegen janr bolıp, onda xalqımızdıń sheshenlik, dilwarlıq, miymandoslıq usaǵan eń jaqsı traditsiyaları óz sáwleleniwın tapqan.

Aytıstıń túrleriniń ishiinde belgili orın tutatúǵını shayırlar aytısı. Aytısqa túsiw ushın shayır belgili dárejede tayarlıqqa iye bolıwı kerek, yaǵnıy sóz mádeniyatın tereń iyelegen adam bolıwı tiyis. Aytısıwshılardıń qaysısınıń tapqırlıǵı, sheshenligi, tájiriyesi qanshelli kúshli bolsa, ol birdeyine jeńiske erisip otradı. Ulıwma, aytısıwshıları bir-biriniń minin, kemshiligin, qáte pikirlerin tapqısı keledi hám soǵan baylanıslı, sol pikirdiń átirapında sóz júrgizedi. Álbette, buǵan qarap aytıslardıń sociallıq mánisin kemsitiwge bolmaydı, óytkeni aytıslarda geyde klasslıq kóz-qaras, pikirlerdiń tartısı kórinip otradı.

Qaraqalpaq ádebiyatında aytıstıń úlgisi sıpatında Kúnxoja menen qazaq aqını Sherniyazdıń, Ájiniyaz benen qazaqtıń aqın qızı Meńeshtiń, Berdaq penen Óteshtiń aytısların kórsetiwge boladı. Aytıslardıń túri birdey bolıwı múmkin emes, óytkeni bul aytısıwshılardıń kóz qarası menen túsinigine baylanıslı bolıp keledi.

Aytayıq, Ájiniyaz benen Qız-Meńeshtiń aytısı. Bul aytıs tili, syujeti qurılısı, obraz jasaw usılları jaǵınan jazba ádebiyattıń qay-qaysı shıǵarmasınan da kem túspeydi. Onda qaraqalpaq-qazaq xalqınıń turmısına tán real kartinalardı múmkinshiligi bolǵanında anıq etip kórsetiwge tırasadı. Mısalı:

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim,
Joqarıdan, tómenнен hár gáp bildim,
Ózińizdey úlken-úlken mırza qızdan,
Eltiri seńseń alayın men dep keldim.

Meńesh: Eltiri joq, bar saǵan alsań shobıt,
Eltirige qazaqtıń ózi de jut,
Aman barsań balaña ton qılarsań,
Bereyin teri-tersek tileseń mut.¹

Bul haqıyqat turmıs shınlıǵı. Shayır usınday real turmıs shınlıǵın súwretlew arqalı real adamlardıń obrazın dóretiwge umtıladı.

Aytıslardıń rawajlanıw jollarına ele de tereńirek ser salıp qarasaq, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basına qaray shayırlar aytısı kóplik sıpattan ajıralıp, jazba ádebiyatlıq xarakterge kúshli bet bura baslaǵanın kóremiz, yaǵnıy bul dáwirde aytıslar awız-eki dóreliw menen qatar, jazba túrde xat arqalı da iske asıp otrdı. Bular tiykarman Berdaq penen Óteshtiń aytısı, Sarıbay menen Gulmura shayırdıń aytısı, Seyfulǵábit penen Qazı-Máwliktiń aytısı, Qulımbet penen Ábiwbákirdiń aytısı bolıp esaplanadı. Biraq, bul aytıslar da, jazba ádebiyattıń jemisi bolǵanı menen, óz ishinde málim dárejede formalıq kóp túrlilikke bólinip ketetuǵını seziledi. Degen menen, bul onıń aytıslıq xarakterdi hesh te biykarlamaydı, kerisinshe bunday ózgeshelikler jazba aytıslardıń kóp túrliligin ańlatıp, bul da jazba aytıslarǵa tán bir forma ekenligin kórsetedi. Sonlıqtan biz aytıslardaǵı bunday sıpattı (aytıstıń anaw yaki minaw tárepiniń óz aldına ádebiy shıǵarma bolıp qalıplese baslanıwın) kórkem dóreliwshiliktegi jámáátlikten jekke avtorlıqqa umtıwıdıń jemisi sıpatında bahalaymız. Al, haqıyqat jazba aytıslar jámáátlik dóreliwshilikten jekke dóretpeniń ajıralıp shıǵıwı menen kelip

¹ Әжинияз. Шығармалары. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975, 212-б.

shıqtı. Mısalı, XIX ásirdeń aqırına qaray, aytısar tolıǵı menen jazba ádebiyathq xarakter iyeley basladı. Shayırlar aytıslardı jazba-xat arqalı ámelge asırıw menen birge, hesh qanday shayırlardıń aytısıwıwız-aq sap shıǵarmalar sıpatında jazıp ta dóretti. Endi olardıń shıǵarmalarınń aytısıwshı «kompanentleri» burınǵıday shayırlar emes, shayır hám shayır tańlap alǵan janlı-jansız predmetler bolıp otıradı. Nátiyjede ádebiyatımızda Sarıbaydıń «Shimshıq penen aytısıw», «Jarǵanat penen aytısıw» sıyaqlı jeke dóretiwshilik aytıslar payda boldı. Házirgi dáwirdegi Sadiq shayırtıń «Paxta haqqında aytıs», T. Jumamuratovtıń «Traktor hám ketpen» shıǵarmaları da bunıń ayqın bir kórinisi.

Aytıslardıń kórkemligi hám aytıslardan mısallar. Aytıslar qaraqalpaq dóretiwshiliginiń eń tilge bay, syujet hám kompoziciyahq qurılısı jaǵınan bekkem birikken, sóz júyelewı jaǵınan sheber qurılǵan xalıq dúrdanalarınń biri. Sonıń ushın da bul aytıslardı oqıp otırǵanımızda qaraqalpaq tiliniń óz múmkinshiligi naqıl-maqal, jumbaq, teńew, metafora hám basqa da túrleriniń oǵada jiyi qollanǵanlıǵın kóriwge boladı.

Aytıs hár túrli formalarǵa iye. Aytıslar xalıq teńewleri hám basqa da tolıp atırǵan mánili sózlerden paydalanıw menen óz qatarların kórkemleydi. Mısalı, «Bódene bolsın yaǵ bolsın», «Qız degeniń qızıl gúl», «Bir teńge berip aytırıp, mın teńge berip qoydıra almadıq», «Hámme meniń menen sendey bolǵanda, bul qalaǵa dárwazanıń nege keregi bar?» t.b.

Aytıslarda kóbinese xalıq tómendegishe qatarlardan ónimli paydalanadı. Máselen, Juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Tilinizde palıńız,
Júzińizde qalıńız,
Sizge kese usındıq,
Biy málel kelip alıńız.
Jumbaq-juwap aytısına tiyisli qatarlar:
Bir juwap bar búlbil,

Bir juwap bar dúldúl,
Bir juwap bar qızıl gúl,
Qaysısın alsañ óziń bil-

Jáne de:

Búlbúldi alıp keteyik,
Búlbúlsiz aq keteyik,
Dúldúldi alıp keteyik,
Dúldúlsiz aq jeteyik,
Qızǵa miyasarı qızıl gúl
Qızıl gúlinde alıp keteyik.-deydi.

Biy málel ruxsat beriw juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Juwapqa juwap,
Biy juwapqa ne juwap,
Bas basına juwap joq,
Hámmeńizge bir juwap.

Násiyat (didaktikalıq) juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Sóz sózden shıǵar,
Sóylemeseń neden shıǵar,
Sóz piyazdıń qabıǵı,
Sóyleseń zeyniń ashılar,
Kórgensizge dus bolsań,
Shalǵayına asılar.

Yamasa:

Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri qıymaydı,
Eki jaman bas qossa,
Ot basına sıymaydı.

Tilek, soraw juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Júzińizde qalıńız,
Awızımızda palıńız,
Bıyl pitik barımız,

Awılıımızǵa barıńız.

Yamasa:

Bir juwap bar at juwap,

Bir juwap bar tay juwap,

Túrli-túrli juwap bar,

Soraǵanıńız qay juwap.

Yumor satiralıq juwap:

Seksewildiń japıraǵı sarı bolar,

Qızdıń sózi jigitke dári bolar,

Sóz tappaǵan qızlardıń bahası,

Alpıs aǵarı tarı bolar.

Aytıslarda xalıqtıń poetikalıq dóretilwshiligi joqarı ideyalı hám bahalı kórkemlik ózgesheliklerge iye ekenligi ayqın kórinedi.

Aytıslarda xalıq turmısın tereńnen biliwi, xalıq poeziyasınan sheber paydalanıwı, onda shınlıq tiykari sheshiwshi faktorlardan esaplanadı. Aytıslar dástanlarda da ushırasadı, bul onıń kórkemlik ózgesheligin qurıwda, eń baslısı obraz jasawda sheber isletilgen.

Belgili qazaq alımı M. Áwezov óziniń «Qazaq xalqınıń eposı menen folklorı» degen kólemlı izertlew jumısında eposlıq dástanlardıń shıǵıw tegi sóz bolǵanda, onda turmıs-salt jırlarınıń túr-túrinin bári bar. Xalıq tvorchestvosınıń kishi formalarınń iri formaǵa awısıwın ulan-ǵayır epos qalay payda bolatuǵınlıǵın qazaqtıń eń góne, eń eski usı dástanınan anıq kóremiz¹, – deydi.

Alımınń pikirleri haqqında ayta kelip M. Jarmuxamedov: «Aytıs sóz tábiyat-pitimi ózgeshelik qásiyetleri menen liro-epikalıq dástanlardı bayıtı, túrlendire otırıp, oǵan gezinde tásirli boyaw, shıraylı kórik te bergeni, sóytip, onıń mazmunı menen túr jaǵınan tolısıp, bayıp túsiwine qolaylı jaǵday jasaǵan. Bunı liro-epos jırlarındaǵı ádet salt qosıqları menen birge, dástúrli «jar-jar» menen qayımlasıw aytıslarınıń geybir nusqaları da ayqın dálilleydi.

¹ Áwezov M. Waqt jáne ádebiet. Almatı, 1962, 64-65 betler

Aytayıq, «Er Tarǵın» jirındaǵı Tarǵın menen Dombawıldıń, Qart Xojaq penen Aqjúnistiń sóz sayısı, yaqı Qart Xojaqtıń jekpe-jek aldında Tarǵın menen qaǵısıwı, «Alpamıs» dástanındaǵı Alpamıs penen Balamshaniń «jar-jar» aytısıwı, Gúlparslın menen Alpamıstıń qayımlasıwı, «Qız Jipek» jirındaǵı Tólegen menen Jipektiń, Tólegen menen Qarshıǵa, Sırlıbay menen Tólegenniń dialog sózleri, sonday-aq toy ústindegi Shege menen Jipektiń aytısı, yamasa «Qozi-Kórpesh, Bayan Sulıw» dástanındaǵı Xanım menen Tazısha, Qozi mene Godar, Aybas penen Bayan, Tańsıqtıń qaǵısıwları aytıstıń baslapqı bir sulıw úlgilerinen sanaladı¹ - dep pikirde jáne de tastıyıqlaydı. Bul ayılǵanlar aytıs haqqındaǵı qanıge ilimpazlardıń pikiri.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı aytıslardı shayırlıq aytısqa jatqaramız. Óytkeni, barlıq dástanlar eń dáslep kim bolmasın, belgili bir dóretilwshi tárepinen dóretilgen. Soń bul awızdan-awızǵa ótiw arqalı variantlasıp, kollektivlik shıǵarmaǵa aylanıp ketken. Usı tiykarda aytıslar boyınsha mısallar:

Qarajan: Kórinedi, qara tawdıń qabaǵı,
Qayrılmay ma taza tarlan tuyaqı,
Malım deyip, sen sóyleyseń jas bala,
Ketken malıńnıń qanday edi sıyaǵı?

Jürgen jerin aq dár bent der malı zar,
Hesh kimlerden esitpedim men xabar,
Mal túrin ayta kórshi jas bala,
Qonırat elden ketken balam, qanday nar?

Soldırarman ashıwlınsam gúlińdi,
Sulıw kórdim balam seniń túrińdi...

¹ Jarmuxamedov M. «Aytıstıń rawajlanıw jolları» kitabınıń 22 beti. Qazaq SSR niń «ǵılım» baspası, Almatı, 1976.

Pitkereseñ jamanlıqtıñ shártini,
Malshı balam ayta berdiñ dártañdı,
Aǵıp júrgen kim boladı dúnyada,
Aytqıl maǵan kárwanıñnıñ atını?

Alpamıs:Attıñ basın burıp ketken mallardıñ,túrin táriyp etip
juwap aytadı.

Batır dep oylayman men sizdi,
Dushpan dep araladım kóp dúzdi,
Qara maldıñ men basshısın aytaman,
Kórip pe ediñ qońır sholaq ógizdi?

Aytpayın-aq mallar menen túyeni,
Jılqıları taltayıp turıp iyedi,
Jılqılardıñ eñ basshısın men aytsam,
Kórip pe ediñ salpı qulaq biyeni?

Ashıq bolǵan mashıǵım dep qula zar,
Kárwandı baslaǵan endi quba nar,
Keyninde bar qızıl maya ingeni,
Joq sózimniñ aytsam saǵan qátesi.

Ízinde oynar, jez boydalı, aq taylaq botası,
Joq sózimniñ ayta bersem qátesi,
Biz bolamız sol mallardıñ iyesi,
Jurta bolsa ádalatlı edi xan,
Mudam xabar bergil zalım Qarajan?

Sonda Qarajannıñ qáhári kelip, bul ne degen sóz boldı dep shın
qobızın alıp bulay dedi: Bul ne degen sóz boldı dep, aldındaǵı quba
nar - Baysarı bay emes pe? Keynindegi qızıl maya – ingeni –

Sarısha xanım emes pe? Aq taylaq, jez buydalı bota degeni – biziñ
haqıyqat ashıq bolǵan – Barshınjan yarım emes pe? Bul balanıñ ózi
Qońırat – Baysındaǵı Gúlpارشingá mal bergen kúyewi Alpamıs
emes pe? – deydi. Qarajan Alpamıstıñ astarlı mánistegi jumbaǵın
durıs sheshken.

Góruǵlı dástanman:

Góruǵlı:

Kókten engen besh nárseniñ,
Áwel bası, sári nedur?
Tórti tilli, biri tilsiz,
Basındaǵı pári nedur?

Ashıq Aydın:

Kókten engen besh nárseniñ,
Áwel bası bismilladur.
Tórti kitap, biri kishwar,
Biri Jabırayıl periydur.

«Erziywar» dástanınan Erziywar menen Závriyanıñ aytısınan:

Jigit:

Ashılǵan seniñ de baǵdaǵı gúliñ,
Men bilermen jalǵanshıda qádiriñ,
Heshwaq qaytpas ğosh jigittiñ qádemi,
Irazı bolsañız biz benen júriñ?

Qız:

Jarqıraydı ómirimde tumarım,
Jollarında pidá bolar bul janım,
Mártligiñdi men bilgenmen Erziywar,
Birge júriw seniñ menen qumarım.

Ulıwma alǵanda aytıs janrı jazba ádebiyat dáwirinde ǵana
öziniñ ayrıqsha rawajlanıw jolın taptı.

Uhwma aytqanda aytis qaraqalpaq xalqınıń bir neshe ásirler boyı bastan keshirip kiyatırǵan ómir turmısına baylanıslı kelip shıqqan sóz jarısı sıpatında kózge túsedı. Bunda aqıllıq penen tawıp ayılǵan ótkir sóz, birinshi orında turadı. Uhwma aytqanda, aytısta xalqımızdıń tereń máńidegi filosofiyalıq oy-qıyalları menen ármanları óz súwretleniwın tapqan.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Aytis. Olardıń túrleri, formaları tuwralı.*
2. *Folklordaǵı aytis penen jazba ádebiyattaǵı aytıstıń ayırmashılıǵı?*
3. *Jazba ádebiyattaǵı aytısqa qanday aytısları kiredi?*
4. *Folklordaǵı aytısqa qaysılar kiredi?*
5. *Bu'gingi künde aytis janrı aldınǵı dáwirlerdeǵıdey rawajlanıp atır ma?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов К.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Баскаков Н.А.	Қарақалпақский язык.	М.,1951.
3. Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери.	Н.,1977.
4. Мақсетов К.	Қарақалпақ халқының көркем аўызекі дәретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
5. Алламбергенов К.	Қарақалпақ әдебиятында айтыс.	Н.,1988.
6. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. XI-XII том.	Н.,1982-1983.
7. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§8. Termeler hám tolǵawlar

1. *Terme-tolǵawlardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.*

2. *Tolǵaw hám termelerdiń janrlıq ózgesheligi.*

3. *Termelerdiń janrlıq sıpatlaması*

Tayanısh sózler: tolǵaw, terme, olardıń izertleniwi, avtorı belgili tolǵawlar, termeler hám tolǵawlar haqqında maǵlıwmat?

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń bası termeler hám tolǵawlar dep aytıwǵa boladı. Terme hám tolǵawlar formalıq dúzilisi (qosıq qurılısı) boyınsha birdey bolǵanı menen mazmunı jaǵınan ajıraladı. Sonlıqtan kópshilik folklorshı alımlar olardı ayırım janrlar dep qaraydı (N.Dáwqaraev, Q.Maqssetov h.b.).

Termelerdiń payda bolıwı hár qıylı temalardaǵı naqıl-maqallar, aqıl-násiyat sózler menen baylanıslı, solardıń jıyınıtınan aqıl-násiyat mazmunındaǵı shıǵarmalar bolıp qalıplesedi. Hár ǵıylı tematikadaǵı naqıl-maqallardı terip alıp, olardı shıǵarmaǵa jámlegenlikten termeler degen janrlıq atama qalıplesken. Termelerde aqıl-násiyat mazmunındaǵı oy-pikirler turmıstıń túrli tarawındaǵı tájiriybelerdiń juwmaqları retinde kórinedi. Mısalı:

Bilegimde kúshim bar,
 Batırman dep maqtanba.
 Baxıt qonıp basıma,
 Úlkeydim dep maqtanba.
 Dúnıya jıyıp úyime,
 Kórkeydim dep maqtanba.
 Telek tolı úyimde,
 Dánim bar dep maqtanba.

Bul termede júris-turis, ádep-ikramlılıq qádeleri boyınsha aqıl-násiyat beriledi. Termeniń hár bir eki qatarı óz aldına naqılğa usaydı.

Termelerdi jırawlar aytatuǵın bolǵan. XIX ásirge kele termelerdi baqsılar da aytatuǵın bolǵan. Biraq baqsılardıń termeleri jıraw termelerindey shubırtpa qatarlı emes, al tórt qatarlı bántlerge túsken, belgili uyqas qaǵıydalarına (a-a-a-b yamasa a-a-b-a) baǵmatuǵın bolǵan.

Uhwma termeler xalıq qosıqlarınıń ishinde bay didaktikaǵa iye, xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın hám jırawlarımız úlken kóterińki lapızda jırlaytuǵın qosıqlarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasında iri janlardıń biri - tolǵawlar. Bul «tolǵanıw», «qayǵırıw» sózlerinen kelip shıqqan. Tolǵaw erte dáwirdiń jıraw-shayırları dóretpesi. Jırawlar xalıqqa bildirmekshi bolǵan tilek ármanların, basınan keshirgen ómir tájiriýbelerin, násiyatların, filosofiyalıq oyların kórkem sóz benen bayan etedi. Tolǵawlar qobız benen atqarılıp, onda jıraw tamaǵın qırınıp, sazǵa salıp aytadı. Jırawlar burınları dástandı baslawǵa shekem tek terme hám tolǵawlardı jırlaytuǵın bolǵan. Tolǵawlardı dástanlardan aldınǵı kishi formadaǵı janr sıpatında kórsetiwge boladı. Dástanda belgili syujet, waqıya boladı. Tolǵawlarda da waqıya, syujet boladı. Olar kópshilik jaǵdayda belgili bir temanıń átirapında jırlanadı. Al ayırım tolǵawlarda waqıyalar bolmawı da múmkin. Olardıń barlıǵında tereń mánige itibar beriledi. Sebebi qálegen tolǵaw tariyxıy waqıyalar negizinde dóreydi. Onda tereń qayǵı, kúshli tolǵanıw boladı. Jáne tolǵawlarda tariyxıy waqıya sebepli tolǵanıw basım bolıp, olarda ritorikalıq qatarlar kóbirek júzege keledi. Mısalı: «Shıraqlarım sizlerdiń, Baxtıńızǵa ne boldı?» - Bul sóz ibaraları tereń kúsheytiwshı mánige iye. Bunda neshe ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtıń tawsılmas múńları, maqset-tilekleri, mıń jıllıq tariyxı, ármanları bar.

Tolǵawlar qandayda bir úlken waqıyanı hám sol waqıyaǵa baylanıstı bolǵan jeke adamdı, kóbinese tariyxıy waqıya menen

tariyxıy adamdı súwretlewge, sol waqıya hám oǵan qatnasqan adamlar tuwralı oylanıwǵa, tolǵanıwǵa baylanıstı dóreydi. Sonıń ushın da bunday shıǵarmalarǵa tolǵawlar degen janrlıq atama berilgen.

Ormambet biy ólgen kún,
On san noǵay búlgen kún,
Jez qarǵalı quba arlan,
Jetip túlki ala almay,
Qarashıl kópek bolǵan kún.
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún.
Orazalıń on ulı,
Jayırlınıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer qarmalap qalǵan kún.

Bul tolǵawda qaraqalpaqlardıń Noǵaylı dáwirine tiyisli tariyxıy waqıya (XVI ásirdeń aqırı) tiykarǵı syujet etip alınǵan. Onda qalmaq basqınshılıǵı saldarınan qaraqalpaqlardıń ata-mákanın taslap Tórkstanǵa posıwı sáwlelengen. Personajlar sıpatında xalıq hám qaraqalpaqlardıń jaw qolınan qurban bolǵan biy Ormambettiń aqıllı qızı Sarısha sulıw qatnasadı. Tolǵawlarda waqıyanıń súwretleniwine adamnıń ruwxıy keshirmeleri, ishki muń-sher. qayǵı-hásiret sezimleri qosılıp, qarısıp júredi.

Tolǵawlardı jırawlar aytqan. Tolǵawlar forması boyınsha túrkiy xalıqlarǵa góne zamanlardan miyras bolıp kiyatırǵan dástúrli jır úlgisinde dóretilgen. Qurılısı boyınsha belgili bir bánt ólshemlerine, uyqas tártiplerine baǵınbay 7-8 buwınlı shubırtpa qatarlar túrinde bolǵan.

Qaraqalpaq tolǵawları ádebiyatımızdıń saǵası esaplanatuǵın Soppaslı Sıpıra jırawdın baslanadı. Bunnan keyin Asan qayǵı,

Dospanbet, Múyten jıraw, Jiyen jırawlardı atap korsetiwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tolǵawlar haqqında N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıtov, Q.Maqssetov hám basqa da folklorshılardıń bahalı pikirleri bar. Onıń ádebiyat tariyxına qatnası haqqında professor K.Mámбетovtıń bir neshe maqalaları hám miynetlerinde tolǵawlarǵa baylanısh ilimiy izertlewleri ayırıqsha kózge túsedı . Professor K.Mámбетov tolǵawlardı úsh túрге bólip: « 1. Ulıwma tolǵawlar- úgit-násiyat, didaktikaǵa beyim bolıp keledi. 2. Tariyxıy tolǵawlar-bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorı saqlanbaǵan. Xalıq awzınan jazıp alınǵan. 3. Avtorı saqlanǵan tolǵawlar- Bul Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jıraw, Jiyen jırawdan qalǵan miyraslar. Bulardıń da jazba nusqaları saqlanbaǵan. Biraq xalıqtıń sotcial-ekonomikalıq, tariyxıy jaǵdayları menen baylanısp keledi»¹ dep kórsetedi. Bul klassifikaciya tolǵawlardıń máni-mazmunlıq, tematikalıq táreplerin óz ishine tolıq qamtıy aladı. Qaraqalpaq tolǵawları kóp. Oǵan «Ormanbet biy», «Ormanbet biy ólgen kún» , «Posqan el», «Talan boldı dúnya mal», «El eken», «Xanimiz» t.b. tolǵawların mısıl etiwge boladı. «Ormanbet biy» tolǵawı el basına túskен qayǵılı tariyxıy waqıyaǵa qurılıadı. Noǵaylılar siyasiy awqamı XIV-XV asirlerde Altın Orda xanlıǵınıń quramında boladı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda sol siyasiy awqamında qaraqalpaqlarda bolǵan. Orda patshalıǵı qulagannan keyin Noǵaylılar hám onıń awqamı bolǵan qaraqalpaqlarda ıdırap, búlginshilikke túse baslaydı.

Ormanbet biy ólgende ,
On san noǵay búlgende
Ul qalmaq qız qaldı
Alǵır qustıń pánjesi,

¹ Mámбетov K. Qaraqalpaq tolǵawları. N., 1992. 5-6-6er

Úsh qızınıń genjesi,
Sarisha sulıw der edi,
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qáriyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi,
Gáwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúriyatsań,
Keńesin bolsa ber deydi,

Qaraqalpaqlardıń tariyxıy ómirindegi jawgershilikler, qalmaq topılısları hám qırǵınshılıq urıslarınan keyin el óz jaylawın Watanın, súyikli geogrifiyalıq ortalıǵın taslap kóshiwge májbúr bolǵan. Mine usınday tariyxıy waqıyalar tolǵawdıń tiykarǵı mazmunın quraydı.

XVIII ásirde ómir súrgen Jiyen jıraw tolǵawlarınan «Posqan el», «Ullı taw» atlı dóretpeleri de tolǵawdıń tolıq úlgileri bolıp esaplanadı. XVIII ásirde qaraqalpaq xalıq birneshe jawgershilikti kórdi. Jiyen óz dóretpelerin usı tariyxıy jaǵdaylar tiykarında dóretdi. Jiyenniń «Posqan el» tolǵawınıń ulıwma kólemi 2000 qosıq qatarına shamalasadı. Tolǵaw tariyxta bolǵan waqıyanıń tiykarında dóretilgen. Hár qanday tolǵaw tariyxqa tiykarlanadı. Biraq bular óz boyına kórkemlik sıpattı jámlep úlken eposlıq dárejege de jetedi. Usılayınsha úlken eposqa aylanadı. Onda tariyx bir eles sıpatında súwretlenedi. Al tariyxıy tolǵawda real waqıya tolıq beriledi. Usı táreplerin esapqa alıp, «Posqan el», «Ullı taw» tolǵawların tariyxıy tolǵaw sıpatında qaraymız.

«Posqan el» tolǵawında tariyxıy jaǵdaylar 1760-jıllardaǵı waqıyaǵa tuwra keledi. Tolǵaw qaraqalpaqlar turmısın, olardıń basınan keshirgen ómirin tema etip alǵan. XVIII ásirdeń ekinshi yarımındaǵı jawgershilikler sebepli xalıqtıń posıp kóshiwi, baxıtlı

turmısqa talpınıwı tolğanıwshılıq penen ayıladı. Tolgawda tiykarǵı ideya patriotizm, jawgershilik keltiriwshi basqınshılardıǵa xalıqtıń narazılıǵı, olardıń qıyın awhalı sóz etiledi. Bunday azaplarǵa túsiw tolgawda ashıq kórsetiledi.

Ata jurtı Türkistan,
Ómirlik jaylaw bolmadı,
Jetim menen jesirge
Sayasın hesh bir salmadı,
Aldı menen basshısı
Eki iynin jalmadı
Buzıq boldı iyshanı,
Ádilsiz boldı qazısı
Gúnasızdan birazdı
Gúnalı dep qıynaldı.

Jırawdıń patriotizmi Watandı, miynetkesh xalıqtı súyiw ideyası menen suwǵarılǵan. Jıraw xalıqtıń awır jaǵdayın:

Bulardı kórip men sorlı
Kúymeyin naǵıp otlarǵa,
Ádira qalǵan tuwǵan jer,
Bolmaǵan soń abadan.

-dep xalıqtıń qayǵılı turmısın qıyınshılıq dep bileidi.

Tolgawdıń taǵı bir áhmiyetli tárepi onıń tereń tárbiyalıq mánisiniń bolıwında. Bunı oqıw arqalı sol dáwirdegi xalıqtıń awır jaǵdayların kóriwge boladı.

Jıyen jırawdıń «Ullı taw» tolgawı 1959-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp alındı. Onıń bergen maǵlıwmatına qaraganda «Ullı taw» shıǵarmasın Zıyaw ulı İsmamıt degen qıssaxannıń qıssa kitabınan 1932-jılı jazıp alıp, úyrengen. Jır kólemi jaǵınan 300 ge jaqın qosıq qatarınan turadı. Bunda Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında orın alǵan tariyxıy waqıya súwretlenedi. Qaraqalpaqlar Ullı taw

degen jerde otırǵanda qazaq sultanları qaraqalpaqlarǵa qarsı topıladı, xalıqtı qırǵınǵa ushıratadı. Qarsı gúres alıp barǵan xalıq toz-tozi shıǵadı. Olar Quwandarıya, Jańadarıya boylarına qaray kóshedi. Jolda ashlıqtan azap kóredi. Tolgawdaǵı waqıyalar usı tariyxıy jaǵdaydı sóz etedi. Bul Abılxayırdıń 1743-jılǵı shabıwılma sáykes keledi. «Ullı taw» jırında xalıqtıń sırtqı basqınshılardıǵa qarsı gúresi olardıń jábir shegiwi súwretlenedi. Xalıq ishinen shıqqan batırlar, ar-namısı bar hayal-qızlar dushpanlardıń jábirine shıdap otırmaq, óz eliniń arı ushın, xalıqtıń azatlıǵı ushın gúresedi.

İlayıq tappay turıstı,
Qarsılasıp zalım menen,
Búlingen eldiń hayalları
Saldı ǵayrattı, kúshti
Urıp jıqtı úsh, tórtti,
Qolı pátli jas ballar.
İyni kelgen jerinde
Ayanbay tarttı qılıstı...

Jıyen jıraw atqarǵan tariyxıy tolgawlardıń tili kórkem hám obrazlı hám ótkir jáne real súwretlewlerge iye. Jırlarda epitet, teńew, metafora, metonimiya, litota, sarkazm t.b. óz-ara baylanıstı túrde jıyi ushırasadı. Jıraw posqınshı xalıqtıń jol boyı ólip atırǵan súwretlegende:

Hawadaǵı qara bult
Dúnyanıń júzin sholadı,
Jımıńlasqan juldızlar
Jerge qarap sarqıdı.
Bui sarıqqan juldızday
Jas janlardıń óshkeni,
Qayǵı menen qan jutıp.
Aqıretke kóshkeni,

Qağılısqan qara bult
Ólimniń suwın ishkeni-,
degen úzindidegi epitet, teńew, metonimiya bir-biri menen
baylanısqan.

Ulıwma xalıq tolgawları qaraqalpaq xalqınıń real turmısın
súwretlegen bahalı folklorlıq miyrasımız esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Termeler hám tolgawlar haqqında maǵlıwmat?
2. Terme-tolgawlar haqqında ilimiy miynetler?
3. Terme-tolgawlardıń janlıq ózgesheligi?
4. Ormanbet biy tolgawınıń mazmunı?
5. Jiyen juraw tolgawları?

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. Н.,1992.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының
көркем аўызеки
дәретпелери(сабақлық).
Н.,2015.
4. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. 100 толық.
5. Regina F. A Companion to folklore March 2012,
Wiley-
Blackwell.

§9.Xalıq danalıǵınıń kishi janları

1. Naqıl-maqallardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.
  2. Naqıl-maqallardıń janlıq ózgesheligi.
  3. Jumbaqlardıń túrleri, turmıslıq ahmiyeti.
  4. Jańıltıpaşlardıń turmıslıq ahmiyeti.
- Tayamısh sózler: Naqıl, maqal, olardıń izertleniwi, jańıltıpaş,
naqıl-maqallar haqqında maǵlıwmat.

Xalıq danalıǵında kólemi boyınsha bir neshe qatarlardan
turatuǵın kishi shıǵarmalar kóp. Olar naqıl-maqallar, jumbaqlar,
jańıltıpaşlar.Naqıl-maqallar Xalıq dóretiliwshiliginiń bir túri.
Turmıs shınlıǵı tuwralı qısqa, biraq ótkir hám obrazlı etip
aytılatuǵın sózler. Naqıl-maqallar turmıs sabaqlarınan, ómir
tájiriyeberinen kelip shıǵıp ayıladı, keń oy-pikirdi jıynaqlı etip
beredi. Mısaıl, "Bilegi kúshli birdi jıǵadı, Bilimi kúshli mıńdı
jıǵadı" degen naqıl qısqa ǵana qatarlar arqalı ilim-bilimniń
áhmiyetin, nadanlıqtıń jolı tar ekenin ańlatadı. Basqasha aytqanda
bilimli, ruwxıy dúnyası keń adam mıńlardı ózine qaratıp, olardıń
sanasına ilim-bilim nurların quyıp, ruwxıy dúnyasını bayıtı aladı, al
tek qara kúshniń iyesi, bilimsiz, nadan adam bunday ruwxıy kúshke
iye bola almaydı. Bunday naqıllar ilim-bilimdi, ruwxıy
rawajlanıwdı jaslarǵa násiyatlawda úlken áhmiyetke iye.

Naqıl-maqallar jup sózler túrinde bir qosılıp ayılıp,
terminologiyalıq jaqtan bir túsinikti beredi, biraq folklor iliminde
olardı ajratıp túsindiredi. Naqıl aytılatuǵın oy-pikirdi tumsallamay
tuwra mánisinde beredi hám qurılısı boyınsha bir, eki yamasa
onnanda kóp qatarlardan ibarat bolıp keledi, qatarlar qosıqqa usap
uyqasıp keledi. Bir neshe mısallar:

Bir qatardan ibarat naqıl:

Sabır túbi-sarı altın.

Eki qatarlı naqıl:

Er tuwǵan jerine tartadı,
Iyt toyǵan jerine tartadı.
Tórt qatarlı naqıl:
Asıq oynaǵan azar,
Top oynaǵan tozar,
Hámmesinen kóp oqıp,
Bilim alǵan ozar.

Maqallar kóbinese awıspalı yamasa astarlı mániske iye bolıp keledi. Sóylep atırǵan adam maqaldı qıysını kelgen jerinde retin tawıp gápke qosıp baradı. Mısalı, "Soqır tawıqqa bári tari" degen maqal tikkeley soqır tawıq haqqında ayılǵan emes, al zatlardı bir birinen ajratıp bilmeytuǵın topas, nadan adam tuwralı ayılǵan.

Qaraqalpaq xalqı naqıl-maqallargá kútá bay, olar ásirler boyı xalıq awzında ayılıp, ısıp kelgen. Olar ómir tájiriyelerinen tuwılıp, turmıstıń túrli tarawların sáwlelendiredi. Usıǵan qarap folklor iliminde naqıl-maqallardı tematikalıq baǵdarları boyınsha jikleydi. Mısalı, miynet haqqında naqıl-maqallar, densawlıq, óner, bilim, túrli kásipler, tuwılǵan jer, ádep-ikramlılıq, adamgershilik, dostıq h.t.b. tuwralı naqıl-maqallar bolıp shártli túrde bólinedi. Tórende naqıl-maqallardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Naqıllar: "Miynet qattı bolsa, miywesı tatlı boladı". "Erinshek adam tilenshek". "Jılay-jılay jap qazsań, kúle-kúle súw isheseń". "Shóbi joq dep jerden túnilme, malı joq dep erden túnilme". "Jalǵız ǵarǵanıń úni shıqpas, Jalǵız attıń shańı shıqpas". "Qus qanatı menen, adam elatı menen".

Maqallar: "Samal bolmasa shóptıń bası qymıdamaydı". "Joǵalǵan pıshaqtıń sabı altın". "Soqırdıń tilegeni eki kózi". "Bóri arıǵın bildirmes". "Iyt joq jerde shoshqa úredi". "Qapta qalǵansha, tapta qalsın".

Jumbaqlar xalıq dóretiwshiliginiń kishi janrlarınıń biri. Atamasına qaraǵanda "jum" hám "baq" degen eki sózdıń birikpesi

bolıp, sózlik mánisi boyınsha bir nárseni oylap jasırıw (jumıw) hám onıń sheshimin izle, qara (baq) degendi ańlatadı. Jumbaqtıń mánisin tabıw ushın ótkir zeyinlilik, bilimlilik, aqıllıq, tapqırılıq talap etiledi. Jumbaqtıń tiykarǵı xızmeti adamnıń oy-pikirin, sezimin, tapqırılıq uqıbın rawajlandırıwdan ibarat. Onda xalıqtıń dúnyaǵa, tábiyatqa, turmısqa, jámiyetke kózqarasları, qatnasları beriledi. Sonıń menen birge jumbaqlar kórkemlik qásiyetlerge iye. Sonıń ushın da olar kórkem sóz óneriniń bir janrı bolıp sanaladı. Jumbaqlar kóbinese adamlardıń shuǵıllanatuǵın kásip-kárine, úyxojalıq turmısına, haywanlar hám ósimliklerge, ulıwma qorshap turǵan ortalıqqa baylanıslı dóreydi.

Jumbaqlar ásirese jas áwladlardıń aqıl-oyın, tapqırılıǵın, sezgirliǵın rawajlandırıwda úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Jumbaqlardı mazmunına qaray bir neshe tematikalıq toparlarǵa jiklew múmkin: tábiyat kórinislerine baylanıslı jumbaqlar, haywanatlarǵa, ósimliklerge baylanıslı jumbaqlar, hár qıylı kásip-kárlerge, úy-ruwızgershiligine, úrp-ádet, dástúrlerge baylanıslı jumbaqlar h.t.b. Tórende jumbaqlardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Jas kúnde oraqtay,
Orta jasta shórektey. (Ay)

On eki shaqalı daraq,
Hár shaqada otız japıraq,
Japıraqtıń bir jaǵı qara,
Bir jaǵı aq. (12 ay, 30 kún, 30 tún)

Bazardan tabılmaydı,
Tárezige tartılmaydı,
Ózi paldan da tatlı,
Biraq onı jep bolmaydı. (Uyqı)

Ózi dánnen tuwǵan,
Moynın bekkem buwǵan. (Suw qabaq)

Duzsız pisken as kórdim,
Domalanǵan tas kórdim. (Qawın)

Qısta mazar, jazda bazar. (Júzim)

Uzun quyriq sawısqan,
Bir kóldiń suwın tawısqan. (Quyı hám shelek)
Sırtı pútin, ishi tútin. (Tandır)

Kishkene ǵana aq tana,
Múyizim bar dep maqtanar. (Sháynek)

Murtı bar saqalı joq,
Tonı bar shapanı joq,
Otırıp ot basında oylanadı,
Uzaqqa baratúǵın saparı joq. (Pıshıq)

Jańıtpashlar sózlerdi jańılmay, aljaspay durıs aytıw degendi ańlatadı. Jańıtpashlar tiykarınan balalar folklorınıń janrı. Olar bir jaǵınan kishi jastaǵı balalardıń tilin jatlıqtıratuǵın, sózlerdi tez hám durıs sóylewge úyretetuǵın metodikalıq kónlikpe xızmetin atqarsa, ekinshi jaǵınan balalar sózlerdi jańılıp aytıp kúlkige qaladı hám jańıtpashlar bul jaǵdayda házil-dálkek xızmetin atqaradı. Ádette jańıtpashlardı tez-tez aytıw kerek, sonda aytıwshı sózlerdi jańılıp kúlkige qaladı. Jańıtpashlar óziniń poetikalıq qurılısı boyınsha tildiń seslik dúzilisine tiykarlanadı. Olarda anaforalar (seslerdiń qaytalanıwı), assonanslar (dawıslı seslerdiń qaytalanıwı), alliteratsiyalar (dawıssız seslerdiń qaytalanıwı) jiyi-jiyi qollanıladı. Tórende jańıtpashlardıń bir neshe úlgileri beriledi.

Ayır atańdı júk qartaytar,
Semiz qoydı may qartaytar,

Úy qartaytar, búy qartaytar.

*** **

Adamǵa sók shópshettirmesin,
Sók shópshettirsede kóp shópshettirmesin.
*** **

Biziń tamnıń quyashlamasında,
Quyashlamassańda quyashlamasasań,
Quyashlamaspasańda quyashlamasasań.
*** **

Qaladan alǵanıń altı arba asqabaq,
Altı arba asqabaqqa jekkenim,
Targıl ala, taypaq múyiz,
Aq bókse baspaq, aq bókse baspaq.
Esiktiń aldı ǵarrı qarabaraq,
Ǵarrı qarabaraqtı shawıp atırǵan
Qara shalbarlı ǵarrı qaraqalpaq, ǵarrı qaraqalpaq
*** **

Hámme qara qasqa baspaǵın
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatır,
Men de qara qasqa baspaǵımdı
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatırman.
*** **

Qırda qırq qırǵawıl,
Qırq qırǵawıl ishinde
Qırq jil qısır qalǵan
Qızıl qıl quyırqlı qırǵawıl.

Ulıwma kishi janrdan esaplanatuǵın naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıtpashlar oyılıqtı, tapqırılıqtı, sonday-aq, jańılmay taza anıq sóylewdi payda etetuǵın xalıq dóretpeleri esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Jumbaqlardıń áhmiyeti nede?*
2. *Jańltıptashlardıń áhmiyeti nede?*
3. *Jumbaq hám jańltıptashlar haqqında ilimiy miynetler?*
4. *Jumbaq hám jańltıptashlardıń bala tárbıyasındaǵı roli?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н.,1988.
2. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Н.,1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери (сабақлық). Н.,1996.
4. Ниетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Н.1982.
5. Текстлер. Қарақалпақ фольклоры. III-IV том. Н.1983.
6. Regina F. Companion to folklore. March 2012, Wiley-Blackwell.

§10.Қарақалпақ халқ ертеклери

1. *Қарақалпақ халқ ертеклериниң изертлениwi*
2. *Ертеклердиң жанрлық өзгешелиги*
3. *Ертеклердиң тематикалық түрleri*

Таямısh сөзler: erteк, қыялы erteк, haywanatlar haqqındaǵı, turmus erteклери, erteклердиң изертлениwi, tárbıyalıq áhmiyeti.

Ертеклер халқ дәретиwshiliginiң кең тарқалған жанrı.Ертеклер өзиниң жанрлық тábıyatı бойınша haқыqıy turmıstan uzaq, onda turmısta ushıraspaytuǵın derlik қыялы (fantastikalıq) syujetlerge qurıladı. Ертеклерде súwretlenetuǵın waқыyalar kúta qızıqlı, tartımlı, қыялы ой-pikirdiң juwmaqlarına qurılgan, bayanlaw usılı ápiwpayı hám túsinikli bolıp keledi. Ертеклер сөз óneriniң epikalıq (epos) túrine jatadı,kórkem tildiң proza túri menen de,poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beredi. Ертеклер mázi qızıq ushın, ermek ushın shıǵarılmaydı, olarda хalıqtıń ásirlik ármanları, tileклери, jaqsılıq ushın jamanlıqqa qarsı gúresleri sáwlelengen.

Қарақалпақ ертеклерин өз aldına jıynaw ótken ásirдиң 20-30 jıllarında baslandı. Ертеклерди jıynawda belgili ilimpaz N.A.Baskakovtıń úlesi úlken. 1925-jılı S.Majitov óziniң ádebiyat boyınша xrestomatiyasında qaraqalpaq халқ ертеклеринен úlgiler beredi. 30-40 jılları A.Begimov, O.Kajurov, Q.Ayimbetov tárepinen bir qansha ертеклер jıynaldı. N.Japaqov, Á.Shamuratov 1941-jılı qaraqalpaq ертеклериниң kishigirim toplamların bastırıp shıǵardı. 1956-jılı Q.Ayimbetov, G.Esemuratov, A.Karimovlar tárepinen «Қарақалпақ ертеклери» atlı kitap basıp shıǵarıldı. Sonday aq, 1956-jılı I.Mayorov, A.Volkovlar tárepinen birinshi ret qaraqalpaq ертеклери rus tilinde basıp shıǵarıldı. Ekinshi ret Sheverdin awdarmasında «Dikovını Amu» degen at penen basıp shıǵardı. Al 1965-jılı Q.Mámбетnazarov qaraqalpaq ертеклериниң burın basılmaǵan jańa toplamın bastırıp shıǵardı¹.

¹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. Нөкис, 1996, 169-бет.

N.Dáwqaraev ertekeleği 1. Xaywanatlar haqqında ertekele. 2. Qıyalıy ertekele. 3. Turmıshlıq ertekele. 4. Legendalar (ańız sózler) dep tórtke bólse, professor Q.Ayımbetov ertekeleği: 1. Qıyalıy (fantastikalıq) hám realistik xarakterdegi ertekele dep eki toparǵa bóledi. Qıyalıy ertekeleǵe sıyqırlı hám haywanlar haqqındaǵı ertekele menen satiralıq ertekeleği kirgizedi. Sonıń menen birge ertekeleđiń ishinde sheshenler, laqqılar sózi menen legendalar (ańız sóz) qusaǵan túrleri de boladı¹ - dep kórsetedi. Al, folklorist – ilimpazlar (Q.Maqssetov), (Á.Tájimuratov) ózleriniń «Qaraqalpaq folklorı» (1979) atlı universitetke arnalǵan sabaqlıǵında hám Q.Mámбетnazarov «Qaraqalpaq ertekele haqqında» (1981-jılı) atlı monografıyasında ertekeleği shártli túrde 1. Qıyalıy ertekele, 2. Haywanatlar haqqında ertekele. 3. Turmıs ertekele dep úsh toparǵa bólip qaraydı. Biraq bul bóliwlerdi Q.Maqssetovtıń sońǵı «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» atlı sabaqlıǵında: 1. Ájayıp hádiyseler haqqındaǵı ertekele, 2. Haywanat dúnyası haqqında ertekele (durısı haywanat obrazları menen adam minezi súwretlenetuǵın) ertekele, 3. Turmıs ertekele² dep bóledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵında (67-76 tom) ertekele 10 túrge: 1.Qıyalıy ertekele 2.Sıyqırlı ertekele 3.Batırlıq ertekele 4.Turmıshlıq ertekele 5.Didaktikalıq ertekele 6.Balalar ertekele 7. Haywanatlar haqqında ertekele 8.Yumor-satiralıq ertekele 9.Tımsal ertekele 10.Jumbaqlar ertekele bolıp bólingen.

Qaraqalpaq folkloristika iliminde ertekeleği keń hám arnawlı izertlew Q.Mámбетnazarov tárepinen (1981) alıp barıldı. Sonday-aq, belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, Q.Maqssetov, Á.Tájimuratov taǵı basqalar qaraqalpaq ertekele túwralı óz miynetlerinde izertlep ótedi. ertekeleği syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına obrazlardıń hár qıylılıǵına qaray shártli túrde bir neshe túrlerge bóliwge boladı. Olardan úsh túri folklorlarda keńirek tarqalǵan: 1. Qıyalıy ertekele. 2. Turmıs

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс, 1977, 175-184-беттер.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепелери. Нөкіс, 1996, 169-бет.

ertekele. 3. Haywanlar haqqında ertekele. Bunday ertekele qaraqalpaq folklorında da kóp ushırasadı.

ertekeleği oqıp qaraǵanıwızda olardıń barlıǵı xalıqtıń tirishilik ushın turmıs gúresinen, usı gúres penen shınıqqan oyınan pikirlenip turǵanı kórinedi. Sonlıqtan, ertekelede aytilatuǵın oy-pikirler xalıqtıń kún kóriw tirishilik, kúndelikli turmıshlıq oyın bildiredi. Barlıq ertekele óz mazmunında xalıqtıń ushıraq qıyalları menen ármanları, jámiyetlik rawajlanıwdıń qarama-qarsılıǵı, tábiyat penen adamlar arasındaǵı qatnastı romantikalıq túrde hám folklorlıq planda súwretlep beretuǵın awızeki prozalıq dóretpeler. ertekeleği aytıwshılar da hám onı tıńlawshılar da xalıq. Xalıq óz dóretpelerinde áytewir nárseni qurı gúrriń etip qoymastan, al onda sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tábiyat qubılısların tanıwı menen turmıs tirishilikleriniń hár qıylı sociallıq jaǵdaylardıń real kartinaların sáwlelendire bilgen. Joqarıda ayttıqımızday xalıq ertekeleleriniń syujetlik mazmunı ideyası xalıqtıń qorqınıshlı dushpanlarınan ózlerin qorǵaw hám jaqsı turmıs keshiriwdegi tilekleri menen ushılasqan. Onda tolıp atırǵan adamlardıń tirishilik ushın gúresleri: aqıllı menen aqılsız, bay menen jarlı, ádillik penen ádilsizlik jaqsılıq penen jamanlıq bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. ertekele tematikası hám mazmunınıń keńligi jaǵınan bay. ertekelede hár qanday xalıqtıń qıyalınan tuwǵan jaqsı nárseler, kórkem súwretlew formaları bekkem orın alǵan. Qaraqalpaq ertekeleleriniń ideyasın xalıqlardıń ertekelelerin salıstırıp qaraǵanda epizodlarında, ayırım syujetlik hám mazmun jaǵınan da uqsashlıqlar bar ekenligi bayqaladı. Burınǵı waqıtları xalıqta ertekele bilmeytuǵın adam ishinde shendeshen bolıp, tiykarınan hámme ayttıqımız bolǵan. Al, repertuarında on, onbes hápte onnan da kóp ertekeleği ayttıqımız adamlardı xalıq ertekeleshi dep ataǵan. ertekeleği ayttıw ulıwma alǵanda dástanlardı ayttıqımızday arnawlı orındı talap etpegen. ertekele qoy baǵıp júrgen shopanlar, jolawshılar, kárwan saraylarda, diyxanlar qazıw qazǵanda, oraq orǵanda balıqshılar balıq awlap dem alıs waqıtlarında, geshteklerde, qız-kelinshekler urshıq iyirgende, tigis tikkende hám taǵı basqa orınlardı ertekele ayttıw sóz jarıstırıp kewil kótergen. Ilimpazlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda hátki

geypara toy tamashalarda jıraw baqsılar bolmağan waqıtta ertekshi adamlardı aldırıp, ertek aytırıp, kewil kóterispe etetuğın jağdaylarda kóp bolğan. Solay etip, ertek erte waqıtlardan berli ayılıp, xalıq turmısı menen jasap, búgingi kúnimizde de ayılıp kiyatur. Xalıq erteklerindeki tilsimli zatlar menen ájayıp járdemshiler miynetkesh xalıqtıń óz wákilleriniń baxıtqa erisiwdiń ideyaları menen ushqır qıyallarınıń jıyınıtı ekenligi kórinedi.

Qıyaly erteklerde syujet qıyaly (fantastikalıq) waqıyalarğa, geyde mifologiyalıq qubılıslarğa qurılıdı, turmısta ushıraspaytuğın qıyaly nárseler súwretlenedi, qıyaly personajlar háreket etedi. Mısalı, ayırım erteklerde bas qaharmanlar qıyın qıstaw waqıtta ushar gilemge yamasa qanatlı tulparlarğa minip ushıp, uzaq aralıqlardı, altı ayshılıq shóllerdi hap zamatta basıp ótip mánzilge aman-esen jetedi, el joq jerlerde ashıl dástúrxan járdemge keledi. Bas qaharman geyde qıyaly yamasa mifologiyalıq maqluqatlar, bálemetler menen gúresedi. Mısalı, ol jeti baslı aydarha, jalmawız kempir, adamxor dáw, sıyqırshılar, jin-jıpırlar, túrli árwaqlar menen gúresedi, olardı jeńip shıǵadı. Qaharmanlar qıyın-qıstaw waqıtta olarğa qarsı sıyqırıl tas, sıyqırıl júzik, sıyqırıl qılısh sıyaqlı fantastikalıq qurallardı paydalanadı.

Qıyaly yamasa fantastikalıq erteklerde turmıstı jaqsılaw, ilim hám texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtıń arzu-ármanları sáwlelengen. Bul ármanlardıń kópshiligi ilim hám texnika ósip ketken biziń zamanımızda ózleriniń fantastikalıq yamasa erteklik qásiyetin joǵaltıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Máselen, uzaq aralıqtı qısqartatuğın ushar gilem yamasa ápiwayı súymurıq quslardıń, qanatlı tulparlardıń ornına samoletlar, kosmos kemeleri payda boldı hám turmısta qollanımaqta. Dúnyanıń júzin kórip otırıw, dúnyanıń xabarların háp zamatta biliw sıyaqlı xalıq ármanları erteklerde aynayı jáhán quralına jámlengen. Házirgi biziń turmısımızda qollanııp atırǵan televizorlar, kompyuterler, internet tarmaqları xalıqtıń aynayı jáhán haqqında ármanlarınıń iske asıp atırǵanı dep esaplawǵa boladı.

Demek, bunnan kóp ásirler burın dóregen qızıq syujetli qıyaly erteklerde xalıqtıń ilim hám texnikanı joqarı dárejede jetkeriw, turmıs mashaqatların jeńillestiriw haqqındaǵı ármanları, niyetleri

sáwlelengen. Qıyaly erteklerdiń ishinde "Qápestege qustı tapqan bala" ertegi syujetiniń qızıqlı bolıwı menen dıqattı tartadı. Ertectiń bas qaharmanı-bir baydıń genje balası. Ol aqıllı, tapqır, hadal, keń peyil jigit bolıp er jetedi. Atasınıń tapsırması boyınsha álwan túslı pári bar ájayıp qápeste jasaytuğın gózzal qustı tawıp keliw ushın qáwipli jolǵa rawana boladı. Jolda ol dógerék-dashqa wayran salıp júrgen, jawız kúshtiń iyesi, ısqırǵan aydarhanı óltirip, úlken qara qustıń palapanların aman alıp qaladı. Qara qus jigitke minnetdar boladı. Bunnan soń atasınıń tapsırmasın orınlawda bul qara qus kóp járdemler beredi. Sebebi ol ğayrı tábiyiy kúshlerge iye sıyqırıl qus edi. Onıń járdemi menen hawada ushatuğın, teńizde keme bolıp júzetuğın sıyqırıl gilemge, bir patshalıqtıń kúshine teń bolǵan qural sıyqırıl tayaqqa, kiyseń adamdı kórsetpey taslaytuğın sıyqırıl shógirmege iye boladı. Usı sıyqırıl kúshke iye qurallardıń járdeminde jigit kúta qáwipli jağdaylardan, qáwipli kúshlerden aman qutıladı. Qıyın waqıtlarda qara qustıń párin tütetse, qara qus balaǵa járdemge keledi. Mısalı, atasınıń qıyın tapsırmasın orınlap, kóp oljalı bolıp kiyatırǵan jigitke onıń eki aǵası jamanlıq etip jolda ańlıp oljaların tartıp aladı, ózin ólimshi etip dúzge taslap ketedi. Jigit qara qustıń párin tütetip onı járdemge shaqıradı. Qara qus jigitte tiriltip, ólimnen aman alıp qaladı. Jáne de kóp qıyınshılıqlardı jeńip eline aman-esen quwisadı. Gúnakarlardı jazalap elde ádillik ornatadı, shadlı dáwrän súredi.

Bul ertektegi súwretlengen waqıyalardıń barlıǵı derlik qıyaly. Mısalı, aydarha menen balanıń ayqası, qara qustıń járdemleri, balanıń qıyaly jurtlarǵa atlanıwı h.t.b. ertectiń syujetin quraydı. Waqıyalarǵa qatnasatuğın personajlar da qıyaly, turmısta ushıraspaydı. ğayrı tábiyiy kúshke iye dáwler, qara qus (suymurıq), ğayrı tábiyiy maqluq aydarha, altı künde altı ayshılıq jol alatuğın tulpar, sıyqırıl tayaq, shógirme, gilem, máyek, qara qustıń sıyqırıl pári h.t.b.-qıyaly ertectiń tiykarǵı elementleri.

Qıyaly erteklerdiń tiykarǵı ideyası insannıń aqıl-oymıń tereńligin, ushqır qıyalın, tapqırılıǵın, ruwxıy kúshin ulıǵlaw bolıp tabıladı. Kóp ğana qıyaly ertekler ğayrı tábiyiy kúshler menen gúreste adamnıń jeńiske erisiwin sáwlelendiredi. Bunnan tisqari, qıyaly erteklerdiń syujetinde haywanlardıń ertectiń qaharmanı

menen tikkeley dos bolıp, eń jaqın járdemin beriw jaǵdaylarında ushırasıp otıradı. Biraq sonı aytıw kerek, qıyalıy ertekeledegi janlı-janıwarlar, haywanatlar haqqındaǵı ertekeledegi tiykarǵı obrazdı iyeleydi, olardıń dushpanı ústinen jeńiske erisip, maqsetlerine jetiwine qosımsha personaj retinde qatnasadı. Olar adam ushın kóp jaqsılıqlar isleydi, dushpanǵa basım keliw táreptari boladı. Ayırım ertekeledegi syujetinde adamnıń aldınan ayaǵına shónge kirip jaralı bolıp jatırǵan jolbarıs shıǵadı. Adam oǵan jaqsılıq etip shóngesin alıp táwir qıladı. Jolbarıs adamnıń xızmetinde bolıp kóp jaqsılıqlar isleydi. Bul ertekeledegi túrinde xalıq ózleriniń qıyalınan tuwǵan qaharmanların qanday qorqınıshlı isler bolsa da qaytpaytuǵın, altı ayshılıq joldı háp zamatta júrip ótetuǵın, suwǵa salsa batpaytuǵın otqa kúymeytuǵın, qılısh kespeytuǵın, alıssa almaytuǵın jawı joq epshil bahadır adam obrazında jasaydı. Qaharman óziniń haq niyet, miynetkesh, talay qıyınshılıq sınaqtan ótken erligi menen qarsılasqan jawın jeńip otırsa usı jeńislerine káramatlı járdemshileriniń járdemi kóp tásir jasaydı. Olar bir topar awıldı bir degende jutatuǵın aydarha, bir tawdı bir tawǵa soqıstırıp úrǵan dáw, túyenı túgi menen jutatuǵın isqırısqan jılanlardı degenine kóndirip aydawına júrgizedi. Jer ústindegilerdi aytpaǵannıń ózinde jerdiń astındaǵı aspan álemindegi adam ushın úlken qáwip tuwǵızatuǵın tilsimli jawızlar adam hiylesinen asıp túse almaydı. Olar qanshelli túrge enip háreket etse de, adam aldında ázzilik etip jeńiliske ushırap otıradı. Ájayıp ertekeledegi bas qaharman oraylıq figura adam. Al, ertekeledegi syujetindegi tilsimli zatlar qıyalıy personajlar usı adam obrazın tolıqtırıp, waqıyanıń shiyelenisiwi menen sheshliwinen qatnasıp otıradı. Ájayıp ertekeledegi tolıp atırǵan tań qalarlıq tilsimli personajlar ushırasadı. Olar mınalardan ibarat: Dali haywanlarınan Jolbarıs, tawtaylıq, qasqır, arıslan, kiyik, quslardan: qara qus, ǵarǵa, qırǵawıl, kepter, hákke, jánlıklarden: tushqan, qumırısqa, jılan, úy haywanlarınan: at, iyt, pıshıq, suw jánlıklarinen: balıq hám taǵı basqalar. Bular ertekeledegi ózleriniń ájayıplılıǵı menen súwretlenbeydi, al olar ertekeledegi waqıyanı (barısında anaw yamasa mınaw tilsimli háreketleri menen qatnasıp otıradı). Bul ertekeledegi bulardan basqa adam qıyalınan jasalǵan personajlar bar. Máselen, suymurıq qus, jez tırnaq,

aydarha, mástan kempir, taraq, sıyqırlı júzik, káramatlı tayaq hám taǵı basqalar. Bul joqarıdaǵı personajlar qaharmannıń basına túsken neshshe túrli qıyalıy jumısların orınlawǵa qáwip-qáterli jerlerden Aman ótiwine, qullası maqsetine jetiwine eń jaqın ǵamqorshısı sıpatında súwretlenedi. Olardıń ayırımları geyde adam ushın úlken qáwip tuwǵızıp otırsa, al jez tırnaq, aydarha ertekeledegi bárha adamnıń qorqınıshlı dushpanı retinde háreket etedi. Bular hesh waqıtta adam ushın xızmet etpeydi yamasa jaqsılıq qılmaydı. Ájayıp hádiyseler haqqında ertekeledegi bas qaharmanlar ózlerine ushırasqan qıyınshılıqlardı ájayıp járdemshilerdiń kómeǵi menen jeńip shıǵadı da bas qaharmannıń háreketi onsha sezilerlik dárejede kórinbeydi. Biraq bunday ertekeledegi syujetlik mazmunına tereńirek názer taslaǵanda ondaǵı tilsimli tayın járdemshilerge xalıq tárepien bay mazmun berilgeni kórinip turadı. Xalıq ertekeledegi tilsiz zatlar ájayıp járdemshiler batırdıń qaharmanlıǵın kórsetip beredi. Olardıń arasında xalıq baxıtqa erisiwdegi ideyaları menen ármanları iske asqanın kóremiz.

Turmıs ertekeleleri. Bul topardaǵı ertekeledegi fantastikalıq syujetler hám personajlar súwretlenbeydi, al real turmısqa jaqın waqıyalar, sharayatlar, xalıqtıń turmıs-tirishiligi súwretlenedi. Turmıs ertekeleleriniń qaharmanları qıyalıy dáwler, aydarhalar, sharwalar, sawdagerler, baylar, biyler, qullası xalıqtıń hár qıylı qatlamınan shıqqan adamlar bolıp tabıladı. Turmıs ertekelelerindegi waqıyalar qıyalıy ertekeledegi jetti qat jerdiń astında yamasa jetti qat aspannıń ústinde emes, al real turmıs ertekelelerin folklor iliminde realistlik ertekeleler degen termin menen de ataydı. Realistlik ertekeleler bul shártli atama. Oǵan qarap bunday ertekelelerge ádebiyattaǵı realizm metodınıń qatań talapların, qaǵıydaların qoyıwǵa bolmaydı. Ertekeledegi atı ertekele. Onda ushqır qıyal, giperbolalıq súwretlewler basım bolıwı tiyis. Basqasha jaǵdayda ertekeleler haqıyqıy janlıq qásiyetin joǵaltadı. Turmısliq (realistlik) ertekeledegi házil-dálkek (yumor), ashshı kúلكi, sıqaq etiw (satira) belgili orın iyeleydi, qızıqlı, kúلكili waqıyalar, sharayatlar súwretlenedi. Mısal retinde "Eki dos", "Esim boyrashı", "Toǵız tońqıdaq, bir shińkildek", "Aqıllı ǵarrı", "Otinshı baba", "Eki aǵayınlı jigit", "Aqıllı hayal hám axmaq patsha", "Tazsha", "Diyxan", "Aldar

kóse", "Muxtar kóse hám Duxtar kóse" erteklerin keltirip ótiw múmkin.

"Eki dos" erteginde qarapayım xalıqtan shıqqan Esjan hám Dosjan degen dos jigitlerdiń turmısı súwretlenedi. Olar ápiwayı diyxan jigitler bolsa da epshil, tapqır bolıp shıǵadı, dos, tatiw bolıp jasaydı. Dosjan óziniń tapqırılıǵı, hiylekerligi menen eldi shabıwǵa kelgen dushpanlardı qorqıtıp izine qaytaradı, eldi dushpan shabıwılınan aman alıp qaladı. Bul xızmeti ushın eldiń patshası Dosjan menen Esjandı sıylap, olardı úyli-jaylı etedi, eki wáziriniń qızların nekelep berip, dańǵaralı toy beredi. Dosjan patshanıń áskerbasısı bolıp tayınlanadı. Eki dos baxıtlı turmıs keshiredi.

Bul erteke fantastikalıq súwretlewler kórinbeydi, onda turmıshlıq súwretlewler basım.

Turmıs ertekleriniń baslı ideyası qarapayım xalıqtıń danalıǵın, tapqırılıǵın, epshilligin ulıǵlawdan ibarat. Olarda ádillik, hadallıq, ar-namıs, hújdan máseleleri kóteriledi, jaqsı patsha, bereketli el, abadan turmıs haqqındaǵı xalıq ármanları sáwlelenedi.

Haywanatlar haqqında ertekler. Bul topardaǵı erteklerde haywanatlar baslı qatnasıwshılar bolıp, personajlar dárejesine kóteriledi. Olar kórkem sóz óneriniń shárttiligi boyınsha janlandırıladı, yaǵnıy adamlarday bolıp háreket etedi, sóleydi, oylaydı. Ertelerde haywanlardıń tábiyatın súwretlew arqalı adamlardıń minez-qulqı, júris-turısı, úrp-ádetleri astarlap beriledi. Misalı, úy haywanlarınan eshek-aqılsız, ójet, qoy-juwas, til algısh, eshki-sumlıqlı, jabayı haywanlardan qasqır-jirtqısh, ashkóz. Nápisqaw, túlki-hiyleker, jalaker, saǵal-nápisqaw, turaqsız, qoyan-qorqaq etip súwretlenedi. Biraq haywanlardıń obrazları arqalı adamlardıń turmısı, kewil-keypi, júris-turısı tumsallap beriledi. Sonlıqtan haywanatlar haqqındaǵı erteklerdi ayırım jaǵdaylarda tumsal-ertekler dep te ataydı. Bul ertelerde haywanatlar adamlarday bolıp qatnasadı. haywanatlar haqqındaǵı yerteklerdiń baslı obrazların túlki, qoraz, shaǵal, qasqır, ǵarǵa, tushqan, qoy, yeshki, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, at, qurbaqa, qoyan, bódene, ayıw hám.t.blar quraydı. Yertekti dóretiwshiler bul haywanlardıń hár qaysısında adamlarǵa tán anaw yaqi minaw qásiyetti kóre bilgen. Sonlıqtan olardıń obrazları arqalı jaqsı menen jamandı,

aqıllı menen aqmaqtı, kúshli menen ázzini, qorqaq penen batırdı, aq kókierek penen sumdı, jalqaw menen miynet súygishti, ádillik penen ádilsizlikti qısqası unamlı qásiyet penen unamsız qásiyetlerdiń talas-tartısın turmıshlıq tiykarda qurıp yeń jaqsı qásiyetlerdiń ústemligin, jeńisin, artıqmashlıǵın sheberlik penen bayanlaǵan. Álbette, bul yerteklerdiń barlıǵı da belgili bir tariyxıy dáwirde dóregen. Olardıń dóregen dáwirlerin anıqlaw qıyın. Durısında geyparalarınıń mazmunına qarap shártli túrde belgili dáwirge sociallıq ortalıqqa jatqarıw múmkin, biraqta ulıwma alganda haywanat obrazı arqalı adamlar turmısına onıń unamlı, unamsız tamanların sóz yetetuǵın yerteklerdiń bir dáwir menen sheklenbey kóp dáwirlerdi óz ishine qamtıtuǵını, hátteki biziń kúnimizde de olardıń áhmiyetin joyıtpaǵanı gúmansız. Sonlıqtan, bul tiptegi yerteklerdiń oqıw qurallarınan, teatr saxnalarınan, televizor ekranlarınan, radiodan orın alıwı, ideyalıq hám kórkemlik jaqtan ǵana yemes, ulıwma estetikalıq tásir kúshiniń hám kóriwshiler menen tılawshılarǵa qonımlılıǵın, turmıs haqıyqatlıǵın, qızıqlı hám jeńil túsiniw alıwshılıǵınan bolsa kerek.

Haywanatlar obrazı arqalı súwretlenetuǵın yerteklerde geyde tek hawanlardıń háreketine, olardıń táǵdirine baylanısh waqıyalarda az orın almaydı. Bul haywanlardı belgilewde adamlardıń oylap tapqan yeń ótkir yumorlıq oyların ayqın bayan yetip beredi. Haywanlardı misal retinde alıp yertek dóretiw uzaq dáwirlerden baslanǵan bolıwı múmkin. Degen menen haywanlardıń búgingi kúni ádebiyatta, ásirese balalarǵa arnalǵan ádebiyatlarda bekkem orın alıwı, obrazlı oylawdıń burınnan sońǵı kiyatırǵan yeń tiykarǵı obyektı bolıp qalıpleskeninen derek beredi.

Haywanatlar haqqında erteklerdiń payda bolıwın folklor iliminde erte dáwirlerdegi mifologiyalıq túsiniwler menen, yaǵnıy totemizm túsiniwleri menen baylanıstradı. Erte dáwirlerde adamlar tábiyat sırların túsiney haywanlarda qanday da bir sırlı kúsh bar dep bilgen, olardan qorıqqan, olarǵa tabınǵan. Biraq adamlarda tábiyat tuwralı túsiniwlerdiń keńeyiwı menen ertelerde haywanlar kem-kemnen mifologiyalıq sıpatın joǵaltıp, tirishilik dúnyasınıń ápiwayı bir bólegi bolıp kórinedi.

"Tülki menen Qoraz" erteginde sumlıǵı sátine túspey qalǵan tülkiniń is-háreketleri súwretlenedi. Ash bolıp awılǵa tawıq urlıqqa kelgen tülki qoranıń tóbesine qonaqlap otırǵan qorazdı aldastırıp jerge túsirmekshi boladı. Tülki hámme haywanlardıń doslıqta hám tatıw jasawı kerekligi tuwralı patshanıń buyırǵı shıqqanın aytadı, jerge túsip sóylesip otırwǵa mirát etedi. Sonda qoraz: tülki dostım, anaw kiyatırǵan eki iyt te jetip kelsin, bárimiz birge gúrrińleşemiz, deydi. Tülki quyırǵın putına qısıp, qashıwǵa qolaylasadı. Qoraz: tülki dostım, nege qashasań, patshanıń buyırǵı barǵoy, deydi. Tülki: iytler ele bul buyırqı esitpegen shıǵar, dep zip beredi.

Ertekte sumlıqlı tülki obrazı arqalı miynet etpey hiylekerlik penen kún kóriwge ádetlenip ketken adamnıń tımsalıy obrazın ańlawǵa boladı. Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde haywanlardıń óz ara qatnasları, bir biri menen soqlıǵısıwları arqalı jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı gúres sáwlelenedi, ashkózlik, zorlıq, hiylekerlik qaralanadı.

Ulıwma xalıq ertekleri tek mazmunı jaǵınan emes, al, ondaǵı jasalǵan túrli obrazlar, kórkemlik ózgesheligi tárepinde júdá joqarı turatúǵın xalqımızdıń bahalı miyrası bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Erteklerdiń izertleniwi, klassifikaciyası.*
2. *«Abat batır», «Gu'ızámze» ertekleri neni su'wretleydi.*
3. *«Shontıq tu'łki», «Hiyleker qoraz», «Arıslan menen qoyan» erteklerine analiz.*
4. *«Jaqsılıq qılsań ózińe, jamanlıq qılsań ózińe», «A'dil patsha» ertekleriniń ideyası.*
5. *Erteklerdiń basqa janlardan ayırmashılıǵı?*

	Ádebiyatlar:	
1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4. Мәмбетназаров Қ.	Қарақалпақ халық ертеклери.	Н.,1965.
5. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. I-II том.	Н.,1983.
6. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 67-76 том.	Н.,2016.
7. Regina F	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§11. Ápsanalar hám ańızlar

1. *Qaraqalpaq ápsana hám ańızlarınń úyreniliwi.*
2. *Ápsana hám ańızlardıń janrlıq ózgesheligi, tariyxıy haqıyqatlıq hám qıyal.*
3. *Ápsana hám ańızlardıń erteklerden ayırmashılıǵı.*
4. *Tariyxıy orınlarǵa, adamlarǵa, urıwlarǵa baylanıslı payda bolǵan ańızlar.*

Tayanısh sózler: mif, ańız, ápsana, ayırmashılıǵı, izertleniwi.

Xalıq prozasınıń bul janrı arasında ápsanalar salmaqlı orın iyeleydi. «Ápsana» ataması parsı-tájik tilinen alınǵan bolıp, fantastika, jalǵan, qıyalıy toqıma mánilerin ańlatadı. Ápsana folklor janrı sıpatında ótmish haqqında xabar beriwshı qıyalıy toqıma xarakterindegi kishi ángimeler. Ápsanalar jámiyetlik turmıs penen baylanıslı bolǵan waqıya hám hádiyselerdi qıyalıy formada sóz etedi. Ápsanalar qıyalıy oylarǵa qurılǵan boladı, aspan álemi juldızlar, kún, quyash, tábiyat stixiyaları, qudaylar, payǵambarlar haqqındaǵı xalıqlıq pikirlerge ayıladı.

Ápsanalar qaraqalpaq folkloristikasında oǵada az izertlengen tarawlardan esaplanadı. Biraq qaraqalpaq folkloristleri rus, qazaq, ózbek h.t.b. xalıqlar ilimpazları sıyaqlı «Mif» terminin qollanıp keledi. Qaraqalpaq ádebıyattanıw iliminde birinshi ret mifke túsinik beriwshilik hám mifti tilge alǵan N.Dáǵqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebıyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorǵa arnalǵan birinshi kitabında mif tuwralı tómendegidey pikirlerdi keltiredi: «Miftiń dáslepki mánisi gúrriń, ángime, qıyaldan, oydan shıǵarıılǵan degen túsinikti bildirgen. Erte zamanlarda adamlar tábiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushın qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urınadı... Jámiyetlik tirishilik, turmıs hár túrli tábiyat qubılısları jóninde oydan úreylendirip qıyal súriw jolı menen qıyalıy ángimeler dóretdi. Mine, usınday shıǵarmalardı ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń háreketleri, hádden tısqarı kúshli qaharmanlar, olardıń jeńisleri, hár túrli tábiyat qubılısları, adamnıń, jerdiń jaratılısı jónindegi ángimeler usı mifke jatadı. Máselen quday, payǵambar, perishte, aydarha, dáw, albaslı,

jin tábiyat qubılısları jónindegi ángimeler, qıyalıy ańız sózler usı shıǵarmalarǵa kiredi. Mıs'alı «Qorqaq shaldaǵı dáwler», «Jerdi kótergen kók ógiz», «Aıtıq mergen», «Qara dáw», «Qoyan menen jılan», «Gúlziyba» erteklerindegi kórinisler, «Qoblan» dástanındaǵı perishteler, «Rasula pıraq minip» kupleti, Alańǵasar Álip dáw, Baba túkli áziz t.b. usılar jatadı.¹

Ápsana degenimiz - káramat yaki din menen baylanıslı, tábiyattıń yaki jámiyettiń hár qıylı qubılısların juwmaqlastırıp túsiniretuǵın, allanıń, payǵambarlardıń, pirlerdıń, áwliyelerdiń, qaharmanlardıń t.b. atı menen ayılatuǵın ótken bir erte dáwirlerdegi adamlardıń dúnyaǵa kóz-qarası. Mif-(grekshe-ańız, ápsana degendi ańlatadı) qudaylar hár qıylı ruwxlar (árwaqlar) perishteler, eń dáslepki adamlar, maqluqat ósimlik hám olardıń kelip shıǵıwları haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Usı jaratılıs tuwralı qıyalıy ángimelerdiń jıynaǵın ilimde mifologiya dep júrgizemiz.

Folkloristikada miflerdi ańızlar menen shatastırmaw kerek. Sebebi miflerde waqıyalıq quramalasıp ketken qıyalıy oylaw, ájayıp hádiyseler, adam aqılına uǵras kelmeytuǵın waqıyalar basım keledi. Dúnyanıń jaratılısı tuwralı qıyalıy ángimelerdiń barlıq jıynaǵın hám sonıń menen birge dúnya xalıqları miflerin, olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwın, mazmunın, tarqalıw jaǵdayların úyretetuǵın ilimdi mifologiya dep ataydı. Kútá yerte dáwirlerde ayyemgi ruwlıq jámiyette payda bolǵan miflerdiń baslı maqseti dúnyanı, onıń sırların, adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúnyasın qıyalıy tiykarda túsinirewden ibarat. Mifler birinshi gezekte sırtqı dúnyanı, olardıń qubılısların tek súwretlep qoymastan túsinirewge háreket yetedi hám tınlawshını iseniwge shaqıradı.

Ápsanalardıń tiykarınan quday, payǵambarlar, perishteler, pirlar haqqında káramat isleri haqqında sóz etetuǵının este tutıwımız kerek. Ertegedi adamlar mifke isengen, onı haqıyqatlıq sıpatında qabıllanǵan. Mifti qıyal dep qabıllaw adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń, jámiyetlik sananıń rawajlanıwınıń keyingi

¹ Дәуқараев Н. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкис-1977 ж. 171-172 б. II том.

dáwirlerde payda bola baslagan. Ayyemgi sanada payda bolgan miflik sana, miflik ugam bir tutas sistema-mifologiyaga aynalagan. Bunda mifologiyaliq qiyal tanimalilik emes, kórkemlik xizmet atqara baslaydi. Soğan qaramastan bul dáwirlerde de, adamlar mifologiyadagi waqiyalarğa isengen. Endi mifler qiyaldan kem-kem awısıp, kórkemlik sıpatlar iyeley baslaydi. Ásirese feodallıq jámiyette payda bolgan mifler tanimalilik, isenimlilik qásiyetlerin joğaltıp, kórkem sóz quralı retinde qabıllandı. Ertegedi miflik túsınık, hár qıylı diniy isenimler ózgerip, olar basqasha túsindirilip, ózgeshe sıpatlarğa iye boladı. Usınday jağdaylar nátiyjesinde miflerdiń mazmunı ózgerip, ol kórkem folklorga aylangan.

Mifologiyaliq ápsanalar dúzilisi jağinan sinkretik xarakterge iye bolıp, ózlerinde mif hám ertek janrina tán belgilerdi jámledi. Miflik waqiya – hádiyse diniy túsınikte rawajlanıp otiradi. Bul tiptegi ápsanalar kóbinese geografiyaliq mákan, predmet hám túrli hádiyseler menen baylanisli keledi. Ápsanalardıń bas qaharmani qiyaliy obraz túrinde júzege keledi. Sebebi, ol mifologiyaliq subektler tiykarında dóregen. «Dáwdiń uyasi» «Tók tawı», «Dúldil atlagan» hám Qidir ata haqqında ápsana qaharmanlari, mine, usınday. Bul ápsanalar málim hám sirli bolgan tariyxıy orınlar, taw, tóbelikler hám qalalar ati menen baylanisli bolıp, belgili hádiyse hám waqiyalardıń júzege keliw tariyxin bayanlawğa qaratılğan. Degen menen, ápsanalar bergem mağliwmatlar toqıma, yadnan dóretilgen, olar mudami duris bola bermeydi. Misalı: Ibrahim Xalil payğambardıń balası. Ismayıl haqqındağı ápsananı alayıq. Bul ápsana uzaq waqıtlardan beri xalıq awızında saqlanıp keledi hám Hákim atanında hám Rabğuziydińde kitaplarında bul ápsana orın alğan.

Házireti Áliy jasağan dáwirde onıń atı Dúldil Xorezm oypatındağı Qaratawğa kelip otlaydı eken. Qarataw ol dáwirde ot-shópke bay, órisi keń bolıp, ol basqasha at penen atalatuğın bolğan. Házireti Áliy bir jerge atlanar bolsa, Dúldil atı bir shaqırğanda tayar boladı eken. Bir kúni házireti Áliy bir jerge atlanar aldında atın bir shaqırıptı, kelmepti, eki shaqırıptı, kelmepti. Úshinshi ret qattı ashıwlanıp shaqırğan eken, Dúldil zorğa degende jetip kelipti. Buğan ashıwlanğan házireti Áliy «sen otlap kelgen jer hesh shóp

kógermeytuğın taslaqqa aylansın» dep ğarğagan eken. Usı waqıyadan soń burın ósimlikke bay taw shóp-shar óspeytuğın qara taslaqqa aylanıptı.

Bul toponimikalıq ápsanada turmıs haqıyqatlıqman uzaqlasqan qiyal, sıyqır kúshi (sóz magiyası) qollanılğan. Qarataw atamasınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqında bayanlanatuğın bul ángimeniń tariyxqa ulıwma qatnası joq. Bunda qiyaldan toqılğan hádiyselerdi turmıs haqıyqatlıqı menen baylanıstırıw bar. Házireti Áliydiń tariyxta bolğanlıqı, házirgi real turmısımızda Qaratawdiń bar ekenligi ğana haqıyqat.

Ápsanalar ertede bolğan, yamasa boldı dep bayanlangan ájayıp hádiyseni kórkemlep bayanlaw arqalı tınlawshıǵa mağliwmat beriw menen birge estetikalıq zawıq hám morallıq, ádep-ikramlıq tálim-tárbiya beriwdi maqset etedi. Bul ápsana janrıniń eń baslı sıpatlı belgileriniń biri. Misalı, Házireti Áliy haqqındağı ápsanalardıń birinde menmenlik adamniń eń jaman qásiyetleriniń biri ekenligi haqqında ayıladı. Onda bayanlanıwınsha: Házireti Áliy Dúldil atına minip kiyatırıp kewline bir menmenlik qiyal keledi. Ol «eger de jerdiń uslaytuğın jeri bolsa, men kóterer edim», deydi óz kúshiniń qúdiretine isenip. Qarasa jolda bir ğarrı otır. Bunı kórip Áliy: «Áy ğarrı, ne qılıp otırsań», -deydi. Sonda ğarrı: «Áy, balam, mina júkti kóterisip jiber, men bir ózim arqama sala almay, sharshap dem alıp otırman», -deydi. Sonda Áliy Dúldildiń ústinde otırıp, júkti qamshısı menen kótermekshi bolğan eken, qamshısı sımp qalıptı. Túsip kóterse, ayağı jerge kirip ketipti, jáne kótergen eken, dizesine shekem kırıpti. Sonda ğarrı: «qoya ğoy balam, bul júkti kótergenler kótersin, ya bisimilla», -dep júkti kóterip ketipti. ğarrınıń arqalap júrgeni jerdiń topraǵınıń tórtten bir bólegi eken. ğarrı kózden ğayıp bolğannan keyin Házireti Áliydiń qulaǵına «Sen menmenlik ettiń, Áliy, bul ğarrı Qidir ata pir» -degen aspannan saza keledi. Áliy menmenlik etkenine qattı pushayman bolıptı. Ápsanalardıń qaharmanlari ápiwayı adamlar emes, olar jer-kókke biylik etken káramatlı patsha, káramatlı áwliye adamlar etip súwretlenedi. Olardıń islegen ájayıp is-háreketleri jeke ózleri tárepinen emes, sırtqı tásirler (sıyqır kúshi, magiya, fetish) arqalı yamasa bul dúnyalıq emes ruwqlar (perishteler, pirlar) járdeminde

iske asırıladi. Jáne de bul is-háreketler qaharmannıń emes, Qudaytalanıń buyırığı, qálewi dep túsindiriledi.

Ańızlar (predaniya) - Xalıq ańızları sóz óneriniń epikalıq túrine jatadı. Ańızlar kórkem tildiń proza (qara sóz) túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwı múmkin. Ańızlar rus folklorında **legendalar**, ózbek folklorında **ráwiyatlar** dep ataladı.

Belgili ádebiyatshı N.Dawqaraev birinshi bolıp ańızlardıń mazmunlıq, tematikalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alǵan halda olarǵa arawlı atama beriwge hám ózgesheliklerin belgilep beriwge háreket etti. Ol óziniń izertlewinde ańızlardı «legenda» ataması menen atap ótedi.¹ Alım qaraqalpaqlar arasında keńtaralǵan Asan qayǵı, Erejep tentek, Aldar kóse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, ómirbek laqqı, Dáwlet qaramanlılar hám taǵı basqa antroponimlik xarakterdegi miyraslarđı legenda dep atap «Bulardıń barlıǵı da bolǵan adamlar. Solay da bul legendalardıń shınlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlerdı táriyiplewine qaramastan, awızdan- awızǵa ótip, ózgerilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı. Tek tariyx ushın kerekli material bolǵan»² degen juwmaq isleydi. Demek, N.Dawqaraev tariyxıy faktlerdıń legendaǵa tiykar bolatuǵınlıǵın qatań itibarǵa alıp, ol bul ózgeshelikti janrdıń jetekshi kriteriyası sıpatında bahalǵan. Alımın usı baslaması folklorshılarımız tárepinen uzaq waqıtlarǵa shekem dawam etti. Izertlewshiler tariyxıy mazmundaǵı xalıq miyrasların legenda dep atay basladı.

Qaraqalpaq folkloristi Q.Ayımbetov ta ańızlarǵa tiyisli epikalıq maǵlıwmatlardı legendalar dep atap, ol «Xalıq ertekleriniń bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek-áńgimeler desekte boladı» degen pikir bildiredi. Demek ol «legenda» degen terminniń onsha talapqa juwap bere bermeytuǵınlıǵın sezgen halda, onı «ertek-áńgimeler» dep ataw yamasa basqa tiyisli termin tabıw zárúrligin belgilep ótedi. Sonlıqtan ol ańızlardıń mazmunlıq ayırmashılıqların anıqlaw

¹ Н.Даўқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 7-том, биринши бөлім, Нокис, «Қарақалпақстан», 1977, 184-б

² Сонда ... 184-б

barısında «Xalıqtıń, jerdiń tariyxına, jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıslı ayılǵan awızeki ertek sózler qaraqalpaq xalqında oǵada kóp. Mısalı: Gúldirsın haqqında, Sultarı Sanjar haqqında, Tóktiń tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy, Erejep tentek haqqında legendalar h.t.b.» dep kórsetip beriw menen onı «awızeki ayılǵan ertek sózler» dep diqqat awdarǵan. Taǵıda alım usı pikirin dawamlap: «Xalıq awızında ayılıp júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip qoymay, tariyxıy waqıyalar, hám shın bolǵan waqıyanıń dógeresinde ayıladı... Xalıq legendaları xalqımızdıń ótken ómirinde bolıp ótken tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwmat beredi»¹ dep onıń áhmiyetin atap ótedi. Izertlewshi xalqımızdıń milliy ónerimizge bolǵan qatnaslarına tereń itibar berip óziniń «Xalıq danalıǵı» degen kitabında juraw namaları haqqında legendalarǵa «Shól asqan», «Noǵaylı», «Ayǵa shap», baqsı namaları haqqında legendalarǵa: «Jeti asırım», «qoshım palwan», «Jaman shıǵanaq», «Arıwxan», «Nar iydirgen», «Tawdan asqan», «Sanalı keldi», «Kór qız», «Bozataw» h.t.b. ańız-áńgimelerdi kirgizedi»². Professor Q.Ayımbetovtıń bul miynetleri hám ilimiy ámeliy kórsetpeleri qaraqalpaq xalıq ańızlarınıń janlıq ózgesheliklerin anıqlawǵa hám olardı duris bahalawǵa óz járdemin tiygizetuǵınlıǵı sózsız.

Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi boyınsha jumıs islegen alım N.Japaqov óziniń izertlewinde qaraqalpaq xalıq ańızlarına «Ertegi-ańız» degen termindi qollanıp qawıstıń ishine (legenda) dep jazadı. Ol: «Ertegi-ańız (legenda)lardıń barlıǵı tek fantaziyalardan quralǵan emes, olardıń kóbisi real turmıs- tariyx penen tıǵız baylanıslı ekenligin kóremiz» dep «Gúldirsın» ańızın mısılǵa keltiredi. Izertlewshi bul ańızdı «Joqarı ideyalı ertek» dep bahalaw menen birge, bunday ańızdı tariyxıy waqıyalardan, xalıq

¹ Айымбетов Қ Халық даналығы. Нокис, «Қарақалпақстан» 1988, 33-б

² Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нокис, «Қарақалпақстан» 1988, 714-719 -

güresinen tıs, oğan baylanıssız dep bolama?¹ degen pikir bildiredi. Añız «Legenda» ataması menen folklorist Q.Maqssetovtıñ jumıslarında da kózge taslanadı. Ol legendalarğa anıqlama berip «Obiektiñ keñligi jaǵınan tábiyat, haywanat, adamzat dúńyasın qamtıtuǵın, diniy, qıyahı tariyxıy detallardı óz boyına sińirgen, bir jaǵınan boljaw, ekinshi jaǵınan tastıyqlaw formasında ayılatuǵın añız sózlerdi legendalar dep ataymız»² degen juwmaqqa keledi. Bul jaǵdayda da elespesiz qalǵan «añız sózler» óziniń atqaratuǵın xızmetine ılayıq jańa milliy folklorlıq terminge iye bolıw múmkinshiliklerine jaqın turǵanlıǵın kóremiz.

Folklorist Q.Maqssetov óziniń xalıq awızeki prozasına islegen sońǵı klassifikaciyasında ápsananı-mif, ráwıyattı-predaniya, añızdı-legenda dep janrlıq sıpatlamalar bergen.³ Bul keltirilip ótilgen «Legendalar», «Tariyxıy ápsanalar» «Awızeki gúrrińler», «Ráwıyatlar» tiykarınan barlıǵıda awızeki bayan etilip, awızdan-awızǵa ótip kiyatırǵan xalıqlıq dóretpeler hám olardıń mazmunlıq sıpatlamaların qıyaldan toqılǵan tastıyqlawlar, qıyahı obrazlar, qıyahı hádiyseler, tariyxta bolǵan waqıyalar, tariyxta bolǵan adamlar, jer, suw, tábiyat, kosmos álemi haqqındaǵı xalıqlıq túsinikler támiyinleydi.

Ótken ásirniń 90-jıllarına kelip qaraqalpaq xalıq prozasınıń iri janrlarınıń biri bolǵan añızlar óz atı menen atala basladı. 1995-jılı járiyalanǵan «Qaraqalpaq xalıq añızları hám anekdotları», 1997-jılı járiyalanǵan «qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen kitapshada «Legenda» janrlıq termin retinde paydalanılmaǵan. Onıń ornına «Añız» ataması isletilgen. Sońǵı jıllarda qaraqalpaq xalıq añızları óz aldına arnawlı túrde I.Allambergenova tárepinen keń túrde izertlenildi. Bul izertlew jumısınıń bir neshe bólimleri ilimiy jurnallarda maqala bolıp basılıp shıqtı. Sonıń menen birge «Qaraqalpaq folklorındaǵı diniy añızlar» degen atamada kitapsha járiyalandı. Tiykarınan añızlar

¹ Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси, Нөкис, «Қарапақстан» 1977, 9-10 -б

² Қ.Мақсетов. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкис, 1971, 57- б

³ Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепшелери. Нөкис, 1996 ж.194-208-211-бет.

haqqındaǵı I.Allambergenovanıń izertlewinde añızlardıń janrlıq ózgesheligi izertlenip, añızlarǵa qanday folklor úgileri kiretuǵınlıǵı, onıń basqa uqsas janrlardan ayırmashılıǵı anıq ilimiy dálillendi. Bul izertlewde xalıq añızlarınıń klassifikaciyası, izertleniw tariyxı, syujetlik ózgeshelikleri, tematikalıq bóliniwı, tipologiyası máseleleri sóz etildi.

Añızlarda tariyxıy waqıyalıq syujetler baslı áhmiyetke iye bolıp, sol hádiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge diqqat awdarıladı. Añızdıñqaharmanları tariyxta bolǵan shaxslardan ibarat bolıp, onda joqarǵı ǵayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oǵada az, geyde bir syujet penen de sheklenetuǵın, kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes biraq, variantları kóp etnografiyalıq, geografıyalıq, tariyxıy tematikalıq ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Ápsana menen añızlardıń eń tiykarǵı ózgeshelikleri olardıń tariyxta bolǵan waqıyalarǵa qatnası menen belgilenedi. Eger waqıyanıń mazmunı qanshama dárejede turmıslıq haqıyqatlıqtan alıs bolsa olar ápsana boladı da, al waqıyanıń jelisi tariyxıy real hádiyselerge qaratılǵan bolsa hám sol obyektı túsindiriwdi, anıqlawdı maqsat etken bolsa ol añız janına kiredi.

Burıńǵı hám sońǵı ilimiy-folklorlıq ekspediciyalar waqtında basqa janrlar menen birlikte qaraqalpaq xalıq añızları da jıynalıp «Qaraqalpaq xalıq ertekleri» degen kitaplarda bir neshe ret járiyalandı. Soń olar erteklerden ajratılıp alınıp óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Máselen, 1962- jılı Q.Maqssetov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarovlardıń tayarlawında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları», 1992- jılı S.Bahadırova hám Q.Mámбетnazarovtıń tayarlawında «Qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen miynetler basılıp shıqtı.

Solay etip, añızlar belgili tariyxıy waqıyalarardıń yamasa tariyxıy adamlardıń átirapında payda bolǵan ángimeler, shıǵarmalar bolıp tabıladı. Añızlarda fantaziyalıq, giperbolalıq súwretlewler mol bolǵanı menen olar tariyxıy shıńlıqtıń sheńberinen alıslap ketpeydi. Mısalı, bir añızda qaraqalpaq xalıqınıń batırı Ernazar Alakózdiń Xiywa xanınıń toyında 50 put (800 kg) júk kótergeni ángime etiledi. Adamnıń sonshelli salmaqı kótere almawı múmkin, biraq Ernazar Alakózdiń tariyxta bolǵanı, Xiywa xanınıń jıymlarına

qatnasqanı ras. Añızlar xalıqtıń ótkendegi tariyxı, turmısı tuwralı bay maǵlıwmatlar beredi. Qaraqalpaqlardıń tariyxına bylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qońırat waqıyaları tuwralı, jer-suw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazlımıxan sulıw, Gúldirsın, Qırıq qızdıń qalası, Shomanay atamalarına baylanıslı hám basqa da kóplegen añızlar bar.

Añızlar tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa bólinedi: 1. **Tariyxıy añızlar:** Bular tariyxıy waqıyalarǵa, tariyxıy adamlarǵa baylanıslı dóreydi. Mısalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy tuwralı añızlar. 2. **Toponimikalıq añızlar.** Bul topardaǵı añızlar jer-suw atamalarına baylanıslı dóreydi. Mısalı, Shımbay, Shomanay haqqındaǵı añızlar. 3. **Diniy añızlar.** Olar payǵambarlar, sahabalar, áwliyeler, shayıqlar haqqında bolıp keledi. Mısalı, Muhammed payǵambar, onıń tórt dostı (sháryarlar) Házireti Ali, Omar, Osman, Sıddıq tuwralı añızlar usı toparǵa kiredi.

Añızlardaǵı waqıyalar, sharayatlar, adamlar kórkem til menen súwretlenedi, syujetler belgili bir kompoziciyalıq qurılısqa iye boladı. Sonıń ushın da añızlar kórkem dóretywshiliktıń bir janrı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında "Gúldirsın" añızı qarabaqanaǵa aynalǵan eski Gúldirsın qalasınıń atamasına baylanıslı payda bolǵan. Erte zamanlarda Xorezm elinde Gúlistan degen abat qalanı dushpanlar qamal etedi. Qala xalqı ashlıqqa qaramastan shıdamlılıq penen mártlershe qorǵanadı. Biraq patshanıń Gúldirsın atlı qızı dushpan patshasınıń balasına shahzadaǵa ashıq bolıp, qamaldıń sırım ashıp beredi. Gúldirsınıń satqınlıǵı aqibetinde qala qarap boladı, xalqı tutqın boladı yamasa posıp ketedi. Shahzada asaw atıń quyırǵına Gúldirsındı baylatıp aydatıp jiberedi. Sebebi, óziniń jeke tileklerin qanaatlandırıw ushın ata-anasına, eli-xalqına qıyanet etken qız, erterń maǵan da ańsat qıyanet ete aladı,-deydi shahzada. Usınnan baslap qárep bolǵan qalanıń atın xalıq Gúldirsın dep atay baslaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq añızları xalıqtıń tariyxında bolǵan , belgili mákan orınlarǵa, belgili tariyxıy adamlarǵa,

namalarǵa t.b.larǵa baylanıslı dóregen xalqımızdıń bahalı miyraslarınan esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. A'psanalar. «Házireti A'liy» tuwralı ápsanalarǵa sholıw.
2. A'psana hám añızlardıń janrlıq ózgesheligi.
3. Añızlar. «Gúldirsın», «Baǵdad» añızların tallaw.
4. Búgingi kúnde añızǵa aylanǵan shaxslar haqqında.
5. Añız, ápsana, erteklerdiń bir-birinen ayırmashılıǵı, janrlıq ózgesheligi.
6. Añızlarda tipologiya máselesi.

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4. Бахадырова С.	Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары, шешенлик сөзleri.	Н., 1992.
5. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.77-87 том.	Н.2016.
6. Regina F.	Componion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell
7. W. W. Gibbings	Folk-Lore and Legends: North American Indian	London 2007.

§12. Sheshenlik sózler

1. *Sheshenlik sózlerdiń qaraqalpaq folklorında jıynalıtıwı.*

2. *Xalıqqa belgili sheshenler haqqında.*

3. *Jiyrenshe sheshen haqqında.*

Tayanış sózler: seshenlik sózler, sheshen, Jiyrenshe sheshen, sheshenler aytıstı.

Qaraqalpaq folklorında óz aldına janr bolıp qalıplesken sóz marjanlarınan. Sheshenlik sózler xalıqtıń turmıs tájiriyesinen kelip shıǵıp, jasap turǵan zamannıń mazmunına qaray ótkir zeyin, tereń aqıl, shireli til menen aytılǵan. Sheshenlik sózlerdi erte zamanlarda el basqarıp, xalıqtı izine ertken biyler, dawlı islerge tórelilik beretuǵın, kópti kórgen dana kisiler aytqan. Olardı sheshenler dep ataǵan. Sheshenlik sózler turmıstıń hár qıylı jaǵdaylarına baylanıslı aytılıp, olarda ádillik, ar-namıs, hújdan sıyaqlı adamgershilik máseleleri ortaǵa qoyıladı. Qaraqalpaq xalıqında Jiyrenshe hám onıń sheshenlik sózleri haqqında áńgimeler keń tarqalǵan. "Jiyrensheniń bayıwlılar menen sóylesiwi" degen áńgimede Jánibek xan aw salıp júrip bir góne tamda úsh bayıwlınıń otırǵanın kórip, olardıń ne sóylesip atırǵanın bilip kel dep Jiyrensheni jiberedi. Jiyrenshe bayıwlılar óz-ara quda túsip atırǵanın, qız tárepi qalıń malına 300 góne tam sorap atırǵanın, biraq kúyew tárepi onday kóp góne tamdı tóley almaytuǵının, sonda ortadaǵı kátquda bayıwlı: eger Jánibek xan bolıp tursa, 300 emes 500 góne tam awısıp qalatuǵının aytıp atr dep keledi. Jánibek xan zalım bolıp, jurttı postırtıp jibergenin sonda biledi. Jiyrenshe óziniń danalıǵı, tapqırılıǵı menen xannıń zalımlıǵın ózine bildiredi, bayıwlılardıń quda túsiw syjeti arqalı salıqtı kóp salıp jurttı postırtıp jibergenin áshkaralaydı.

Sheshenlik sózlerdiń basım kópshiligi ańızlıq xarakterge iye boladı. Mısalı, Jiyrenshe, Asan Qayǵı sıyaqlı sheshenler tariyxta bolǵan. Sheshenler sózi-xalıq danalıǵının eń jarqın kórinisleriniń biri. Kórkem ádebiyattıń eń sıpatlı belgisi-obrazlılıq, obrazlı sóylew, qısqa, ıqsham, anıq, aqıllı sóylew, ulıwma dúnyanı kórkem

obrazlar arqalı tanıwǵa bolatuǵın bolsa, usı sıpatlardıń bári birinshi gezekte sheshenlik sózlerden tabıladı.

Qaraqalpaqlar Tórkstanǵa kelgende, házir Maman biy dep aytılıp jurgen Asqar on altı jasar bala eken, qazaq biyleri qaraqalpaqlarǵa Sırdarıyanıń jaǵasınan jer bermey atırǵan kórinedi. Bul máselede qaraqalpaqlardıń mine degen biyleri araǵa túsip kóirse de, hesh wájge kele almaptı. Sonda Orazaq biydiń ulı Asqar, qazaq biyleri menen ózim kelisip qaytaman,- dep atasınan ruxsat sorap, bir túyeni minip, bir serkeni aldına alıp, «qaraqalpaqlar atnan keń wájge keliw ushın kiyatırman»dep qazaq biyeleriniń aldına barǵan. Bul hádiysege hayran bolǵan qazaqtıń biyleri, Sennen kóre jası úlkeni joq pa edi-dep soraptı. Bul sorawǵa Asqar qaytpastan:

-Onda mına túye menen sóylese goyın,-depti. Sonda qazaqtıń biyi balanıń juwabınan alırap:

-Sennen kóre saqallısı joq pa edi?-dep soraptı.

Sonda bala:

-Onda mına serke menen sóylese goy,-depti.

Balanıń aqıllılıǵın sezgen qazaqtıń biyleri Asqardı bir aqsham qonaq etip kútip, kelgen jumısıń jaǵdayın soraptı.

-Men wájge kelgen edim,-dep sóz baslaptı Asqar,-Biz bir eki aǵayınli jigit edik. Atadan qalǵan bir aq basqurımız bar edi, sonı aǵah-inili ekewimiz bólise almay atırımız. Aq basqur júdá enli edi, aǵam orta belinen shorta keseyik deydi. Men orta belinen keskende múlik bola ma, uzınına keseyik, ekewimizge de múlikshilikke jarap qalar deymen,-depti Asqar sonda.

-Báse,-depti qazaqtıń biyi.-Ortasınan keskennen keyin kimge jetedi. Uzınına kesilgeni jón goy,- dep aytıp salıptı. Sonda biydiń janındaǵı aqlıgoyı:

-Endi kettiń goy, biy aǵa. Aq basqur degeni Sırdarıya bolmasın,-dep aytıp-aq salıptı.

Solay etip, Asqar Sırdarıyanıń bir boyın qaraqalpaqlarǵa alıp bergeni eken. Sonnan Asqardı qaraqalpaqlar Maman biy dep ataǵan eken,-degen xalıq awzında ańızlar bar.

Bul mısaldan Asqar biydiń (Mamannıń) kishkene bala bolsa da, júdá sheber sheshen bolǵanlıǵı kórinip turadı. Ásirese, bul onıń

házir juwaplıǵında kórinedi. Ol qazaq biyeleriniń hár qanday qarsı sorawlarına da óz waqtında tezlik penen dál juwap qaytarıp otıradı, yaǵnıy aytısta ózin saldamlı uslap-tutıp, dógeregindegi adamlardı ózine tartıp, tań qaldıra aladı.

Sheshenlik sózler ótken dáwirlerde belgili bir ortalıqlarda jarısqa túsiw arqalı kóptiń sınaǵınan ótetuǵın bolǵan. Bul sınaq arqalı sheshenlik sózlerdiń eń júyeli óz ornın tawıp ayılǵan, aytilayın degen oydı anıq bere alǵan úlgileri xalıq yadında saqlanıp kelgen. Xalıq bunı óz yadında saqlaǵan hám awız eki sóz etken. Usılayınsha sheshenlik sózler belgili bir dáwirlerde rawajlangan hám sonday sóz ónerin dástúr etip hár qanday waqıyalıq proceslerde sózdi tawıp ayıp jeńiwdi maqset etken. Bunday sheshenlik, tapqırılıq penen ayılǵan sózlerdi xalıq qádirlegen, oǵan boysınǵan. Sheshenlik sózlerdiń túrleri kóp. Olar jumbaqlı, soraw-juwap túrinde, dawlarıń sheshiliwi túrinde kóp ushrasadı. «Sheshen bala» ertegindegi waqıyalar usınday sheshenlik sózlerdiń ayqın mısalı bola aladı. Qaraqalpaqtıń on tórt biyi Xiywa xanınıń shaqırǵına ketip baratırıp jolda adasadı. Olar bir qumınıń eteginde qoy baǵıp júrgen bir balaǵa gezlesip onnan jol soraydı. Sonda bala: - Jeter jerde el joq. Búginshе biziń ılashıqta miyman bola qoyıń, - deydi. Biyler balanı dálkek etip, - Qonsaq ne soyıp beresen? - deydi. Bala tayaǵına súyenip turıp:

-Tapsam birewin, tappasam ekewin soyıp beremen, - deydi. - Haw, mına balanıń deni sawma? - dep biyelerdiń birewi: - Tapsań birewin soyasań, al, tappasań qalay ekewin soyasań? Ol qalay? - deydi. Bala úndemeydi. Biyler bul balanıń ılashıǵın mensinbey basqa jaylı jerge barıp qonarmız degen maqsette jónep ketedi. Bala dalanıń keńligin, jaqın jerde qonalqalı jerdiń joqlıǵın anıq biledi. Sonıń ushında ol biyelerdiń sońınan, «Bara beriń, qarańǵı túsken soń «áttegene-áy» degenniń úyine jetersiz» - deydi. Biyler kóp jol júrip atları qara suw boladı. Qızıl qıya qum, kózge hesh nársе kórinbeydi. Qarańǵıda jol tappay júre almaydı. Sonda biyelerdiń birewi: - Áy, áttegene-áy, jańaǵı balanıń úyinde qonıp ketiwimiz kerek eken deydi. Biyler aylanıp balanıń úyine baradı hám onıń tegin bala emesligin biledi. Qayıp kelgen biyelerdi kórgen bala lám-mim demesten atların jayǵastıra beredi. Biyler shay ishıp otırǵanda

bala bir ólgen ılaqtı qushaqlap biyelerdiń aldına kelip: otaǵastılar, men «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degenimde kúlip edińler, meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózide genje buwaz edi. Áne basqa mal tappaǵan soń soyıp edim. - dep juwap beredi.

Mine, bul ertektegi qollanılǵan sheshenlik sózlerdiń ájayıp kórkem úlgileriniń biri. Bunda jay soraw-juwaplar hám astarlı, jumbaqlı sózlerdi kóremiz. Astarlı, jumbaqlı sózdi biyeler sheshe almaydı. Sheshen balanıń ózi astarlı sózdiń mánisin túsindiredi. Bunday sheshenlik sorawlarıń úlgileri júdá kóp. Máselen: Maman biy xannıń aldına barǵan waqıtta xan oǵan: «Sizge meniń úsh sorawım bar», - deпти. Maman biy: «Aytuńız», - deпти. - Sózdiń anası ne? Suwdiń anası ne? Joldiń anası ne? - deпти xan. - Sózdiń anası - qulaq. Suwdiń anası - bulaq. Joldiń anası - tuyaq. Siziń sorawlarıńızdiń juwapı usı boladı, - dep durıs sheshipti.

Sheshenlik ónerde sózdiń iyesi oyda joq jerden qarsılasın sózden jeńiw ushın tereń tapqırılıqta astarlı, jumbaqlı sózlerdi tawadı. Bolmasa bunday ónerde aldın ala jeńiwdiń usılın oylap soǵan tásil isleydi. Bunday sheshenlik sóz úlgisin «Sháryar» dástanındaǵı minaday epizodtan kóremiz. Sháryarǵa Aspijahangir bilay dep aytadı,

- Erteń seni Shahıdarap pashsha toyǵa shaqıradı. Atań menen tanıstırayın ba seni? - dedi.

- Tanıstır, - dedi.

-Onda erteń toyǵa bararmız. Adamlarǵa nan berer, jer, atlarına jem berer, jer. Maǵan ot berse de jemeymen, jem berse de jemeymen, mol berse de jemeymen, aldım kelse tisleymen, artım barse tebemen, bálki óltirip qırǵın etermen. Onısın sennen sorar, mingen atıń Jáhángir, ot bersek te jemeydi, jem bersek te jemeydi, ne jeydi uǵlım? - dep sorar. Sonda mingen atım Jáhángir, on seri marjan, on seri hinji, on seri gáwhar, hár mezigiline siyseri tas jeydi ata, - dep aytqaysań. Sonda sennen:

Ol zamana bul zaman,

Ózi haywan biyziban,

Tas jeymeken jan balam, - dep sorar.

Sonda:

Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pıshıq tuwǵanm,
Qay kitaptan kórdiń?

- dep, sol waqıtta aytqaysañ, - dedi. Sháryar toyǵa barıp, barlıǵı Jáhángirdiń aytqanıday boladı. Anda pashsha:

- Ashılǵan baǵda gúlim,
Baǵımda shámen búlbúlim,
Ol zamanǵa bul zaman,

Ózi haywan biyziban,
Tas jymeken jan balam?

Anda Sháryar:

- Ata, sózińde joqdur qata,
Siz Majazı ullı pashsha,
Ózi haywan biy ziban,
Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pıshıq balasın,

Tuwǵanın qay kitapta kórdiń? - dedi Sháryar. Sonda ata jigirma tórt jılǵı ǵayıbı ekenligin bileği.

Dástandaǵı sheshenlik ónerde dawdı sheshiw ushın, neshe jılǵı ayrıalıqtaǵı ata hám balanı qosıw ushın aldın ala tásil isleydi. Sózden jeńilgen patsha óz qáteligin ańlap sumlıq, mákkar sózge ergenligin bilip, esune keledi hám óz balası menen tabıladı. Tiykarında dástannıń syujetlik qurılısında bul sheshenlik sózler júdá sheber kompaziciyalıq usılda isletilgen.

Sheshenlik sózlerdiń bunday úlgileri «Edige» dástanında, Edigeniń tórelık penen hár qanday dawları sheshiwlerinde jıraw tárepinen sheber qollanılǵan. Onda eki balanıń úyrekti meniki dep bir-biri jaǵalasıp atırǵanına baylanıslı, eki ańshınıń túlki ústinde jaǵalasıwına baylanıslı, eki qatınıń bir balanı meniń balam dep dawlasıwı hám taǵı basqa dawları, Edigeniń ádiı sheshiwi sheshenlik sózlerdiń úlgisi esaplanadı. Bul sheshenlik sózler dástanda ápiwayı ǵana qollanılmaǵan, Edigeniń ádil, márt, tóreli

adam sıpatındaǵı obrazına tikkeley baylanıladı. Sheshenlik sózlerdiń usınday dawǵa baylanıslı túrлерinen basqa, aqıllıq, danalıqqa baylanıslı túрleri júdá kóp. Jiyrenshege baylanıslı sheshenlik sózler usınday hár túрli formada ushırasadı. Onda dawǵa baylanıslı, astarlı, jumbaqlı hám turmısqa baylanıslı, sonday-aq, násiyatlıq temalarda da kóplep ushırasadı. Buǵan Jiyrenshe menen Jánibek xannıń, shikardan kiyatırıp, - Xan Jiyrensheden anaw qańbaq qayaqqa baratır dep sorawı, Jiyrensheniń aylanıp kelip, «Bararımdı jel bilsin, qonarımdı say bilsin» - dep tapqırılıq penen juwap beriwі. Jáne góne tamda otırǵan úsh bayıwlınıń ne sóylesip otırǵanın, xan biylerden dúnyada ne ólmeydi? - dep sorawı taǵı basqalar, aytıp ótkenimizdey túрli násiyatlıq, tapqırılıqqa baylanıslı bolıp keledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda sheshenlik sózler xalqımızdıń ásirler boyında jasap kiyatırǵan sóz óneriniń, sóz kúshiniń qásiyetli belgilerin ańlatatuǵın bahalı folklorlıq janlardıń biri bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Sheshenlik sózler. Burın bul atamaǵa kimlerdi jatqarǵan, bu'gingi sheshenler dep xalıq kimlerdi sanaydı?
2. Sheshenlik sózler haqqında kimlerdiń miynetleri bar?
3. Turım biy, Aydos biyler haqqındaǵı sheshenlik sózler?
4. Jiyrenshe sheshen haqqında?
5. Sheshenler aytısına kimlerdiń aytısı kiredi?

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
3.	Пирназаров А.	Жийренше шешен.	Н.1992.

§13. Kúldirgi sózler

1. *Kúldirgi sózler haqqında túsiniq.*

2. *Kúldirgi sózlerdiń janrlıq ózgesheligi.*

3. *Qaraqalpaq folklorında kúldirgi sózlerdiń jynalıwı hám bastırıp shıǵarılıwı.*

Tayanış sózler: kúlkili sózler, olardıń qaharmanları izertleniwi

Xalıq danalığınıń bir túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Kúldirgi ángimeler yamasa anekdotlar kishi kólemli bolıp, qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúlki menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yaki giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Qaraqalpaq folklorında Xoja Nasratdın, Aldar kóse, Ómirbek laqqı, Dosnazar solaqay h.b. baylanıslı kúldirgi ángimeler kútá kóp. Olar xalıq awzınan jazıp alınıp, bir neshe mártebe kitap bolıp shıqtı.

Xalıq danalığınıń bul túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı ángime etiledi. Kúldirgi ángimeler kishi kólemli bolıp qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúlki menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yamasa giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Tómende qaraqalpaq anekdotlarınan ayırım úlgiler beriledi.

***

Bir kúni Ómirbektiń tanası awıldıń mollasınıń tanasın súzip óltirip qoyıptı. Qısınıspaǵa túsken Ómirbek ári oylanıp, beri oylanıp mollanıń aldına barıptı.

- Taqsır keshe siziń tanańız biziń tananı súzip óltirip qoyıptı. Shariyat tártibinde bul qalay sheshiledi eken, kitap ashıp qarap jiberesiz be?-dep ótinish etipti.

Molla kitap ashıp, ári otırıp, beri otırıp bılay deпти:

- Tana tananı súzip óltirse, adamnan kóriwge bolmaydı eken, ólgen tananıń iyesine qun tólenbeydi eken.

Ómirbek quwanıp ketip:

- Ádil sheshim aytqanıńız ushın raxmet, taqsır. Tanańızdıń terisin adam jiberip aldıraǵoyıń, siziń tanańızdı biziń tana súzip óltirip qoyıp edi,-dep shıǵıp ketipti.

Sumlıǵı basına jetken molla ótirik ráwiyat bergenine qattı ókinipti.

***

Ómirbek penen Dosnazar solaqay jol júrip kiyatırıp túnge qalıp bir awılda qudayı qonaq bolıptı. Qonǵan úyi sháwle asıp beripti. Ash bolǵan Ómirbek ıssı sháwleden asap jibergende awzı kúyip kózinen monshaq-monshaq jas tamıptı. Bunı kórgen Dosnazar solaqay:

- Haw Ómeke, nege jılap otırsań?-dep soraptı.

- Awıldan shıqqanda dayım qattı awırıp atır edi, álle netti eken dep, kewlim buzılıp otır,-dep juwap beripti Ómirbek.

- Qoy, qapa bolma, dayım awırsa táwir bolıp keter,-deпти Dosnazar solaqay dostınıń kewlin alıp. Usını aytıp bolıp ózi de ıssı sháwleden asap jiberen eken, awzı kúyip, eki kózinen parlap jas aǵıptı. Sonda Dosnazar solaqay:

- Áy Ómirbek, dayınnıń úyi-ishi birotala qırıldı ma deymen, meniń de kózimmen jas aǵıp kettiǵoy,-deпти.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Kúlkili sózler haqqında?*

2. *Ómirbek anekdotlarına analiz jasaw?*

3. *Kúlkili sózlerdiń izertleniwi?*

4. *Bu'gingi kúnde kúlkili sózlerdiń qaharmanları haqqında?*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.		Н.,1988.
2. Дәўқарасев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri.		Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызски дөретпелери (сабақлық).		Н.,1996.
4. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 77-87 том.		Н.,2014.
5. Пахратдинов Ю.	Өмирвек лақы хәм юмор-сатира мәселесине.		Н.,1992.
6. Regina F.	A Companion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell	

Теориялық мағлұматлар

Мифология (грекше мифос һәм logos) аңыз әңгимелер, әпсаналар дегенди аңлатadı. Qудайлар, perishteler, һәр қылы руwxлар, даслепки адамлар (Adam-Ata һәм Hawa-Ana), тiri мақлуқатлар, өсимликлер һәм олардың келип шығуы хақындағы қыялы әңгимелер, әпсаналар, сондай-ақ jer, суw, kosmos һәм һәм олардың жаратılısı tuwралы қыялы әңгимелердің барлық жыйынтуғынын илимде мифология деп жүрiтеди. Соның менен бирге дүнья халықларынның мифлерin, олардың payda болуын һа rawajлануын, тарқалуw жағдайларын үйренетуғын илимди де мифология деген термин менен атайды.

Мифлер менен еркеклер қыялы әңгимелер болып, bir бирине uқсаs болсада, оларды бирдей түсиник деп қабиллауға болмайды. Ертеке сүwретленip атрған заттың yамаса waқыянын қыялы екенi aldın ala белgili һәм оларға iseniw шарт емес. Ертек қызықлы һәм қыялы әңгime сипатында қабилланады. Al мифтеги сүwретленip атрған нәрселер, waқыялар шын isenim менен қабиллаған.

Мифлер күтá ерте дәwirлерде, атаp айтқанда алғашқы urılıқ жа́мийette payda болған. Адамлар ol дәwirde ele та́бият penen жа́мийеттиң, ulıwма сыртқы дүнянıң сырларın илимий тийкарда

түсiндириw мүмкиншилiгине iye емес еди. Сонықтан мифлердің башы мақсети дүнянıң сырларın, адамзат жа́мийетиниң payda болуын, haywanatлар менен өсимликлер дүнясын қыялы (фатастикалық) тийкарда түсiндириwден ibarat еди. Мисалы, Adam-Ata һәм Hawa-Ana хақындағы мифлерде олардың ең даслепки адамлар екенлиги айтылады, адамзат жа́мийети солардан өрбиген деп түсiндириледi. Demek, мифлер сыртқы дүнянı, onıң qубılısларın тек сүwретлеp qoymastan, оларды түсiндириwге һáрекет етеди һәм адамларды оларды iseniwге шақырады.

Мифология ең аyyемги идеологиялық қубылыс болып, жа́мийетлик сананың көп түрli белгilerin өзине жа́мlestireди. Мифологияның қурамында динниң, философияның, илимниң, көркем өнердің белгileri болadı. Мисалы, дүня, та́бият, жа́мийет хақындағы мифологиялық түсиниклер илимий-философиялық ой-пикирлердің жүзеге келиwinдеги даслепки қáдемлер boldı. Соның менен бирге мифология көркем ой-пикирдің, көркем сүwретлеwдің даслепки үлгilerinен esapланады. Sebebi мифологиялық ой-пикирлер, түсиниклер тек қурғақ bayanланбастан, көркем тил, көркем образлар арқалы берiledi. Солай etip мифология көркем сөздің (folklordıң, әдебиаттың) сағаларынның biri деп esapланады.

Фантастикалық (қыялы) сүwретлеwлер мифлердің, еркеклердің тийкаргы шартлеринен болып esapланады. Грекше phantastica-қыяллаw деген сөзден алынған. Real турмиста жоқ қыялы нәрселердің, түсиниклердің, waқыялардың, мақлуқатлардың, бáлематлардың образларынның берилиwi фантастикалық yамаса қыялы сүwретлеwлер деп аталады. Мисалы, еркекlerdeги ashıl дастурхан, ushar gilem. Сырқырлықтың күshi менен адамның tasqa, haywanға h.t.b. нәрселерге aynalıwı фантастикалық ой-пикирдің jemisi. Мифlerdeги адамның, haywanлардың payda болуы хақындағы әңгимелер, та́бият қубылыsları, aspan денелери tuwралы сада түсиниклер дүня tuwралы фантастикалық пикирlewdiң нáтиjesinde payda болған.

Фантастикалық сүwретлеwлер jazba әдебиатта да кең қолланылады. Бирақ олар илим һәм техниканың jetiskenliklerine сүyendiriledi. Дүня әдебиатында фантастикалық сүwретлеwлер өз aldına жанр дәреjesine көтерілген. Мисалы, Angliya jazıwshıları Tomas Mordıң (1478-1535), "Utaniya", Djonatan Svifttiң (1667-1745)

"Gulliverdiń sayaxatları", Gerbert Uellstiń (1866-1946) "Waqt mashinası", "Kórinbeytuǵın adam", Frantsiya jazıwshısı Jyul Vernniń (1828-1905) "Jerden Ayǵa", "Kapitan Granttıń balaları", rus jazıwshısı Aleksandr Belyaevtıń (1884-1942) "Adam-amfibiya" romanları fantastika janrınıń úlgileri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupovtıń "Máńgi bulaq" poemasında fantastikalıq súwretlewler mol qollanılǵan, S.İsmaylovtıń "Júrek galaktikası" romanı hám basqa da shıǵarmaları fantastika janrında jazılǵan.

Biraq ádebiyattanıw iliminde **fantastika** menen **fantaziyanı** ajıratıp túsindiredi. Fantastika tuwralı joqarıda ayıldı. Al fantaziya bolsa jazıwshınıń dóretiwshilik uqıbı, oylaw, qıyallaw, toqıw, súwretlew uqıbı bolıp tabıladı. Mısalı, shıǵarma qatnasıwshılarınıń júris-turısın, minez-qulqın, portretlerin, túrli sharayatlardı jazıwshı ózi toqıp shıǵara beriwı múmkin, biraq olar turmıstan uzaqlap ketpeydi. Al fantastika turmısta bolmaytuǵın nárselerdi súwretleydi. Sonlıqtan fantaziya hár qanday kórkem shıǵarmada qatnasadı, onısız obraz jaratılmaydı.

§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları

1. *Dástanlar haqqında ulıwma túsiniik.*

2. *Qaharmanlıq, lıro-epikalıq, turmıshlıq, tariyxıy-qaharmanlıq dástanlar.*

3. *Dástanlardıń ideyalıq, kórkemlik ózgesheligi.*

Tayanısh sózler: dástan, qaharmanlıq dástanlar, ashıqlıq dástanlar, turmıshlıq dástanlar, tariyxıy dástanlar.

Dástanlar

Xalıq dóretiwshiliginiń kólemlı hám qızıqlı janlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladı. Dástanlar janrlıq tábiyatı hám belgileri boyınsha epikalıq túrge kiredi. Folklor iliminde xalıq dástanların epos degen termin menen de júritedi. Mısalı, "Qırıq qız" eposı, "Edige", "Manas" eposı, "Góruǵlı" eposı dep te ataw múmkin. Demek, dástan hám epos folklor iliminde sinonim termler bolıp esaplanadı. Dástanlardıń syjeti qızıqlı hám shiyelenisken waqıyalarǵa qurıladı. Olarda el dep eńiregen erlerdiń batırlıq isleri, yamasa óz muhabbatına sadıq bolǵan ashıq-mashıqlardıń shiyelenisken táǵdirleri jırlanadı. Xalıq dástanlarında waqıyalar kóbinese birgelki baslanadı, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı hám tabıslı, jeńisli ayaqlanadı. Mısalı, "Alpamıs", "Máspatsha", «Gárip-ashıq» sıyaqlı qaraqalpaq xalıq dástanlarında syujetler usı tártipte rawajlanadı hám juwmaqlanadı.

Xalıq dástanlarınıń syujetleri kóbinese qosıq túrinde, ayırım dástanlarda qosıq hám qara sóz benen aralas bayanlanadı. Xalıq dástanları dáslebinde dóretiwshilik talantqa iye jıraw yaqı baqsı tárepinen júzege keledi. Sońınan dástanlar basqa atqarıwshılar tárepinen aytılıp, áwladtan áwladqa ótiw barısında dáslepki dóretiwshiler umıt boladı hám jámáátlik dóretiwshilik shıǵarmalarına, yaǵnıy xalıq (folklor) shıǵarmalarına aynaladı.

Türkıy xalıqlardıń dástanları saz ásbapları (qobız, duwtar, dombıra) járdeminde atqarıladı. Dástanlardıń atqarıwshıları qaraqalpaqlarda jırawlar, baqsılar, ózbeklerde, túrkmenlerde baxshılar, qazaqlarda aqınlar yamasa jırshılar dep ataladı.

Dástanlardıń jazba ádebiy túri de bar. Olar belgili bir avtorlar tárepinen dóretilip, jeke dóretiwshilik belgilerine iye boladı. Atap aytqanda, olar jazba ádebiyat nusqaları bolıp esaplanadı, olarǵa sońǵı áwladlar ózgerisler, qosımshalar kirgize almaydı, súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa, personajlarǵa jeke avtorlıq qatnaslar, kózqaraslar beriledi, avtorlıq problemalar, ideyalar sáwlelenedi. Jazba ádebiyat dástanları jeke avtorlıq stilge iye boladı. Mısalı, Ferdawsiydiń "Shahnama", Nawayınıń "Hamsa", Berdaqtıń "Axaq patsha", A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanları usınday qásiyetlerge iye.

Dástanlar tematikalıq baǵdarına, syujetlik hám ideyalıq mazmunına qaray qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar hám ashıqlıq (liro-epikalıq dástanlar) bolıp bir neshe túrlerge bólinedi. Folklorist Q. Maqsetov dástanlardı tiykarınan tórt túрге bóledi. 1. Qaharmanlıq dástanlar. 2. Liro-epikalıq dástanlar. 3. Tariyxıy dástanlar. 4. Socialıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar. Búgingi kúnde de usı klassifikaciya boyınsha xalıq dástanları úyrenilidi. Dástanlardıń bul klassifikaciyası derlik barlıq janrdıǵı epos túrlerin óz ishine qamtıy aladı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń jıynalıwı, olardıń baspa júzinde járiyalanıwı hám izertleniwindegi miynetlerdi biz qaraqalpaq folkloristikası bóliminde atap ótken edik. Qaraqalpaq folkloristikasında xalıq dástanlarına tereń izertlewler júrgizgen alımlar Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, Q. Maqsetov, I. Saǵıtov, A. Aliev, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, t. b. lar boldı. Gárezsizlik jıllarında bul dóretpelerdi izertlew jumislari jánede dawam etip, tiykarınan Q. Maqsetov, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, K. Palımbetov, J. Nizamatdinov tárepinen izertlewler alıp barıldı.

Qaraqalpaq folklorında dástanlar eń úlken janr sıpatında bizge belgili. Qaraqalpaq dástanları qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵında hám sońǵı jıllarda basılıp shıqqan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında tiykarǵı orındı iyeleydi. Dástanlar haqqında folklorı izertlewshi ilimpazlar úlken ilimiy jumislar júrgizdi. Sonda da, ele óz izertlewin kútip turǵan máseleler júdá kóp.

Qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar

Dástanlardıń bul túrin xalıq dóretiwshiliginde hám folklor iliminde batırlar jırı dep te ataydı. Eski túrkiy sóz ónerinde ulıwma poeziyanı jır yamasa yır dep, al onı atqarıwshılardı yıraǵıw (jıraw) dep ataǵan. Batırlıqtı jırlaytuǵın shıǵarmalar bir qansha kólemli bolǵan hám olardı úlken jırlar yaqı batırlar jırı dep júritken. Usı jır hám jıraw atamaları sol eski túrkiy zamannan baslap házirgi dáwirge shekem qaraqalpaqlardıń mádeniy turmısında úziksiz qollanılıp kelmekte. Qaharmanlıq dástanlar termini parsı tilinen alınǵan bolıp, ózbek ádebiyatı arqalı qaraqalpaq ádebiyatına hám folklor ilimine XX ásirdeń ortalarında aylanısqa túsken. Házir bul atama folklorında hám ilimde turaqlasıp ketken, sonlıqtan qaharmanlıq dástanlar hám batırlıq dástanlar terminleri teńinen qollanıla beredi.

Batırlıq dástanlarda el-xalıq táǵdiri, onıń ar-namısı, mámleket táǵdiri ushın bolǵan gúres jırlanadı. Olardıń tiykarǵı tematikası batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpan menen gúres, ar-namıstı qorǵaw bolıp esaplanadı. Basqa barlıq waqıyalar, epizodlar, turmıstıń túrli kórinisleri usı baslı temanı tolıqtırıw ushın qosımshalar retinde kirgiziledi. Dástanlarda batırdıń ájayıp kúsh iyesi ekenin, jawıngerlik uqıbm, erligin, gúreslerde jeńimpaz bolıwın súwretlewge ayrıqsha itibar beriledi.

Qaraqalpaq batırlıq dástanların jırawlar tarın qıyqalap shertetuǵın saz ásbabı qobız járdeminde qırılǵan dawıs penen aytatuǵın bolǵan. Jırawlar-batırlıq dástanlardıń dóretiwshileri hám atqarıwshıları. Qaharmanlıq dástanlar tómendegi turaqlı belgilerge hám qásiyetlerge iye boladı.

Dástannıń bas qaharmanı ájayıp kúsh iyesi, daw júrek, ullı jawınger, iygilikli isler ushın gúresetuǵın pidayı batır boladı. Batır ájayıp bolıp tuwıladı, ájayıp bolıp ósedı. Ózine sadıq joldas retinde ájayıp at hám qural-jaraq tańlaydı. Dástanda batır menen at obrazı ajıralmaǵan halda bir qosıp túsiniledi. Batır gúreste bel bermes ájayıp palwan etip súwretlenedi. Batır er jetken soń ózine ılayıq ómirlik joldas- qız izleydi. Usı qız izlew hám onı elge alıp qaytıw barısında onıń batırlıq isleri, palwanlıq kúshi kórinedi. Batır haq kewil, isengish, ol geyde sum qıyallı adamlardan aldanıp turadı.

Batırın nağız kúshi, jawingerlik uqıby, xalıq isine pidayılıǵı sırtqı dushpanlar menen gúreste kórinedi. Bulardıń hámmesi batırlıq dástanın syujetindegi motivler bolıp tabıladı. Usınday motivler kishi-girim ózgerisler, ayırmasılıqlar menen kópshilik batırlıq dástanlardıń syujetlik mazmunına tiykar boladı. Bunday motivler qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları "Alpamıs"ta, "Qoblan"da, "Máspatsha"da, "Edige"de, "Qırıq qız"da ushırasadı.

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmatlar

Kórkem obraz. Kórkem ádebiyat hám folklor shıǵarmalarında sırtqı aralıq qalay bolsa solay fotosúwretley etip kórsetilmeydi, al turmıs haqıyqatlıǵı qayta islenip, kórkem obrazlar arqalı sáwlelenedi. Egerde shıǵarmada turmıs materialları, waqıyalar, adamlar qurǵaq bayanlansa, onda shıǵarma ápiwayı, jansız maǵlıwmatnama dárejesinde qalıp qoyadı. Kórkem shıǵarma bolıw ushın sol turmıs materialları, waqıyalar, adamlar, olardıń oy-pikirleri, ishki sezimleri túrli boyawlar menen kórkemlep beriliwi shárt, basqasha aytqanda súwretlenip atırǵan nárseniń dál kóshirmesi emes, al kórkem obraz ajratılıwı shárt.

Kórkem shıǵarmada qatnasıwshı adamlardıń júris-turısı, minez-qulqı, túr-túsi (portreti), ishki dúnyası kórkemlep súwretlenedi. Qatnasıwshı adamlardı ádebiyattanıw iliminde túrlishe ataydı: personajlar, qaharmanlar, bas obrazlar, ekinshi dárejeli obrazlar, xarakterler, tiplik obrazlar.

Jańa dáwirdegi kórkem ádebiyatta obraz jasaw biraz quramalasqan. Qatnasıwshı adamlardıń obrazların jaratıw olardıń jeke xakteri arqalı iske asırıladı, yaǵnıy, hár bir qatnasıwshınıń obrazi basqalardı qaytalamaytuǵın jeke minez-qulqı, júris-turısı, is-háreketleri, ishki dúnyası, sırtqı portreti arqalı ashıp beriledi, bir sóz benen aytqanda onıń jeke xakteri jaratıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarda obraz jasaw biraz ápiwayı usıllarda iske asırıladı. Obrazlar qarama-qarsı eki boyaw menen: unamlı hám unamsız bolıp jaratıladı. Bir obrazǵa tutas bir sociallıq topardıń, adamlar xakteriniń, pútin bir xalıqtıń ózgeshelik belgileri jámlengen boladı. Sonlıqtan folklor obrazları jıyınalǵan obrazlar bolıp keledi. Mısalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıs

obrazi orta ásirlik dáwirdegi urıwlıq-patriarxatlıq jámiyettiń kópshilik belgilerin, úrp-ádetlerin, al Mástan kempir, Tayshaxan, Ultan taz adamgershilik ólshemlerine qayshı keletuǵın qásiyetlerdi ózlerinde jámleydi.

Syujet. Bul termin fransuz tilindegi sujet sózinen alınıp, sózlik mánisi boyınsha "nárse", "mazmun" degendi ańlatadı. Syujet bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Syujet personajlardıń kórkem obrazların jaratıw ushın hám shıǵarmanıń baslı ideyasın beriw ushın qollanıladı. Syujettiń rawajlanıwı ushın personajlardıń is-háreketleri súwretlenedi, ruwxıy dúnyası, xakteri sáwlelenedi.

Xalıq dástanlarındaqı syujetlerde waqıyalar menen personajlardıń is-háreketleri bir tártipte, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı. Bunday syujetlerde hár bir basqıshı belgileytuǵın elementleri, bólekleri boladı. Tómende syujettiń quram bóleklerine ańqlamalar beriledi.

Ekspoziciya bóliminde waqıya baslanǵanǵa shekemgi jaǵday, sharayat súwretlenedi, waqıyaǵa qatnasatuǵın personajlar, waqıya bolǵan waqt hám orın menen tanıstırıladı. Mısalı, «Alpamıs» dástanında waqıya baslanbastan burın Jiydeli Baysın eli, eki dos Baybóri hám Baysarı hám olardıń qostarları menen tanıstırıladı.

Waqıyanıń baslanıwı yamasa waqıyanıń túyini. Ekspoziciyadan sońǵı bólim. Onda waqıyanıń baslanıwına túrtki bolatuǵın jaǵdaylar súwretlenedi hám waqıyanıń bunnan bilay rawajlanıwına jol ashıp beriledi. «Alpamıs» dástanında Baybórinıń ullı bolıp toy beriwı Baysarı menen málellesiwı hám Baysarınıń ókpelep qalmaq eline kóship keliwi syujettiń bunnan bilay rawajlanıwına jol ashıp beredi.

Waqıyanıń rawajlanıwı. Óz jóni menen hár tárepleme rawajlana baslaydı, kólemi keńeyedi. Personajlardıń qarım qatnasları shiyelenisedi óz ara gúresleri súwretlenedi, nátiyjede olardıń xakteri qalıplesip obrazlarınıń baslı tárepleri ashıladı shıǵarmanıń baslı ideyaları ayqınlasadı. Mısalı Alpamıs dástanında waqıyanıń rawajlanıwı Alpamıstıń qalmaq jurına Barshındı izlep

ketiwi, Qarajan menen bellesiwi, qalmaqlar menen soqlıǵısıwi, sıyaqlı hádiyseler menen belgilenedi.

Waqıyanıń rawajlanıw shıńı (kulminaciya hám sheshimi). Waqıyalardıń keń hám hár tárepleme rawajlanıwı nátiyjesinde personajlar arasındaǵı qarama-qarsılıq (konflikt) sheshiledi syujetin rawajlanıwı ayaqlanadı. Sol Alpamıs dástanınıń ekinshi bóliminiń ayaǵında jeti jıllıq sergizdanlıqtan soń Tayshaxandı jeriip Baysıńǵa qaytadı. Eldegi biybastaqlıqqa tuym salıp onıń basshısı Ultan tazdı jazalaydı. Elde tártip ádalatlılıq ornatadı, óz maqsetine erisedi. Waqıyanı bunnan soń da rawajlandıra beriw óz mánisin joǵaltadı. Shıǵarmanıń kótergen máselesi, probleması, ideyası kulminaciyada hám finalda tolıq ashıladı. Biraq syujet barlıq shıǵarmalarda usınday tayar keste menen rawajlana bermeydi. Kóplegen shıǵarmalarda ásirese házirgi zaman realistik metodu menen jazılǵan shıǵarmalarda syujetin joqarıda keltirilgen tártibi saqlana bermeydi, olarda syujet Erkin rawajlanadı geyde aldı menen waqıyanıń sheshimi berilip rawajlanıwı onnan keyin beriledi. Sonıń menen birge, shıǵarma syujetinde onıń kompoziciyasında prolog hám epilog sıyaqlı komponentlerde qatnasıwı múmkin.

Prolog (grek tilindegi kiris sóz alǵı sóz degennen alınǵan). Negizgi syujet baslanbastan aldın usı shıǵarma hám onıń maqseti tuwralı ayıp beriw. Mısalı, Berdax "Aqmaq pasha" dástanınıń basında shıǵarmanı jazıwǵa túrtki sebepshi bolǵan jaǵdaylar tuwralı bayan etedi.

Epilog (grekshe-epilogos sońǵı sóz mánisinde). Waqıya rawajlanıp bolǵannan soń shıǵarmanıń sońında personajlardıń bunnan sońǵı táǵdirleri tuwralı maǵlıwmatlar beriletuǵın bólim.

Motiv - fransuz tilinde motif-nama, irǵaq degendi bildiredi. Motiv kórkem shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıwına tásir jasaydı. Motiv folklorlıq shıǵarmalarda (syujetlerde, dástanlarda) turaqlı qullanıladı. Qaharmanlıq eposlarda syujetin baslı bólekleri belgili motivlerge tiykarlanıp rawajlanadı. Mısalı, batırdıń ájayıp bolıp (ǵayrıtabiyiy) tuwıwı hám ósiw motivi, batırdıń at tańlaw motivi, qalıńlıǵın izlep ketiw motivi, dushpan batırı menen bellesiw motivi

h.b. "Alpamıs", "Qoblan", "Máspatsha" dástanlarında syujetin turaqlı komponenti retinde qullanıladı.

Troplar-súwretlew qurallarınıń kóp qullanılatuǵın túri. Grek tilindegi tropos-oylanıw, ózgeriw degen sózden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha kórkem shıǵarmada sózdin yamasa sóz birikpesiniń tuwra mánisinde emes, al awıspalı mánisinde qullanıwı. Troptıń ónimli qullanılatuǵın túrleri tómendegiler: metafora (grekshe metha-qaytadan, phora-kóshiremen) zatları bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan, metafora teńewdey etip zatları salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi. Mısalı, "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, Tulpar edim, doynaǵımnan ayrıldıım". Bul mısalda personaj lashıńǵa, tulparǵa teńelmeydi, al megzeteledi.

Teńew - bul súwretlenip atırǵan adamdı yaki zattı basqa nárese menen salıstırıw. Ol kóbinese day-dey, tay-tey, yańlı, kibi, misli, sıyaqlı degen kómekshi sózlerdin járdemi menen jasaladı. Mısalı, "Ayǵırdayın shaynastı, Qoraz kibi julıstı, Qoshqar kibi dúgisti".

Metonimiya - sózlik mánisi boyınsha grekshe metha - qaytadan, nimos- ataw degendi ańlatadı. Metonimiyalıq súwretlew usılın qollanǵanda súwretlenip atırǵan zat yamasa hádiyse basqa at yamasa atama menen beriledi. "Esabı joq, sanı joq, lek-lek jatqan qol keldi". Bul mısalda áskerler, jawingerler (armiya) dep zattıń ataması tuwra berilmeydi, al obrazlı túrde qol dep ayıladı.

Epitet - grekshe epitheton - anıqlaw sózinen kelip shıqqan termin. Adamnıń, zattıń yamasa qanday da bir hádiyseniń sıpatın, qásiyetin qosımsha anıqlap turatuǵın awıspalı súwretlew quralı. "Astına minipti sarı-ala jorǵa, Qulaqqa taǵıptı altın jup sırǵa" degen mısalda jorǵanıń túr-túsi, sırǵanıń qımbat bahalı metaldan (altınnan) ekeni qosımsha anıqlanadı hám bul epiteter súwretlenip otırǵan zatlardıń obrazların ele de tolıqtıradı.

Giperbola - grekshe hyperbola - ulǵaytıw sózinen alınǵan termin. Adamdı, zattı, háreketti súwretlegende óziniń haqıyqıy shamasınan biraz arttırıp, bórttirip kórsetiw. "Boyları bar minarday, Qolları bar shınarday" degen mısalda adamnıń boyı biyik minarǵa, qolları juwan shınar teregine teńelip, asıra súwretlenedi. Giperbola

súwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayırıqsha qaratıw ushın qollanıladi.

Litota - grekshe lithotes - ápiwayılıq degen sózden alınǵan. Giperbolǵa qarama-qarsı túsiniq. Litota adamdı, zattı yamasa háreketti óziniń haqıyqıy muǵdarınan, kórinisinen ádewir kishireytip súwretleydi. Litota súwretlep atırǵan zattı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladi. Mısalı, «Alpamıs» dástanındaǵı "Kele berdi bir bala, Atları bar ırǵayday, Moyınları quwrayday, Qus urǵan qara torǵayday" degen qatarlarda Qarajan qalmaq Alpamıstı jassınıp, oǵan mensinbey qaraydı. Kewli ósken qalmaq batırınıń kózine Alpamıs daladaǵı quwrayday (shóptiń ataması), kishkene ǵana torǵayday bolıp kórinedi hám "Shappattay balanı jerge sińirmey nesi bar" degen menmenlik qıyalǵa ketedi. Bul jerde litotalar Qarajannıń minezindegi menmenlik, turpayılıq qásiyetlerin kórsetedi.

Demek, giperbolalar hám litotalar obrazlardı tolıqtırıp súwretlew ushın qollanıladi. Olar folklorlıq shıǵarmalarda (erteklerde, dástanlarda) ónimli paydalanıladi.

«Alpamıs» dástanı

Dástan tuwralı maǵlıwmatlar. «Alpamıs» dástanı-qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli dástanlarınıń biri. Bırınǵı dáwirlerde onı jas ta, ǵarrı da súyip tıńlaǵan. "Alpamıs"tı jırlamaǵan jıraw bolmaǵan.

«Alpamıs» dástanınıń segiz variantı jazıp alınǵan. XX ásirdiń birinshi yarımında onı Ógiz jıraw, Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Qıyas jıraw, Arzımbet jıraw, Káram jırawlar xalıq arasında jırlaǵan. Sonnan, dáslep Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw variantları, soń "Qaraqalpaq folklorı" 100 tomlıǵında barlıq osegiz variantı baspadan shıqtı. Bul jaǵday «Alpamıs» qaraqalpaq xalqınıń tól dástanı ekenliginen dárek beredi. Dástanda qaraqalpaq xalqınıń arzu-ármanları, tilek-niyetleri, ruwxıy talapları, milliy ideyaları sáwlelengen. Sonıń ushın da «Alpamıs» haqıyqıy xalıqlıq shıǵarma bolıp tabıladi.

Sonıń menen birge, «Alpamıs» dástanınıń basqa milliy versiyaları da bar. Ol ózbek, qazaq, tatar, bashqurt, altay sıyaqlı túrkiy xalıqlarda da keńnen belgili. Dástandı izertlewshilerdiń

tastıyqlawı boyınsha «Alpamıs» erte dáwirlerde kópshilik túrkiy urıwlar ele bir qáwimlik awqamda birigip jasaǵan waqıtta dóregen. Soń olar óz aldına xalıq bolıp qalıplesip bólinip milliy dástanı bolıp qalǵan. "Alpamıs"tı jırlawshılar hár bir xalıqtıń turmısına, basınan keshirgen tariyxıy waqıyalarına, úrp-ádetlerine, geografıyalıq hám ekonomikalıq sharayatlarına, milliy ruwxıy hám kórkem-estetikalıq talaplarına baylanıp dástanınıń syujetine, personajlar quramına, kórkemlik dúzimine ózgerisler kirgizgen. Solay etip «Alpamıs» dástanınıń milliy versiyaları payda bolǵan.

«Alpamıs» dástanınıń ideyası. Dástanda feodallıq pıtrańlılıqtı saplastırıp hám bólinip ketken urıwları bir awqamǵa biriktirip, ideyası bası orındı tutadı. Dástanda bul ideya bir pútin Qońırat qáwiminiń bólinip ketiwi hám Alpamıs batırınıń kúsh-ǵayratı menen qaytadan birlesiwı mısasında beriledi. Sonday-aq dástanda xalıqlar doslıǵı ideyası qońırat Alpamıs penen qalmaqlar Qarajan, Áshim arasındaǵı sadıq doslıq mısasında sáwlelenedi. Adamgershilik hújdan, ar-namıs, ádalatlıq, xalıqqa azamatlıq qalıs xızmet etiw ideyaları Alpamıs obrazı arqalı beriledi.

Kórkem shıǵarmada hár qanday jaqsı ideya qızıqlı syujet hám kórkem obrazlar arqalı ashıladi. Sonıń ushın tómende «Alpamıs» dástanınıń syujetlik qurılısına, obrazlar dúzimine toqtap ótemiz.

«Alpamıs» dástanınıń syujeti. Bırınǵı zamanda Jiydeli Baysın jerin jaylaǵan Qońırat elinde Baybóri hám Baysarı degen bay-dáwletli eki dos boladı. Qudaydan perzent tilep Baybóri ullı boladı, atın Alpamıs qoyadı, Baysarı qızlı bolıp atın Gúlparslın qoyadı (onı erkeletip Barshın dep te ataydı). Eki dos quda boladı. Biraq Baybórinıń toyında eki quda málellesip, Baysarı ózini qarashlı Qońıratın bir bólegin ertip uzaqtaǵı Qalmaq jurtına kóship ketedi. Pútin el búlinip, ekige bólinedi.

Alpamıs erjetip batır jigit bolıp shıǵadı. Batırılıqtıń shártı boyınsha ol óziniń jılqımanı hám kewil jaqın jas úlkeni Qıtay babanıń keńesi menen kóp jılqınıń ishinen kórimsizlew shubar taydı tańlaydı. Sońǵılıqta onı Bayshubar dep ataydı. Bayshubar tek jolǵa minetuǵın kólik emes, al batırınıń barlıq awır kúnlerinde birge bolatuǵın, onıń awırmanlıǵın alıp júretuǵın haqıyqıy jawınger dostı boladı. Dástanda Bayshubar personaj dárejesinde súwretlenedi.

Urıwlıq-patriarxatlıq jámiyetin tártibi boyınsha quda bolıp, nan sındırısıp atastırılğan qalınlığı qanday da bir sebepler menen basqa jurta ketip qalsa, kúyew oğan dawager bolıp izlep barıwğa haqısı bar edi. Egerde ol qalınlığın tawıp alıp qaytpasa, pútin eldin, urıwdın abırayın tókken bolıp esaplanadı. Usı tártipke muwapıq Alpamıs jaw-jarağın asıwıp, Bayshubardı minip atastırılğan qalınlığı Gúlparsındı izlep qalmaqlar eline atlanadı. Bul Alpamıstın birinshi batırlıq atlanısı edi. Bunı batırlıq dástanlarda "batırdın óz qalınlığın izlew motivi" dep júritedi. Alpamıs qalmaq batırın Qarajan menen dáslep jawlasıp, soñınan jarasadı, qalın dos boladı. Qarajannın járdeminde Alpamıs kóp tosqınlıqlardı, qıynshılıqlardı jeñip Barshındı Baysın eline alıp qaytadı. Usını menen dástannın birinshi bólimi tamam boladı.

Ekinshi bólimde Alpamıs Qalmaq elinde qalıp qorlanıp atırğan qayın atası menen qayın enesin azat etiw hám Qoñırat eline qosıw ushın ekinshi batırlıq atlanısqı shıǵadı. Biraq ol jolda qalmaqlardıń xanı Tayshaxan jibergen Mástan kempirdin hiylekerlik duzaǵına túsip, jeti jil zindanda jatıwına tuwra keledi. Tayshaxannın qoy shopanı Áshim kál tosattan zindannın ústinen shıǵıp, Alpamıs penen tanısadı, dos boladı. Áshim jolın tawıp Tayshaxannın qızı Arzayım menen zindandaǵı Alpamıstı baylanıstıradı. Alpamısta kewli bar Arzayım oğan zindannan shıǵıwǵa járdem beredi. Batırlıq dástanlardaǵı bunday syujetlerdi "jat jurtlıq sulıwdın batırǵa járdem beriw motivi" dep ataydı.

Qoñıratın Alpamısqa qarsı námárt jigitleri batırdı óldi, Barshın jesir qaldı degen ósek taratadı. Urıwlıq-patriarxatlıq dáwiridin dástúri boyınsha ólgen kúyewdin jesirin onın aǵayınleriniń biri ózine nekelep alıwı kerek bolǵan. Usı dástúrdi paydalanǵan Alpamıstın urıwlas aǵayınleriniń biri bolımsız, qopal, pámsiz Ultan taz aǵamnın jesiri maǵan tiyisli dep Barshındı kúyewley baslaydı, Qoñıratın biyligin óz qolına aladı. Biraq durıslap basqara almay, eldin bereketi ketip, aǵayın arasında ala awızlıq, jánjel, ádalatsızlıq ústemlik etedi. Ultan taz Barshındı nekelew múnásibeti menen gúlli Qoñıratı jıyıp úlken etip toy beredi. Toy ústine Alpamıs boyın jasırıp jılqıman Qultay súwretine kirip keledi, jay-jagdaydin bárin bilip bolıp Alpamıs ózin tanıtadı. Bul syujetti ádebiyattanıw

hám folklor iliminde "batırdın óz hayalının toyının ústinen shıǵıwı" dep ataydı. Alpamıs Ultan taz bassılıǵındaǵı gúnakarlardın barlıǵın jazalap, Qoñırat elinin birligin tikleydi, elde tınıshlıq, bereket, ádalat ornatadı. Dástannın syujeti usını menen juwmaqlanadı.

«Alpamıs» dástanındaǵı obrazlar. Alpamıs obrazı - dástannın syujetine uytqı bolatuǵın, onı quraytuǵın baslı obraz. Dástannın baslı ideyası da tiykarınan usı Alpamıs obrazı arqalı ashıladı. Batırlıq dástanlardın ideyaları batırlıq motivler arqalı beriledi. Sonlıqtan Alpamıs obrazında batırlıq qásiyetlerdin barlıǵı jámlengen. Ol ájayıp bolıp tuwıladı (biyperzent ata-anası áwliyelerge zıyarat etip qudaydan tilep aladı), ájayıp bolıp ósedi. Batırlıqtın shártleriniń biri retinde ózine joldas ájayıp at Bayshubardı tañlaydı. Dástanlarda batırlıq isler tek batırlıq, palwanlıq, jawıngerlik qásiyetlerdi kult (essiz, kózsiz tabınatuǵın náre) etip kórsetiw maqsetinde súwretlenbeydi, al joqarı ideyalardı beriw ushın súwretlenedi. Alpamıstın batırlıq isleri tek Barshınǵa úylenip úy-xojalıq bolıw ushın islenedi desek, onda dástannın ideyalıq qunı túsip, Alpamıs batır dárejesine kóterile almaǵan bolar edi. Alpamıstın batırlıq is-háreketleri kúndelikli turmıs-tirishilik dárejesinen álle qayda joqarı. Olar joqarı ideyalar menen, yaǵnıy tarqap ketken urıwları birlestirip, feodallıq pitırañlıqqa saplastırıw ideyaları menen baylanıshı. Barshındı Alpamıstın alıp qaytıwı málellesken aǵayınlerdin jarasıwına, feodallardıń (Baybóri menen Baysarınıń) menmenligi, takabbırlıǵı, el táǵdirine juwapkersizligi aqıbetinde tarqap ketken urıwların birlesiwine alıp keledi. Demek, batırdın ǵayrı jurtaǵı atastırılğan qalınlığın izlep tawıp, oğan úyleniw syujeti joqarıda keltirilgen ullı ideyalardı sawlelendiriwidin tiykarǵı kórkemlik sharayati bolıp xızmet etedi.

Alpamıstın batırlıq sawlatın tolıqtırıp turatuǵın joqarı qásiyetlerdin biri-bul onın keń peyilligi, keshirimliliǵı, wádege opalıǵı, dosqa sadıqlıǵı. Onın bul qásiyetleri dástannın eń qızıqlı syujetlerinde kórinedi.

Alpamıs dushpan Qarajan qalmaq penen jeti kún ayqasıp, onı jeñedi. Óltirer waqıtta Qarajan jalınıp, batırdan amanlıq tileydi. Batır ózin basıp, qanasına túsip "Sen ólgen menen jer tolmas, bir

qalmaqtan dushpan bolmas, bar keshtim qanırdı" dep bosatıp jiberedi. Aman qalğan Qarajan Alpamıstıń qalmaqqa júrisiniń haqlıǵına túsinip, oǵan sadıq dos boladı, qıyın-qıstaw kúnderde doslıqtı bájay keltiredi.

Alpamıstıń joqarı adamgershilik qásiyetleri Tayshaxannıń qoy shopanı jámiyettegi kishkene adam Ashim kál menen doslıǵında kórinedi. Ashim Alpamıstıń isiniń haqlıǵın túsinip, táǵdirge táwekel etip, Tayshaxannıń esapsız qoyların zindanda jatırǵan Alpamısqa soyıp berip jeti jil baǵadı. Zindannan shıqqannan soń Alpamıs qalmaqtı jeńip, Tayshaxandı qulatadı, Gúlparsınnıń ata-anasını azatlıqqa shıǵaradı, maqsetine jetedi. Biraq qıyın kúnderde járdem bergen Ashim shopandı esten shıǵarmaydı. Oǵan Tayshaxannıń qızı Arzayım sulıwdı nekelep beredi. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártibi boyınsha miyrasxortı joq bosap turǵan taxtqa kúyew otırǵızıladı. Usı nızamǵa muwapıq Alpamıs Qalmaq eliniń taxtına Arzayımın kúyewi qaradan shıqqan Ashimdi otırǵızadı.

Alpamıstıń aq kewilligi onıń adamlarǵa isengishlik qásiyetinde de kórinedi. Qalmaqqa ekinshi márte atlanıp baratırǵanda onıń aldınan Tayshaxannıń tapsırması menen hiyleker mástan kempir qasına qırıq qız ertip shıǵadı. Ol ózin Baybóriniń qalmaқтаǵı tuwısqanıman, mınaw meniń qızlarım, seniń tuwısqan jiyenleriń, dep tanıstıradı. Apańniń úyine túsirp, qonaq bolıp ket, dep mirat etedi. Alpamıstıń júreginde tuwısqanlıq sezimleri oyanıp, kewli eljirep Mástan mamaniń juwhalıq sózlerine kiredi. Alpamıstıń sadalıǵı basım kelip, biyǵamlıqqa beriledi, sharap iship más boladı, aqıbetinde zindanǵa túsedi.

Degen menen Alpamıs barlıq waqıtta sada, essiz, kózsiz batır emes. Ol tereń aqlıǵa, ótkir zeyinge iye, xat sawatı bar, qolı ónerli jigit. Zindanda jatıp qoydıń jilik súyeginen jaǵımlı hawaz shıǵaratuǵın, túrli namalarǵa shertiwge bolatuǵın ájayıp sibızǵı soǵadı. Onı ózinen sálemnama retinde Ashim arqalı Arzayımǵa jiberedi. Bul Arzayımın Alpamısqa degen kewil sezimlerin oyatadı. Biraq Alpamıs sadıq qostar. Nekelisi Gúlparsındı húrmet etedi. Tayshaxandı qulatıp, Qalmaq jurtınıń biyligi óz qolına tiygende Alpamıs oysızlıq etip bosap turǵan taxtqa otırmaıdı,

xanǵa kúyew bolıp Arzayımǵa úylenbeydi. Qostarı Gúlparsıńǵa sadıq bolıp qaladı. Qalmaq elin baǵınıshlı qılmay óz erkin ózine qaldıradı, xalıqlar, mámleketler arasında doslıq ornatadı. Ol ózińniń jeke sezimlerine berilip ketpeydi, olardı irkedi, xalıq, mámleket táǵdirin óz máplerinen joqarı qoyadı. Bul Alpamıstıń mámleketlik dárejede oy júritip, pikirley alatuǵın, is-háreket etetuǵın, tereń aqlıǵa iye kóregen siyasatshı ekeninen guwalıq beredi.

Batırlıq dástanlardıń dástúrine muwapıq Alpamıs xalıq árman etken teńi-tayı joq kúshke iye, el dep eńiregen batır, xalıq mápi ushın xızmet etetuǵın azamat, ata-anasına ǵamxor perzent, sadıq qostar, ǵamxor áke, opalı dos. Bul joqarı qásiyetler Alpamıstı ideal obrazlar dárejesine kóteredi.

Bayshubar obrazı. Batırlıq dástanlardıń kórkemlik dástúri boyınsha batırdıń atı mázi kúsh-kólik emes, al batırdıń joldası, qıyın kúnderde járdem beretuǵın dostı. Ayırım qıyın qıstaw jaǵdaylarda batırdıń atına til pitip, sana-sezimge iye boladı, óz betinshe háreket etip batırdı awır awhallardan alıp shıǵadı. Demek, batırlıq dástanlarda onıń atı personaj dárejesinde súwretlenedi. «Alpamıs» dástanında batırdıń atı Bayshubarda usı qásiyetlerdiń barlıǵı bar. Bayshubar ápiwayı at emes, shıǵısı boyınsha suw tulpardan dórep, ker biyeden tuwǵan hasıl tuqım ájayıp at. Ol dástanda personaj dárejesinde háreket etedi. Barshın ushın atbayraqqa shıqqanda Bayshubar dáslep boyın jasırıp atlardıń izinde júredi, kúshin saqlaydı. Shubardı shapqan Qarajannıń ǵapıllıǵınan onıń tórt ayaǵına dushpanlar gúlmıyıp qaǵıp mayırıp ketedi. Sonda Shubarǵa til pitip, ózin qamshılap etin qızdırıwdı Qarajannan ótinedi. Et qızıwı menen ol báygiden ozıp keledi. Alpamıstıń hám yarı, hám namıs-arı bolǵan Barshındı alıp beredi. Alpamıstı zindannan azat eter waqıtta qırıq qulash tereńliktegi zindannan hesh kim batırdı tartıp shıǵara almaydı. Sonda Alpamıstıń dostı Ashim: Hám aǵası hám inisi, elinen shıqqan joldası, bir shıǵarsa bayshubar shıǵaradı onı, -deydi. Alpamıstıń ózi de qıynalıp turǵan jerlerde "Aǵam bolǵan Bayshubar, inim bolǵan Bayshubar" dep attı óz basına teńeydi, onı qıynalǵanda súyenetuǵın tiregi, jalǵızdıń joldası, tuwısqanı dep biledi. Dástanǵa Bayshubarǵa at dep qaramay personaj dárejesinde diqqat beriwde

mánisi bar. Ata-babalarımızdın turmısında ayrıqsha orin tutqan. Jaqsı at kóshse kóligi, báygi jarısında ar-namısın áperetuğın tulparı, jawgershilik kúnlerde jawinger joldası bolğan. Sonın ushın da xalıq danalıǵında ushırasatuğın "At-jigittiń joldası bolğan", "At-batırdın qanadı", "Atlınıń nesiybesi altaw", "Jısqı maidın patshası", "At bolmasa dárt bolar", "Atlan, atlan degende atlanarǵa atı joq, Qatardan qalqan sol jaman", degenge usaǵan naqıllar xalıq turmısında attıń qanshelli áhmiyetke iye bolǵaninan guwalıq beredi. Egerde Alpamıstı Bayshubardan ajratıp suwretlegende batır obrazı shıqpay qalar edi, hátteki shıǵarmanıń ózi batırlıq dástan dárejesine kóterilmey qalar edi. Sonlıqtan batırlıq dástanlarda bas qaharman astındaǵı ájayıp atı hám jaw-jaraǵı menen qosıp suwretlense ǵana bir pútin obrazǵa, batır obrazına aynaladı.

Gúlparshın obrazı. Dástandaǵı bas qaharmanlardın biri - Gúlparshın. Ol qáddi-qáwmeti, sın simbatı kelisken, aqıl-parasatlı, turmıstı, shárt-sharayatlardı tez hám tereń túsinetuğın zeyinli qız.

Jıraw Gúlparshınnıń portretin tómendegishe súwretleydi:

Qamshı yańlı barmaǵı,	Shershige barsań hinji bar,
Gúmis yańlı turnaǵı,	Hinjini kórde tisin kór.
Ustaǵa barsań sandal bar,	Qar ústine qar jawar,
Sandaldı kórde shashın kór,	Qardı kórde etin kór
Mollaǵa barsań qálem bar,	Qar ústine qan tamar,
Qálemdi kórde qasın kór.	Qandı kórde betin kór.

Gúlparshın tek batırdın súygiligi, boz ordanıń jarasıǵı nazlıbiyke hayal emes. Ol-qıyın-qıstaw jaǵdayda batırǵa qap qollasatuğın járdemshi, oǵan aqıl-keńes beretuğın, asqınlap ketse tórelı sóz ayıp basıp qoyatuğın aqılǵóy dostı. Bir sóz benen aytqanda Gúlparshın batırǵa hámme tárepinen ılayıq ómirlik joldas, xalıq túsinigindegi ideal hayal.

Gúlparshın jas bolsa da óziniń tereń aqılı, ótkir zeyni menen jası úlken kátquda, abıraylı biylerdın sheshiwı múshkil bolǵan túyin máselelerge tapqırılıq penen tórelık beredi. Mısalı, qalmaqtın xanı Taysha, batır Qarajannın Gúlparshınǵa kewli ketip, onıń qolın sorap teńnen jawshı jiberedi. Birewine juwap berse, ekinshisi narazı bolıp, arada daw-jánjel bolatuğın qáwip tuwadı, jónsiz urıs-

qaǵıs bolıp, aqıbetinde puqara xalıq jábir shegetuğın boladı. Gúlparshın olardıń hesh birewine de kesip juwap bermeydi. Ol usı dawlı hám qáwipli máseleni paraxat jol menen tómendegishe ádil sheshedi.

Xanıńa bersem juwaptı,
Biyińniń keler kewline.
Biyińe bersem juwaptı,
Xanıńnıń keler kewline.
Xanıńnan da támem bar,
Biyińnen de támem bar
Meniń nashar basıma
Altı ay bersin máwletti...
Altı ay on eki kún tolgansoń
Ullı toydı baslasın...

Qırıq kúnshilik jollarǵa,
At jibersin bayraqqa.
Atı ozǵan jigittiń,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Atı ozǵanǵa tiyemen,
Biy málel bolsın qaynaǵa,
Jalgız nashar basımdı
At bayraqqa tigemen.

Bul Gúlparshınnıń tapqırılıǵın kórsetedi. Usı aqlı menen Gúlparshın biygúná qan tógispeniń aldın aladı, ekinshi jaǵınar Alpamıstın uzaqtaǵı Baysınnan Qalmaq eline jetip keliwine máwlet aladı.

Gúlparshın ómirlik joldasına shın berilgen sadıq qostar. Alpamıs jeti jil tiri ǵayıp bolıp, xabar-atarsız ketkende ol úmitin úzbeydi, batırdı kútedi. Ol óziniń tuwılǵan jerin, elin, ata-anasını shın júreginen súyetuğın watanpárwar qız.

On tórtimde meniń baxtım ashılǵay,
Duz nesiybem Baysın elge shashılǵay.

Gúlparshın jat jurtta watandı kóriw, oǵan qaytıw ármanı menen Baysındı saǵınıp jasaydı.

Dástanda Gúlparshın kelbeti kelisken, ishki dúnyası bay, zeyinli, tapqır, keń peyil, ata-anasına miyriman, sadıq qostar obrazında súwretlenedi. Gúlparshın obrazı arqalı «Alpamıs» dástanınıń syujeti qızıqlı rawajlanadı, Alpamıstın barlıq hám basqa da iygiliklı isleri Gúlparshınǵa baylanıslı iske asırıldı. Gúlparshın

obrazına orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dáwirdegi xalıq túsiniğindeki ideal hayaldin qásiyetleri, belgileri jámlengen.

Qarajan obrazı. Dástanda Qarajan úlken kúsh iyesi, qarıwlı, er júrekli, qaysar jigit sıpatında súwretlenedi. Ol-Qalmaq eliniń batırı. Aytqanınan qaytpaytuğın bolğanlıqtan onı Qarajan qaysar dep ataydı. Alpamıstın birinshi batırılıq isi Qarajan menen ayqasta bilinedi. Demek, dástanda Alpamıstın batırılığın, palwanlıgın, dáw júrekligin kórsetiwde Qarajan obrazı baslı orındı tutadı. Dástanda Qarajan obrazı kirgizilmese, Alpamıstın batırılıq obrazı ashılmay qalğan bolar edi.

Qarajan jeńilip Alpamıs penen dos boladı. Sońğılıqta Alpamıstın jaqsı niyetleri, iygilikli maqsetleri usı Qarajan dostınıń járdeminde iske asadı. Qarajan hesh qashan doslıqqa qıyanet etpeydi. Ol-ádıllık hám ádalatlıq tárepdarı. Sonlıqtan Tayshaxannın biybastaqlıgına, zorlıgına kónbeydi, oğan qarsı shıgadı, Alpamıs tárepli boladı, sebebi onıń isiniń haqlıgın túsinedi. Qarajan jağdaylardan durıs juwmaq shıgaratuğın, aq kewil, hadal jigit. Doslıqtın shártin bájray etiw ushın ol aytqanın qılmağan, ádil iske qarsı shıqqan balası Dospambetti qara atı menen qosa óltiredi. Házirgi zaman oqıwshısına bul syujet ersi tuyılıwı múmkin. Biraq oğan tariyxıy kózqaraslardan baha beriw kerek. Áke menen balanıń ayqası, ákesiniń óz balasın óltirip qoyıwı dúnya xalıqları folklorı hám ádebiyatında burınnan keń tarqalğan syujet. Mısalı, Ferdawsiydiń "Shahnama" dástanında batır Rustem balası Suhrabtı qılıshlap óltiredi, XIX ásir rus jazıwshısı N.V.Gogoldın "Taras Bulba" povestinde batır kazak Taras Bulba satqın balası Andreydi atıp óltiredi. Biraq olardıń óz balaların óltiriwi qanxorlıqtan yaki jeke basınıń mápi ushın emes, ullı gumanistiklik (ulıwma insanıylıq) ideyalardıń, ádıllık hám ádalatlıqtın ústemligi ushın iske asırıladı. Qarajannın óz balasın óltiriw motivi de usınday ideyalar menen aqlanadı. Qarajan qalay bolmasın Barshındı Alpamısqa quwıstırıw maqsetinde kúyip-janadı. Sebebi Barshın tek bası báygige tigilgen bayraq emes, ol gúlli Qońıratın jat jurta ketken ar-namısı, keleshek úmiti. Alpamıs usı ar-namıstı ayaq astı qılmay Qońıratqa qaytarıw maqsetinde Qalmaq eline batırılıq atlanısqa shıgadı. Orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dúzimniń tártibi boyınsha atastırılğan

qalınlıqtı basqa birewdin kúyewlewi yamasa onı zorlap alıwı kúta ayıp bolğan. Túrlı sebepler menen jatqa ketken qalınlıgın qaytarıwğa urınbağan jigit adam esabına alınbağan, onıń bul isi namártlik, qorqaqlıq dep bahalangán hám barlıq eldin betine shirkew dep esaplangán. Sonlıqtan Alpamıstın óz qalınlıgı Barshındı Qalmaq eline quwdalasıp barıwı-bul ashıqlıq sawdası emes, al el-xalıqtın ar-namısın tiklew hám bólingen eldi biriktiriw maqseti bolıp esaplanadı. Mine, usınday ádil iske, joqarı ideyalarğa Qarajan jan-táni menen xızmet etedi. Qarajannın Alpamısqa sadıqlıgınıń baslı sebebi de usında.

Dástanda Qarajan obrazı unamlı hám qızıqlı is-háreketleri tiykarında kórkem etip jasalğan.

Dástanda Qultay baba hám Áshim kál obrazları da unamlı súwretlengen. Olar-ápiwayı shopanlar, miynetkesh xalıq wákilleri, Alpamıstın tilekleri, oğan hár tárepleme járdem beredi. Olar miyneti menen kún keshiretuğın kewli de, qolı da hadal adamlar. Alpamıs keń júrekli, kewli de, qolı da ashıq jomart jigit bolğanlıqtan Qultay menen Áshimdi umıtıp ketpeydi. Xalıq mápi menen qızıqpaytuğın, óz qara basınıń mápin, házligin kóbirek oylaytuğın Tayshaxandı qulatıp, ornına qarapayım xalıq ishinen shıqqan Áshimdi xan kóteredi. Bunday syujetler «Alpamıs» dástanınıń tereń xalıqlıq ideyalar menen suwǵarılatuğınan dárek beredi. Qultay hám Áshim obrazları satırılıq, yumorlıq usıllarda qollarıw arqalı qızıqlı hám sheber jasalğan. Dástanda Qultay hám Áshim obrazları Alpamıs obrazın hár tárepleme tolıqtırıp turadı.

Dástannın baslı ideyasın sáwlelendiriwde Alpamıstın ákesi Baybórinin, Barshinnın ákesi Baysarının obrazları itibarlı orın tutadı. Olar úlken mal-múlikke iye Qońıratın tutqasın tutıp turǵan iri feodallar. Esapsız malına másirgen olar el-xalıq táǵdirine, onıń turmıs-tirishiligine bas aylanbaydı, olardı menmenlik, tákabbılıq sezimleri biyleydi, ózlerin basqalardan joqarı sanaydı. Bolar bolmas nárse ústinde (toyda kókpargá talasıp) eki bay málellesip, bir birin kórmestey bolıp tarqasadı. Baybóri menen Baysarı arasındaqı jeke ókpe-giyne bir pútin Qońırat eliniń birliğin buzadı, el eki baydın tárepine ayırılıp bereketi ketedi, ala awızlıq baslanadı. Ózleriniń degenin boldırıw ushın bul baylar hásh nárседен qaytpaydı. Baysarı kókpargá ókpelep ózine qarashlı eldi shuwlatıp

jat-jurt Qalmaqqa kóshedi. Elde qalğandı maqul kórip, kóshkisi kelmegenlerdi arbağa baylap sabaydı. Kóshpeyik dep jalınğan hayalı Jantilesti de sógip azaplaydı. Baybóri de raynan qaytıp Baysarıdan keshirim sorap kelmeydi. Bul syujetler tariyxta feodallıq pıtrañqılıq, feodallıq ala awızlıq dep atalatuğın dáwirin haqıyqıy kórkem kórinislerin beredi. Mine, usı ala awızlıqtı saplastırw dástanda Alpamıs batırın enshisine tiyedi. Bunday ullı wazıypanı Alpamıs ózine atastırılğan nızamlı qalıñlıǵı Gúlpارشını izlew hám elge alıp qaytıw sıltawı menen inabatlı orınlap shıǵadı. Dástanda Baybóri hám Baysarı baylar feodallıq ala awızlıqtın simvolı sıpatında súwretlenedi.

Dástanda kóbirek háreket etetuğın unamsız obrazların biri - Qalmaq jurtnın iyesi Tayshaxan. Dástandaǵı jamanlıq islerdin kóshiligi usı Tayshaxan basshılıǵında iske asırıladı. Alpamısın nızamlı qalıñlıǵı Gúlpارشın sulıwdı xan sarayın jarasıǵı etip qoyıw ushın ózi algısı keledi. Usı maqsette Alpamısın haq isine kóp kesent keltiredi, jamanlıq izinen jamanlıq etedi, hátteki mákkarlıq hám qıyanetlik jolı menen onı zindanga bánt etedi. Tayshaxannın jamanlıq islerine onın onın jalpıladaqları Kókaman hám Mástan kempir járdem beredi. Olar óz qulqının toydırıw ushın jamanlıqtı, mákkarlıqtı qural etip alğan eki júzli adamlar edi.

Unamsız personajların biri - kelte pám, jigersiz Ultan taz. Alpamıs jetti jil tiri ğayıp bolıp ketkende ol jalğannan jesir dep daǵazalanğan Gúlpارشına úylenip, gúlli Qonıratın biyigin alıp biylik dáwrın súrgisi keledi. Ultannın túsiniginde elge biylik etiw bul házlik, waqtı xoshlıq etiw, qatın alıw, toy tamashalaw. Onnan arjaǵına onın toy bergizedi, altın qabaq attıradı, gúres tuttıradı, at kelte pámi alıspaydı. Aqılı qısqaılıǵınan ol biylikti alar almastan Alpamısın tegin malın shashıp úlken etip gúmbirlegen toy berip, at shaptıradı. Usı toyda Gúlpارشının nekesin qıyırıp haylıqqa alıwdı oylaydı. Elge biy bolǵanda onın bilgeni usılar ğana. Biraq onın haram niyetleri iske aspaydı. Toy ústine jetti jilhq ğayıpıqtan Alpamıs kelip qaladı hám onın "isi kelispey" tiyisli jazasın aladı. Ultan taz ádalatlıqtı buzıwshı, qıyanetshi sıpatında súwretlenedi.

«Alpamıs» dástannın kórkemligi. Dástannın segiz variantın ishinde Ógiz jıraw hám Qıyas jıraw variantları

syujetinin ıqshamlıǵı, kompoziciyalıq jaqtan sheber dúzilisi, kórkem tildin múmkinshiliklerin keñ paydalanıwı, qosıq qurılısın jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Dástannın syujeti folklor poetikasın dásturi boyınsha qızıqlı waqıyalardan quralğan, syujettin barlıq dásturli komponentleri saqlanğan (waqıyanın baslanıwı, rawajlanıwı, tegine jetiwi, sheshiliwi h.t.b.). Syujetti bayanlawda súwretlew quralların kóp ğana múmkinshilikleri ónimli paydalanılğan (metaforalar, metonimiyalar, teñewler, epitetler, giperbolalar, litotalar h.t.b.). Bulardıń hár biri dástandaǵı obrazlardı jaratıwda hám onın baslı ideyaların ashıwda tiyisli xızmet atqaradı. Joqarıda, teoriyalıq maǵlıwmatlar bóliminde obrazlarǵa, syujetke, súwretlew qurallarına teoriyalıq anıqlamalar beriwdin barısında «Alpamıs» dástannın tiyisli misallar keltirilgen. Sonlıqtan bul jerde jáne anıqlamalar, misallar keltirip qaytalawdin zárurligi joq.

Dástannın shırayın shıǵarıp, kórkemligin arttırıp turatuğın jaǵdayların biri-bul onın syujetinin tiykarınan qosıq penen bayanlanıwı. Shında da, «Alpamıs» dástannın qosıq qurılısı basqa qaharmanlıq dástanların qosıǵınan ózini jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Ásirese, Qıyas jıraw variantın qosıǵı ózini puqta islegenligi, jırawdin qosıq dóretiwde asa talantlılıǵı menen basqa dástanlardan ústin turadı. Qosıqlarda ses ırǵaqların (ritm) bir tegis beriliwi, qosıq qatarların buwın ólshemlerine qatań baǵınıp, bir muǵdarda (7-8-9 yamasa 10-11 buwınlı bolıp) beriliwi, qosıq qatarların sulıw uyqaslar meen bezeliwi, bayanlanatuğın waqıyalardıń temperamentine, dramatikalıq keskinligine yamasa basqa da jaǵdaylarına qaray qosıq qurılısın ózgerip barıwı dástannın kórkemlik qunın asırıp turadı. Mısalı, Qarajan batırın astındaǵı Qara atı Dárbent tawda alǵa baspay tebinlep, úrke beredi, sebebi ol uzaqta kiyatırğan Alpamıs, onın atı Shubardıń dúbirin sezip setem alıp turǵan edi. Qarajan bunı túsinbey, astındaǵı Qara atı qamshılap, oǵan giyneli sózler aytadı.

Ne kórdin qara at, ne kórdin?
Keyniñe qarap shegindin,
Tórt ayaqlap tebindin,

Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
 Maqpaldan tigip dorba ildim,
 Kishmishten saylap jem berdim,
 Jemińdi qashan kem berdim,
 Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
 Alıp edim al menen,
 Alpıs eki tuwar mal menen,
 Júyrikler degen dań menen,
 Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?
 Begler qurǵan shatırma,
 Aldıńda jolbarıs jatırma,
 Kelgenler bizden batırma,
 Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?

Dástandaǵı prozalıq bayanlawlardıń da kóteretuǵın kórkemlik júzi bar. Birinshiden, prozalıq bayanlawlar uzın syujetti jıyınalpaq beriw ushın xızmet etedi, ekishiden, olar kópshilik orınlarda ápiwayı qara sóz emes, al ritmikalıq proza túrinde bolıp keledi, anıǵıraq aytqanda olar belgili dárejede qosıqqa tartıp, ırǵaqqı iye bolıp keledi, yaǵnıy yarım qosıq formasın iyeleydi. Mısalı: "Gúzektiń ayı tuwdı, arqadan suwıq júrdi, kóldiń jiyegi qattı, qubladan kelgen ǵazlar qıyırshıq muz jep, qublaǵa qayttı:

Ayırım orınlarda qaharmanlardıń ishki sezim-tuyǵıları, ruwxıy toǵanısları lirizm túrinde berilip, obrazlardıń ráń-baráńlıǵı támiyinlenedi. Mısalı:

Atalılar oynaydı eken ellerde,
 Atasızlar qoy baǵadı shóllerde,
 Kelerme eken ǵayıp bolǵan jan atam,
 Aqsham-kúndiz eki kózim jollarda.

Bul atasınan ayra túsken kózi jaslı, ishi dártli jas Jádigerdiń ruwxıy toǵanısları. Dástanda bunday lirikalıq sheginisler barshılıq. Mısalı, Alpamıstıń Qalmaq jurtına atlanar aldında ata-anası menen jıllı xoshlasıwı, Barshınıń Bayshubarǵa aytqan xoshamet sózleri, Qultay babanıń Alpamıstı joqlap ay dalada gúńireniwi h.t.b.

Xalıq qosıqlarınıń, qaharmanlıq dástanlardıń kórkemlik ózgeshelikleriniń biri sonda, olarda turaqlı baslamalar, yaǵnıy kórkem qaytalawlar jiyi-jiyi ushırasadı. Qaytalawlar folklor poetikasınıń dástúrlı belgilerinen bolıp tabıladı. «Alpamıs» dástanında kórkem qaytalawlardıń kóplegen túrleri qollanıladı. Mısalı: "Hawa jawsın, aydın kóller sel bolsın, Jıldan jılǵa az dáwlettiń mol bolsın", "Men jılayman bir qudaǵa zar-zar, bárshemizdi xalıq áylegen biyribar", "Shashgenemdi árman menen tarayman, Ózim nashar ne künlerge jarayman", "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, júyrik edim, doynaǵımnan mayrıldım", "Qarqaram bar bul basımda shoqtan shoq, Men jılayman jaratqanǵa qayǵım kóp" h.t.b. Olardıń hár birinde tereń sezimler berilip, olar qaharmanlardıń ishki dúnyasın ashıwǵa járdemlesedi.

Juwmaqlap aytqanda, «Alpamıs» dástanı qaharmanlıq dástanlardıń ishinde, óziniń ideyalıq hám kórkemlik dárejesiniń joqarılıǵı menen, tereń xalıqlıǵı menen, xalıq arasına kúta keń tarqalıwı menen ózgeshelenip turadı. Sonıń ushın da, «Alpamıs» - qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli dástanlarınıń biri.

"Qırıq qız" dástanı

Dástan haqqında qısqasha maǵlıwmatlar. "Qırıq qız" dástanı qaraqalpaq xalıq awızeki poetikalıq dóretiliwshiliginiń ájayıp shıǵarması. Dástan qaraqalpaq jazıwshıları A.Begimov, Sh.Xojaniyazov hám S.Máwlenovlar tárepinen 1939-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaevtan (1876-1958) jazıp alınǵan.

Qurbanbay jırawdıń bergem maǵlıwmatı boyınsha "Qırıq qız" dástanın dáslepki mártebe jırlaǵan XVIII ásirde jasaǵan qaraqalpaq jırawı hám shayırdı Jiyen jıraw. Onnan soń dástandı XIX ásir dawamında Xalmurat jıraw, Shańqay jıraw, Qazaqbay jıraw, Jiyemurat jırawlar jırlaǵan.

Dástan birinshi ret 1949-jılı qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarıldı. Sońınan 1956-jılı qaraqalpaq tilinde ekinshi márte basıp shıǵarıldı, kólemi 20000 ǵa shamalas qosıq qatarlarınan ibarat. Bul shıǵarma rus tiline awdarılıp bir neshe mártebe basıp shıǵarıldı (1949, 1951,

1952, 1956, ...), sonday-aq ol ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen tillerine awdarıldı hám basıp shıǵarıldı.

Bul maǵlıwmatlar "Qırıq qız" dástanınıń qanshelli xalıqaralıq abıroyǵa iye bolǵanınan, gumanistik, demokratiyalıq ideyalar menen suwǵarılǵanınan dárek beredi.

"Qırıq qız" dástanınıń tiykarǵı ideyası - tuwılǵan jerdi, eldi basqınshılardan qorǵaw, Watannıń ǵárezsizligi, ar-namısı ushın gúresiń. Dástanınıń barlıq syujetlik qurılısı, personajlar dúzimi, olar arasındaǵı konflikt, barlıq qosımsha epizodlar usı baslı ideyanı ashıwǵa qaratılǵan. Dástan bastan aqırına deyin watan súyińshilik ideyaları menen tolı.

dástanınıń qısqaşa syujeti. Waqıya burınǵı ótken zamanda ata jurtı Türkstanda, Sarkop degen qalada bolıp ótedi. Usı eldiń ataqlı adamı Allayar baydıń jigersiz altı ulı hám balasınlı, sulıw, aqıllı Gúlayım atlı qızı boladı. On tórt jasqa kelgende oǵan jawshılar kóbeyedi, hátteki Allayardıń qoy shopanı kelbeti kelispegen Jurn tazǵa deyin sırttan bir pay ashıq boladı. Biraq Gúlayım jawshılardı qaytarıp jiberedi. Ol qasına qırıq qarıwlı qız alıp, Miywalı degen jerden qorǵan saldırıp, qollarına qural alıp áskeriy óner úyrene baslaydı.

Gúlayımınıń joqlıǵında qalmaqtıń xanı Surtaysha Sarkoptı shawıp, adamların bende etip aydap ketedi. Gúlayım qırıq jawınger qızı menen Surtayshanıń izinen quwadı. Dárbent tawda dáslepki márte qalmaq áskerleri menen sawash boladı. Dushpan jeńilip óz qalasına barıp tuǵıladı.

Sawashtan soń dem alıp atırǵan Gúlayımǵa Xorezm eliniń batırı Arıslan duslasadı. Onıń elin qızıl baslar eliniń patshası Nádirsha shawıp ketken edi. Arıslan Gúlayım menen birge Surtayshaǵa atlanadı. Gúlayım Surtaysha menen jekpe-jek ayqasqa shıǵıp, onı jeńedi, zalımınıń gellesin qılıshı menen qaǵıp taslaydı. Arıslan qalmaqtıń dáwdey batırı Qarqashuqtı, Gúlayımınıń batır qızlarınıń biri Sárbinaz qalmaq batırı Qunqardı jekpe-jek ayqasta óltiredi. Olar birlikte qalmaqtıń qalası buzıp, sarkoplı bendelerdi Surtayshanıń qullıǵınan azat etedi. Türkstanǵa qayıp eli-xalqınıń ırzashılıǵı menen Arıslan menen Gúlayım qosılıp, neke toyın beredi. Sońınan Arıslan, Gúlayım, Sárbinaz jáne atlanıp Xorezm xalqın Nádirshanıń qullıǵınan azat etedi. Nádirsha ózine hayallıqqa

qayıp bolmaǵanı ushın Altınaydı azaplap, Qorıqlı degen kólde mai sońına salıp qoyǵan edi. Batırlar Altınaydı da kúńlikten qutqarıp, aman-esen elge qosadı. Türkstan hám Xorezm elleri azat bolıp, elde tinishliq orımaydı, xalqı abadan turmıs keshire baslaydı.

Gúlayım obrazı. Gúlayım - óz eliniń azatlıǵı, ǵárezsizligi ushın basın gúreske tikken pıdayı, batır qız. Basqa qaharmanlıq dástanlarda hayal-qızlar batırdıń joldası, aqılǵoyı bolıp súwretlense, "Qırıq qız"da hayal-qızlar batırılıq islerdi tikkeley ózleri atqaradı. Gúlayım tek ǵana at shawıp, qılısh sermegen kózsiz batır emes, al jırawdıń súwretlegenindey, "turqı som altınnan soqqanday", "aysız túnde dalaǵa shıqsa, qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday", eldiń tili-kózine túsken sulıw, aqıllı qız. Ol elim dep jasaydı, xalqım dep kúyedi. Gúlayım altı aǵasınıń jigersiz, bolımsız ekenin, el-xalıqqa pana bola almaytuǵının añlap, onı orınlaw ushın qırıq batır qızı menen áskeriy óner úyrenedi. Sońın menen birge, batırlardıń sárdarı bolıp jetisedi. Dushpan menen sawashlarda úlken batırılıq hám áskerbasılıq uqıp kórsetedi.

Ulıwma alǵanda, Gúlayım obrazı batırlar obrazları ishinde óziniń originallıǵı, tereń xalıqlıq, azatlıq ideyalar sińdirilgenligi menen ajralıp turadı.

Basqa da unamlı obrazlar. Dástanda batır Gúlayımınıń átirapına jámlengen unamlı qaharmanlar bar. Sárbinaz - batır qızlardıń biri, Gúlayımınıń aqılǵoyı, jaqın sırlası hám jawınger joldası. Ol qırıq qızdı átirapına úyirip, olardıń tileklerin Gúlayımǵa jetkerip otıradı. Sárbinaz batırılıqtı Gúlayım menen teń turıp bájray etedi.

Arıslan - Xorezm elin dushpanlardan birlikte azat etedi. Arıslan hám Gúlayımınıń jaqınlasıwına, birlesiwine olardıń isleri hám maqsetleriniń ortaqlıǵı, táǵdirleriniń uqsaslıǵı sebep boladı. Dástanda Gúlayım hám Arıslan obrazları arqalı Türkstan hám Xorezm xalıqlarınıń óz ara jaqınlıǵı, doslıǵı sawlelenedi.

Otbasqan - el dep eńiregen erlerdiń biri, Türkstanınıń batırı. Sarkop ushın jan-táni menen urısadı, biraq jawdıń kúshi basın bolıp qolǵa tusedi. Ol bendelik kúnleri túskinlikke berilmeydi, azatlıqqa shıǵıw úmiti menen jasaydı. Gúlayımınıń qırıq qızı kelgende ol qaytadan ǵayratlanıp qalmaq penen urısqa shıǵadı, xalqınıń azatlıǵı ushın dushpan qolınan qaza tabadı.

Dástanda unamsız obrazlardın basında SurTayshaxan turadı. Ol tınısh eldi shabatuğın basqınshı, surbet, tili de, ózi de záhár jawız adam. Onıń maqseti-basqınshılıq jol menen mal-dúnya arttırıw, óz saltanatın kóteriw. Dástanda Surtaysha obrazi tómendegishe beriledi:

Sarkoptağı xalıqtıń,
Erkeklerin qul etip,
Hayalların tul etip,
Náirse qoymay qolında,
Tartıp aldı malların,
Jay qaldırmay órtedi.

Bul qatarlar miyimsiz basqınshınıń kelbetin anıq kórsetedi. Biraq ádil is jeńip, Surtayshaniń paymanası toladı, Gúlayımniń qolınan ádil jaza-ájel tabadı. Nádirsha obrazi da óziniń jasalıwı boymsha Surtaysha obrazına jaqın. Ol tınısh Xorezm elin shuwlattıqan basqınshı, miyimsiz patsha. Biraq Nádirsha Gúlayım hám Arıslan baslağan ádil kúshlerge shıdam bere almay jer menen jeksen bolıp qıyratıladı, Xorezm eli azatlıq aladı.

Dástanda Áshir, Amanqul, Sayeke qaqaqlar Gúlayımnan támedar bolıp, óz-ara sırttan talasıp júredi. Gúlayımniń qolın sorawğa júreksinip barğan Sayekenin is kelispey, tayaq jep, atına teris minip, masqara bolıp qaytadı. Olar abıraysız hám biydáwlet adamlar, sonlıqtan olar itibarlı jigit esabına ilinbey, elge paydası joq gezendeler qatarında júredi.

Jurın taz - Allayar baydıń shopanı, kewli taza emes. Óziniń shamasına qaramay Gúlayımğa ashıq boladı, qalay bolmasın Allayar bayğa kúyew bolıp, aq otawda otırıp miynetsiz, biygam turmıs keshirgisi keledi. Dástanda onıń is-háreketi satiralıq usılda mısqıllap súwretlenedi: "Qoyların erteden qorağa qamap, shapanınıń jirtıǵın Tebeni menen jamap, Aq tayaǵın at qılıp, Malaqayın qus qılıp, Tazı qılıp kópegin, Shıdap bunday tatawğa, Ayaqları jarılıp, Tünde túsken qırawğa, Kúyip jangán Jurın taz, Jetip keldi hawlıǵıp, Gúlayım jatqan otawğa". Jurın taz hiylekerlik penen Gúlayımniń atası Allayar baydı ruwxıy qorqıtıp, qızın oǵan

beriwge kóndiredi. Jurınıń "tabısın" qızǵanǵan Sayeke qaqaq toyda onı pıshaqlap óltiredi. Usılayınsha haram niyetli Jurın tazdıń hiylekerlik jolı iske aspay ómiri ada boladı. Ultanıń ólimi-jamanlıqtıń jazalanıwına isengen xalıqtıń ármanı.

Dástannıń kórkemliliǵı. Syujetiniń kompoziciyası (qurılısı) basqa dástanlarǵa qaraǵanda biraz quramalı. Onda parallel rawajlanatuǵın syujetler hám qaharmanlar obrazları bar. Máselen, Gúlayım waqıyası menen Arıslan waqıyası qatar rawajlanadı. Gúlayımniń jurtı Sarkoptı qalmaqlar shapsa, Xorezmdi qızılbaslar shabadı. Surtaysha hám Nádirsha obrazlarında da uqsashlıqlar bar. Dástanda hár bir personajdıń atqaratuǵın kórkemlik xızmeti bar. Dástan bastan ayaǵına qosıq túrinde dóretilgen. Qosıq qatarları 7-8, 10-11 buwınlı bolıp keledi. Qosıqları shubırtpa qatarlardan, sonday-aq tórt qatardan ibarat bántlerden turadı. Uyqasları xalıq qosıǵına say, jaqsı ısılǵan, uyqastıń seslik nızamlarına baǵındırılǵan.

Dástanda kórkemlew quralları ónimli qollanılǵan. Onda metaforalardı, epitetlerdi, teńewlerdi, giperbolalardı, litotalardı, naqıl-maqallardı, ushırma sózlerdi, hár qıylı kórkem sóz dizbeklerin jiyi-jiyi ushıratıwǵa boladı. Olar tildiń obrazlılıǵın kúsheytıp, obrazdıń kórkemlik dárejesin arttırıp turadı.

Juwmaqlap aytqanda, "Qırıq qız" qaraqalpaq xalıqınıń dástansılıq ónerin kóklerge kóteretuǵın original shıǵarma.

«ErShora» dástanı

«Er Shora» dástanı bir neshe júz jıllar dawamında jırawlar repertuarlarınan belgili orın alıp, xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın bahalı ruwxıy miyrası bolıp keldi. «Er Shora» dástanı 1995-jılı S.Bahadırova, Q.Mámбетnazarov tárepinen baspaǵa tayarlanıp kitap bolıp basılıp shıqtı.¹ «Er Shora» dástanı qaraqalpaq xalıqınıń jırawları tárepinen xalıq arasında keńnen jırlanǵan hám xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın bahalı dástanlarınan biri. Bul dástandı qaraqalpaqlar arasında jırlap keńnen taratqan qaraqalpaq xalıqınıń atı ańızǵa aylanǵan ataqlı jırawı Nurabilla Qarajan ulı boldı.

¹ «Er-Шора». Каракалпак халық дәстаны. Нөкіс. «Каракалпакстан», 1995.

Bunnan keyin Nurabillanın shákirtlerinen óziniń balası Esemurat jıraw hám Erpolat, Ábdirásiwli, Óteniyaz, Jumabay, Ábdikárim, Qıyas t.b. jırawlar «Er Shora» dástanın xalıq arasında keńnen jırlaǵan.

«Er Shora» dástanı tek qaraqalpaq xalıq arasında ǵana emes, qońsılas túrkiy tilles xalıqlarınan qazaq, noǵay, Qırım, Qazan, Varvar tatarları arasında da bar.

«Er Shora» dástanı eń dáslep A. Divaev tárepinen 1922-jılǵı «Trudı Orenburgskogo obshestva izucheniya Kirgizskogo kraya» degen toplamınıń úshinshi basılıwında qaraqalpaqsha «Er Shora» dástanınıń russha qara sóz benen berilgen awdarması birinshi ret bastırılıp shıǵarıldı. Dástannıń basında: «Ámiwdárya bólimindegi qaraqalpaq dástanı Nárik batır ulı Shora»¹ - dep jazılǵan. Awdarmada qaraqalpaqsha «Er Shora» dástanınıń qısqaşa mazmunın keltiredi. Biraq dástannıń qaysı jırawdan, qashan jazıp alǵanlıǵı kórsetilmegen. Bul varianttıń on bir betten ibarat qol jazbası Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń qoljazbalar qorında saqlanadı. A.Diveav bunnan basqa da qazaqsha «Shora batır» jırınıń qara sóz benen berilgen awdarmasını 1917-jılı Tashkenttegi baspadan bastırıp shıǵarǵan. Qaraqalpaqstanda 1957-1958-jılları xalıq dástanların jıynaw jóninde ilimiy ekspeditsiyalar shólkemlestirildi. Kóplegen xalıq dástanları jırawlardan jazıp alındı. Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da 1958-jılı Qońırat rayonında jasawshı Nurabılla ulı Esemurat jırawdan, Qojambergen ulı Ram shayır tárepinen jazıp alındı. Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan ibarat. 1959-jılı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektorınıń ilimiy xızmetkerleri Á.Jamalov, N.Kamalov, Q.Mámbetnazarovlar Kegeyli rayonında jasawshı Aqnazar ulı Jannazar jırawdan «Er Shora» dástanın jazıp aladı.² Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan turadı. 1959-jılı joqarıdaǵı atı atalǵan bólimniń ilimiy xızmetkerleri Kegeyli rayonınıń Xalqabad sovxozında jasawshı Naǵım ulı Karam jırawdan «Er

¹ Дивеев А. «Шура сын Нарык багыра». Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. вып. III.

² P-139, инв. № 34648

Shora» dástanınıń taǵı bir variantın jazıp aladı.¹ Bul nusqanıń kólemi 6000 qosıq qatarınan ibarat. 1961-jılı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektorınıń ilimiy xızmetkerleri Ó.Erpolatov, B.Hákimniyazovlar Tashawız oblastınıń Góne Úrgenish rayonında ilimiy ekspeditsiyada bolıp, bul jerde jasawshı Aytumbet ulı Seytjan jırawdan «Er Shora» dástanın jazıp aladı.² Bul nusqa 6500 qosıq qatarınan ibarat. Dástannıń taǵı bir variantı Kegeyli rayonında jasawshı Biyimbet ulı Óteniyaz jırawdan, jırawdıń óziniń balası «Er Shora» dástanın jazıp alıp, bólimniń kitapxana qorına tapsıradı.³ «Er Shora» dástanınıń sońǵı variantı 1970-jılı Nurabılla ulı Esemurat jırawdan Q.Maǵsetov hám J.Xoshniyazov tárepinen ekinshi ret jazıp alındı.⁴ Joqarıda ayılǵan «Er Shora» dástanınıń bes variantı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasında saqlanadı. «Er Shora» dástanınıń usınday bir qansha variantları jazıp alındı.

«Er Shora» dástanı qaraqalpaq jırawları repertuarlarınan belgili orın iyeleydi. Sonıń menen qatar, bul dástannıń arab álipbesinde jazılǵan nusqaları da xalıq arasında bolǵan (sawatlı molla hám qıssaxanlarda).

Qazaq xalqınıń belgili alımı Sh.Waliyxanov noǵaylı dáwiriniń miyrasların qaysı waqıttan baslap dórey baslaǵanı haqqında bılay dep jazadı: «Noǵaylınıń jırları menen ańızları XIV-XVI ásirdegi tariyxıy waqıyaların kórkem súwretleniwi». Sonıń menen birge, ol noǵaylı dáwirinen miyras bolıp qalǵan belgili dástanlar «Edige», «Er Shora», «Er Kókshe», «Oraq» dep ayta kelip, bulardıń barlıǵı tariyxta bolǵan adamlar ekenligin aytadı.⁵ Kórnekle epos izertlewshi V.M.Jirmunskiy «Tyurkskiy geroicheskiy epos» degen miynetinde «Shora» dástanınıń jıynalıw, járiyalanıw máselelerine qısqa toqtaydı. Ol qaharmanlıq dástanlardaǵı batırlardıń tuwılıw epizodların salıstırıp, Shora batırdıń da tuwılıwı ańızlıq, mifologiyalıq waqıyalar menen qurılǵanın kórsetip ótedi. Jáne

¹ P-139, инв. № 26101

² P-139, инв. № 34646

³ P-139, инв. № 40275

⁴ P-139, инв. № 71359

⁵ Валиханов Ч. Собр. соч. стр. 337.

noğaylı dâwirinde dorelgen dâstanlardağı waqıyalar menen tariyxtağı bolğan waqıyalardı salıstırıw arqalı epos hám tariyxıń baylanısın sóz etedi.¹ Bunnan keyin 1970-1986-jılları qaraqalpaq folklorist, dâstan izertlewshi alımları «Er Shora» dâstanınıń dâwirine baylanıslı mınaday pikirlerdi aytadı. Belgili folklorist Q.Ayimbetov «Xalıq danalıǵı» degen miynetinde «Er Shora» dâstanın, «Altın orda» dâwirinde yaǵnıy XIII-XV ásirlerde dóregen»² - dep shamalaydı. Belgili dâstan izertlewshi I.T.Saǵıytov «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı» degen miynetinde «Haqıyqatında da, qaraqalpaq eposlarınń kópshiligi noğaylı dep baslanadı hám noğaylı dâwirindegi tariyxıy waqıyalardı sóz qıladı. «Edige», «Er Shora», «Qoblan», «Er Qosay» sıyaqlı eposlar Altın orda mámleketiniń ıdıraǵan dâwirinde jáne onnan keyingi noğaylılar awqamınıń qurılıw, kúsheyiw, ıdıraw dâwirinde dórelgen bolıwı tiyis»³ - dep pikir bildiredi. Folklorist Q.Maqsatov «Qaraqalpaq folklorı» degen miynetinde qaraqalpaq xalıq dâstanlarına klassifikaciya islep, ol «Er Shora» dâstanın tariyxıy dâstanlardıń toparına kirgizedi.⁴ Al endi, ilimpaz I.T.Saǵıytov «Er Shora» dâstanın qaharmanlıq dâstanlardıń qatarında kórsetip ótedi.⁵ Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıń «ideyalıq mazmunı, teması - el qorǵaw patriotizm»⁶ nen ibarat. «ErShora» dâstanı arnawlı túrde J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «ErShora» dâstanınıń qaraqalpaqsha variantları, dâstanınıń basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları menen tipologiyalıq salıstırıladı, hár bir variant hám versiyalardıń uqsashlıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıń menen birge, «ErShora» dâstanınıń dâwiri máselesi, ideyalıq-tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974. стр. 36-37-40.

² Айымбетов Қ. «Халық даналығы». Нөкіс. 1988. 94-бет.

³ Сағайтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нөкіс. 1986 ж. 164-бет.

⁴ Мақсетов Қ., Тәжмуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкіс. 1979. 72-бет.

⁵ Сағайтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нөкіс. 1986 ж. 36-бет.

⁶ Сонда, 37-бет.

izertlenedi. J.Nizamatdinov «ErShora» dâstanın qaharmanlıq epos dep kórsetedi. Sonday-aq, batırlıq penen kórkem súwretlewler basım keletuǵınlıǵın kórsetedi. Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıń ózine tán batırlıq, erlikti jırlaytuǵın dástúrli usılları bar. Bul batırdıń káramatlı túrde tuwılıwı, er jetiwinde urıs isleri menen jaslayınan úyreniwı, pirleri qural-saymanların beriwı, júyrik atqa iye bolıwı, birinshi batırlıq isleri, qaharmanlıq atlanısları t.b. Mine, bunday motivler qaharmanlıq dâstanlarǵa tán belgiler bolıp esaplanadı. Al, tariyxıy dâstanlardıń «negizgi syujeti tariyxta anıq bolğan adamlarǵa, belgili tariyxıy waqıyalarǵa tiykarlanıp hám solar tuwralı xalıq arasındaǵı ańız-áńgimelerge tiykarlanıp qurılǵan boladı».¹ Yaǵnıy, giperbolizmlik súwretlewge hám ráń-báreń kórkemlilikke qaraǵanda, shın tariyxta bolğan waqıyalardıń haqıyqatlıǵı basım dárejede súwretlenedi.

Biz «Er Shora» dâstanınıń syujetlik mazmunına kóz taslaǵanımda, bunda dâstanınıń baslı qaharmanı Er Shoranıń óz elin, xalqın, Watanın sırtqı jawlardan qorǵawı, dâstanınıń patriotizm temasına qurılǵanlıǵı kórinedi. Dâstanınıń syujetlik, kompoziciyalıq qurılısı da «Alpamıs», «Qoblan» dâstanları sıyaqlı qaharmanlıq dâstanlardağı batırlardıń tuwılıwı, ishki hám sırtqı jawlarǵa qarsı batırdıń gúresleri qusaǵan motivlerden ibarat. Máselen, Nárikbaydıń biypercentiligi, tilegi alladan qabıl bolıp, bir tilis (Shora), bir qızıl bolıwı (Gúmisay), Shoranıń júyrik oyshubas atınıń bolıwı, batırlıq atlanısları t.b. Mine, bular «Er Shora»nıń qaharmanlıq dâstan ekenligin bildiredi. Al endi «Er Shora» dâstanınıń tariyxıy tárepi de úlken áhmiyetke iye. Bizge dâstanınıń baslı qaharmanı Er Shoranıń tariyxta bolğan adam ekenligi málin. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, «Shora Narıkov 1535-1546-jılları Qazan xanlıǵı Safa-Gerey tusında kúshli jawınger hám uqıplı áskerbasshısı (knyaz) boladı. Ol Safa-Gereydiń Moskva mámleketine qarsı júrgizgen barlıq atlanıslarına áskerbasshılıq etedi».² Solay etip, Shora tariyxta haqıyqatan da, Qazan xanlıǵın

¹ Сонда, 38-бет.

² Каргалов В.В. На степной границе. Оборона «Крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. Москва, 1974, стр. 119-120.

qorǵaydı. Bul tariyxıy waqıya, yaǵnıy Shoranıń Qazan xanlıǵın qorǵawı dástanda da kórkem sıpatta súwretlenedi. Jıraw bulardı epikalıq usılda jırlaǵan. Ulıwma «Er Shora» dástanınıń mazmunında belgili bir dáwirdegi waqıyanıń elesin kóriwimizge boladı. «Batırлық jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jarıqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq qay-qaysısına da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. Qaysı xalıqtıń bolsa da eposlıq poemaları, sonıń ishinde, qaraqalpaqtiki de, tek eski ádebiy miyras ǵana emes, sonıń menen qatar onıń tariyxıy mańızı da úlken. Solay da bolsa, eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı».¹ Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da tariyxıy waqıyalar negizinde dórelgeni menen dástannıń bir neshe ásirler dawamında jırlanıp keliwinde hár bir dáwirdiń tásiiri bar. Sonıń menen birge, jırawlar burınnan islenip qalıplesken dástannıń ideyası menen kórkemligin tákirarlaydı. Jırawlar Shora batırda da Alpamıs, Qoblan sıyaqlı bir óziniń kúshi kópke jetetuǵın ayırıqsha kúshke iye etip súwretleydi. Dástanda Shora kóp qıynshılıqlardı jeńip kete beredi, oǵan qarsı shıqqan jawda úlken kúshke iye, sonda da Shoranı jeńe almaydı. Ol barlıq gúreslerinde Watandı qorǵaydı, xalıqtı dushpan pánjesinen azat etedi, paraxatshılıqtı árman etedi. Bulardıń barlıǵı qaharmanlıq eposlarǵa tán belgiler bolıp tabıladı. Ulıwma alǵanda, dástanda qaharmanlıq hám kórkemlik súwretlewlerdiń basım ekenligi kórinedi, biz «Er Shora» dástanın qaharmanlıq dástanlar qatarında úyrengeńdi maqul dep esaplaymız.

Dástannıń ideyası. «Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası - el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw, xalıqlardı ishki dushpanlardıń zorlıq-zombılıǵınan saqlaw, sonday-aq patriotizm hám xalıqshılıq ideyalarınan ibarat. Haqıyqatında, «Er Shora» dástanınıń ideyası ótken dáwirdegi xalıqlardıń turmısınan kelip shıqqan. Olardıń ómiri arqalı júzege kelip, jáne belgili tariyxıy dáwir menen tıǵız baylanısıp xalıq kózqarasında kórkem sáwlelengen.

¹ Даўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерктері. Нөкіс, 1977 ж. 192-бет.

Dástannıń mazmunında ruw birligin saqlaw, xalıqtıń azatlıǵı hám erkinligi ushın basqınshı dushpanǵa qarsı gúresiw ideyaları aldınǵı orında turadı. Dástanda ruw birligin buzıp xalıqqa ústemlik penen búlginshilik salmaqshı bolǵan ruw basshılarınıń háreketi, olardıń zulımlıǵı áshkara etiledi. Eldiń jartısını soraǵan aǵdashlı ruwınıń Álibiyi bir attıń sebebinen pútkil xalıqqa, tama ruwına búlginshilik salmaqshı boladı. Tama ruwınıń batırı Er Shora búlginshilik jasamaqshı bolǵan Álibiydiń is-háreketine jol qoymaydı.

Dástanda Er Shoranıń noǵaylı jurtın jawlamaqshı bolǵan Tillaxanǵa qarsı gúresi bul watan qorǵaw ideyasındaǵı kórinisler bolıp tabıladı. Bul gúreslerde Shoranıń hámme waqıtta dushpannan urıs boldırmawdı, qan tókpewdi talap etiwı, xalıqtıń tınısh paraxat turmıstı árman etetuǵının kórsetedi. Dástanda xalıqqa búlginshilik salıp, jawgershilik júrgizgen hár bir zulım xanlar, barlıq waqıtta ózleriniń háreketine ılayıqlı sazayın tartadı. Al, xalıqtı qorǵawshı batır Shora hám Omarxan usaǵan ádil patshalar bolsa baxıtqa erisip maqsetine jetedi. Solay etip, ádilliktiń hár qanday ádilsizlik ústinen jeńiske erisiwi basqa qaraqalpaq dástanlarındaǵıday «Er Shora» dástanında da keńnen orın alǵanlıǵı kórinedi. Bul kórinisler dástandaǵı qaharmanlardıń jeke ózleriniń táǵdiri ushın emes, al pútkil xalıqlıq jámiyetlik háreketlerdegi gúresi bolıp tabıladı. Shora batırdıń sırtqı basıp alıwshılardı qarsı gúresiwinde, Qazan xalıqların azat etiw, erkinlik alıp beriw onıń baslı maqseti boladı. Shora Sultan Sanjar Mazıxan patshadan ruxsat alıp kóp láshker menen Qazan qalasına kelgeninde xalıq batırdıń tárepinde turıp dushpanǵa qarsı qorǵan ishinen hújim jasaydı. Mine, bul kórinislerde xalıqlardıń birigiwi ortaǵa qoyılıp, olardıń birlik penen dushpanǵa qarsı gúresiw zárúrligi ayıladı. Usınday birliktiń arqasında qalmaq basqınshılardıń joq etedi. Sonday-aq, bunda xalıqtıń birliǵi, olardıń bekkem awızbirshiligi hámme waqıtta jeńiske erisedi degen ideyanı ańlatıp turadı.

Dástanda qaharmanlardıń patriotizmi xalıqtıń súyiwshiligi ayırıqsha kózge túsedı. Shora, Aydar, Mazıxan, Omarxan qusaǵan qaharmanlar xalıq penen tıǵız baylanısқан болıp, олар Watandı qorǵaydı, xalıqtı shın júreginen súyedi, Ǵarip-qáserlerdi at astınan

qaldırmawdı oylaydı. Mısalı: El-xalıqtı jawlap almaqshı bolıp turǵan sırtqı basqınshılardıń háreketine jol qoymaw kerek ekenligin túsindirip, Shora Omarxan patshaǵa hám batır jigitlerine mına sózlerdi aytadı:

Gewdeden basın ketkenshe,
Beregórmeń elińdi,
Bekkem usla dinińdi,
Aldaw sózge isenip,
Aldıra görme xalıqıńdı,
Shuwlatsın bul zańǵar,
Jetim menen jesirdi,
Appaq shashlı mamańdı,
Aq saqallı babańdı,
Aqsaq mayıp Ğárip bar,
At astında qalmasın,
Jetim menen jesirdiń,
Ol tógilgen qanı bar.
Ólgenshe qarıw salıńız,
Siz benen bizge bolmasın.¹

Bunda basqınshı jawlardıń zulımlıǵınan qutqarıwshı, Watandı, el-xalıqtı qorǵawshı batır Er Shoranıń xalıqtı súyiwshiligi, olardıń abadan turmista jasawına tileklesligi ayqın kórinip turadı. Xalıqlar da batırǵa isenedi hám onı el qorǵawshı qaharmanımız dep túsinedi.

Dástanda xalıqlar arasındaǵı doslıq ideyası áhmiyetli ornı tutadı. Er Shora menen Aydar tóreniń arasındaǵı doslıq dástanda xalıq kózqarasında kórkem túrde súwretlengen kórinislerdiń birinen esaplanadı. Bunda batır menen dos bolǵan sońında xan boladı. Ol óziniń bekkem doslıǵı arqalı baxıtqa erisedi. Dástanda noǵay jurtnıń patshası Omarxan menen qıtay qotan patshası Qaraxan urıstı boldırmay el-xalıqtı doslastırıp, eki tárepti

biriktiredi. Sol arqalı jıraw elde abadansılıqtıń hám paraxatshılıqtıń kelip shıǵıwın sóz etedi.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyalrı er-júrek batır Shoranıń mártlik qásiyetleri, jáne onıń ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúresiwi menen izbe-izlikte dálillenip turadı. Sonday-aq dástanda ótken dáwirdegi qaraqalpaq xalıqınıń kún-kórisi, úrp-ádetleri keń túrde súwretlenip, bulardıń barlıǵı dástannıń ideyalıq baǵıtı, qaharmanlardıń obrazları, kórkemlilik ózgeshelikleri menen tıǵız baylanıladı.

«Er Shora» dástanınıń tiykarǵı ideyası – óz elin sırtqı jawlardan qorǵaw. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı keń túrde ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa xızmet etip, dushpanlarǵa ayanbay gúres alıp barǵan batırdı, aq kewil tuwısqandı, sadıq doslardı súwretleydi. Sonıń menen birge, xalıqqa ǵamxorlıq kórsetetuǵın ádil patshalardı, bularǵa qarama-qarsı zulım, jawız, basqınshı adamlar da kórsetilip otırıldı.

Dástandaǵı qaharman obrazları. Dástannıń baslı qaharmanı – Er shora. Ol, dástanda batır, palwan, márt, aqıllı, xalıqshıl, patriot, gumanist sıpatında súwretlenedi. Shora geypara dástanlardaǵıday káramatlı kúshniń járdemi menen tuwılmaydı. Jay ádettegi adamlar qatarında tuwılıp, batırlıq penen palwanlıq kúshke iye boladı. Ol basınan keshirgen turmıs waqıyalarına baylanıslı márt, aqıllı, tájiriyebeli áskerbasshı bolıp jetisedi.

Dástanda Shoranıń batırlıq hám palwanlıq kúshi jas waqtınan baslap-aq kórine baslaydı. Máselen, ol qasına qırıq balanı ertip Saǵallı Sarı tawda atların oynatıp júrgeninde ákesi Nárikbaydı at aldına salıp, qamshılap urıp kiyatırǵan elindegi patshanıń biyi Álibiydiń jasawılların kóredi. Buǵan ar-namısı kelgen hám óz ákesine miyirmanlıq etip ayaǵan Shora jasawıllardıń qulaq-murnın kesip, pánje urǵanlarınıń iynin julıp aladı. Álibiydiń menmenlik penen islegen zorlıǵına shıdamaydı. Onıń biylik hamalına baylanıslı ózin xalıqlardan joqarı sanap, eldi, xalıqtı búldirip urıs ashpaqshı bolǵanında oǵan: «Áy baba, qaytqıl raydan, qorıqqıl qádir qudaydan», - dep onnan urıstı boldırmawdı soraydı. Buǵan qayılshılıq bermegen Alibiydiń láshkerlerin urısta jeńedi. Batırdıń

¹ Ер Шора. Ноқис. "Қарақалмақстан". 1995 ж. 106-107 бетлер.

bundağı maqseti barlıq waqıtta elde menmenlik, tákabbir zorlıq-zombılıq, basqınshılıq bolmay, elde ádillik, miyrim-shápáátlik, doslıq, paraxatshılıq ornasa eken degen tilek-ármanlarında boladı. Usı ideyanı ornatiw ushın ol dushpanına qaharmanlarsha gúresip jeńiske erisedi.

Er Shoranıń eldiń birligin oylaytuǵınlıǵın, usı maqsette erlik, mártlik is kórsetiwın, jırawlar usılay baslap, keyingi waqıyalardı keńeyte túsip rawajlandırıp baradı. Bunnan bılay dástannıń waqıyası Er Shoranıń batırılıǵın, qaharmanlıǵın súwreleydi. Esemurat jıraw Er Shoranıń obrazlıq sıpatların keń túrde unamlı kórsetiw ushın onı bir neshe eń qáwıplı jerlerge atlandıradı. Eń dáslep óz elindegi Sultan Sanjar Mazıxan patshanıń biyi Álibiydiń oyshubar tulpardı Nárikbaydan qolı-jolına qaramay zorlıq penen tartıp almaqshı bolıp azap bergen urısında Shora biydiń basın aladı. Ákesi Nárikbaydıń eki qolın baylap aldına salıp aydap qamshı menen urıp kiyatırǵan jasawıllardıń qulaq-murnın kesip ózlerine jegizedi. Urısta Shora jeńiske erisedi.

Shora xalıqtı qorǵaw ushın gúresedi. Sonıń ushın da, xalıq Shoranı eldiń ǵamxorshısı sıpatında ardaqlaydı. Bulardı túsingen Shora sol eldiń birligin saqlawdı, olardıń erkinligin hám paraxatshılıǵı ushın gúresiwdi maqset etedi. Ol elinde urıstıń bolmawın, nahaqtan qan tógilmewin tileydi. Sonıń ushın da, Shora óz elinen shıǵıp, ata-babasınıń tuwıp ósken mákanı Qazan qalasına atlanıp ketedi.

Shoranıń Qazanǵa atlanıp ketkenligin esitken Sultanı Sanjar Mmazıxan patshanıń altı aylı aymaq kóleminde jaylasqan xalıq jıynap aytqan mına sózinde onıń batırılıq obrazın tolıqtıradı. Sonıń menen birge, patshanıń Shoraǵa bolǵan isenimi menen jaqsı kózqarasın ańlatadı.

Aǵar suwdıń saǵası dep jú edim,
Qatarǵa qara narım dep jú edim,
Tuǵırdaǵı suńqarım dep jú edim.
Jaw jaǵımınń qalası dep jú edim,
Jel jaǵımınń panası dep jú edim,

Asqar biyik tawım dep jú edim.¹
Mazıxan Shoranı shaqırıp keliwge Qarshıǵa qalmaqtı
jibergende Shora kelmeydi. Ol Qarshıǵaǵa bılay deydi:

Atlanbastan burınıraq,
Kelgeninde elime,
Erer edim keynińe,
Atlanıp elden shıqqanda,
Qaytıp elge barmaqlıq,
Mártke ılayıq bolarma?²

Mine bul qatarlardan Shoranıń el-xalıqtıń mápin qorǵaytuǵınlıǵı, olardı qorǵawshı qorǵan sıyaqlı ekenligi kórinip tur. Al sońǵı, Qarshıǵa qalmaqqa ayılǵan qatarlarda shoranıń haqıyqıy márt, er-azamat ekenligin kóriwge boladı. Dástanda Shora batır dúnyaǵa, hamalǵa qızbaydı. Óziniń arın, namısın, bekkem saqlaydı. Óz sózine berik bir sóyleytuǵın eki sóylemeytuǵın turaqlı batır obrazında tanıladı. Shora Qazan qalasına baratırıp Aydar tóre menen tanısıp dos boladı. Onnan Qazan qalasındaǵı jawgershilik awhaldı esitip qattı qáhári keledi. Qazan qalasın hám xalıqın sırtqı jawlardan basıp alıp, ózleriniń jawızlıq ústemligin júrgizip atırǵanı ushın arı-namısı keledi. Xalıqın ayaydı. Ata-babasınıń tuwıp-ósken jeri ushın basqınshı jawlardı quwıp shıǵıp eli-xalıqın jawlardan azat etiwdi oylaydı. Bunnan Shoranıń xalıq ushın ólimnen de qorıqpaytuǵın, oǵan jan-táni menen berilgen naǵız xalıqshıl batır obrazında sheber súwretlengenligin kóriwge boladı.

Shora Qazan sháhárine barganında qaytpas qara kóse hám onıń láshkerlerine, Dana wázir hám onıń kóplegen láshkerlerine qarsı gúresedi. Bulardı jeńip Shora Kózmámbet penen jekpe-jek urıladı. Bul jerde jıraw eki batırdıń jekpe-jek urısın dástanlar ushın dástúr bolǵan usılda súwreleydi. Barlıq waqıtta xalıq Shoranı, Shora xalıqtı qollap-quwatlaydı. Jıraw xalıqtı óziniń ańsaǵan ármanına, tilegine, kózqarasına baylanıslı xalıq qaharmanın bárhá jeńiske

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дәстәни Нәжис. "Қарақалпақстан". 1995 ж. 23-бет.

² Сонда, 25-бет.

eristirip otıradı. Shora xalıq penen tıǵız baylanıshı boladı. Puxara xalıq ta shın júreginen súyedi. Eldegi jetim-jesir, Gárip-qáserlerge janı ashıydı. Dástanda Shora Qazan xalıqların sırtqı basıp alıwshılardan azat etiw ushın gúresip ǵana sheklenbeydi. Shora óziniń qıynalǵan waqtında ǵamxorlıq qılǵan noǵay patshası Omarxanǵa da jawingerlik xızmet kórsetedi.

Aydar tóre dástanda unamlı qaharmanlardıń biri. Ol durıs sózli, haqıyqatshıl, túsimpaz, aqıllı, ar-namıshı adamnıń obrazında súwretlenedi. Aydar tóre Er shoranıń haslı zatın, shıqqan jerin, baratıǵın elin óz awzınan esitkende, oǵan turmıstan dóregen kóp naqıl-maqalǵa tolı wásiyat sózlerin aytıp aqıl, keńes beredi. Ózin Qazan qalasınıń burınǵı xanı Ádilxannıń balası ekenligin aytıp tanıstıradı. Dostına Qazan qalasındaǵı awhaldı aytıp túsindiredi. Aydar tóre Er Shoranıń aytıwı boyınsha Qazan qalasına barıp, ondaǵı xabarlardı dostına jetkeredi. Ákesiniń Qazan qalasında dushpanlardıń aldında otın jaǵıp, kúnlikshi bolıp júrgenligine ar-namısı keledi. Aydar tóre dostı Er Shora menen kúsh biriktirip, Qazan qalasın jawlap alǵan Polatxan menen Kózmámbetke qarsı urısta jeńiske erisedi. Aydar dostı Er Shoraǵa haq, hadal kewli menen shın júreginen berilgenligi sebepli, onıń járdemi menen Qazan qalasına xan boladı.

Dástanda Sultan Sanjar Mazıxan - aqıllı, sınshı, tóreli, jetim-jesirge miyirman, adamgershilikli ádil patsha obrazında tanıladı. Ol elin, xalıqın, jurtın qorǵaytuǵın, sol ushın janın da ayamaytuǵın haqıyqıy patriot, aybatlı batır, qaharman adamnıń el-xalıqqa, patshalıqqa kerek ekenligin jaqsı túsinedi. Er Shoranı usınday batır sıpatında biledi. Sonıń ushın da Álibiydiń menmenligi menen zorlıǵına shıdamay, onı óltiriw sebebinen, Er Shoranıń óz el-jurtın taslap Qazan qalasına ketkenligin esitkende qattı qıynaladı. Onı «suwımnıń saǵası, qatardaǵı qara narım, tuǵırdaǵı suńqarım, jaw jaǵımnıń qalası, jel jaǵımnıń panası, asqar biyik tawım - dep júredim», - deydi. Omarxan aqıllı, dana, el-xalıqqa qayırqom hám miyirman, olardı shın kewlinen súyiwshi patriot insan boladı. Ol Er Shoranıń qıyınshılıq kórip, jábir shekken payıtında járdem beredi. Batırdı Gúmbezli Xubradan óz sarayına aldırıp, on eki jigitti xızmetine qoyadı. Omarxan usılayınsha batırǵa ǵamxorlıq

kórsetedi. Er Shora da patshanıń jaqsılıǵına ılayıq jawingerlik xızmet etedi. Omarxan barlıq waqıtta óz xalıqınıń azatlıǵın, erkinligin, paraxat turmısın qáleydi. El-xalıqtıń azatlıǵı, paraxatshılıǵı ushın ayanbay gúresiw-kerek dep túsinedi. Omarxan el-xalıqtı qorǵawshı Er Shoranı shın júreginen jaqsı kóredi. Batırdıń er-júrek, qaharmanlıǵın da durıs bahalaydı. Shoraǵa patsha óz taxtıń da bermekshi boladı. Omarxan qızı Gúlayımdı Shoraǵa ómirlik joldas etip qosadı.

Kózmámbet dástanda qalmaqlardıń kishi xanı dep beriledi. Ol dúnyaparaz, menmen, jawız, hiyleker, aldawshı adam boladı. Qalmaqlardıń ullı xanı Polatxan menen birlikte dúnya ushın paraxat turmıs keshirip otırǵan Qazan xanlıǵın jawlap aladı. Qazan xanı Ádilxannıń taxtıń iyeleydi. Ádilxandı ot jıqqısh, balası Aydar tóreni shopan etip qoyadı. Jawlap alıwdan noǵay xalıqlarınıń üstinen ózleriniń üstemligin júrgizip otıradı.

Ulıwma alǵanda Álibiy, Kózmámbet, Polatxan, Tillaxan qusaǵan biy hám patshalar dástanda dúnyaxor, ózleriniń bayıw mápin oylaytuǵın reyimsiz, urısqumar, hiyleker, aldawshı, menmen, námárt adamlardıń obrazi. Bular ádillikti, paraxatshılıqtı súyetuǵın patshalarǵa, ózleriniń erkin azatlıqta jasawın árman etetuǵın haq kewilli xalıqlarǵa, eli, jurtı ushın berilgen miyirman, patriot xalıq batırı Er Shoraǵa qarsı qoyılǵan obrazlar.

Dástanıń syujeti hám kórkemlik ózgesheligi. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyası qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan dástúrli usılda sheberlik penen qurılǵan. Bular: dástanıń biyperzent ata-anadan baslanıp, olardıń bir ullı, bir qızlı bolıwı, bolajaq batır júyrik tulpar atqa iye bolıwı, batırǵa pirleri qural-saymanlar beriwı, onıń birinshi batırılıq isleriniń baslanıwı qaharmanlıq atlanısları hám t.b. Usı kórsetilgenlerdiń barlıǵı kompoziciyalıq elementler bolıp tabıladı. «Alpamıs», «Qoblan» dástanları da usınday kompoziciyalıq usılda qurılǵan. Bul erte dáwirlerden dástúr bolıp kiyatırǵan jırawlardıń dástan dóretiwdegi usıllarınan esaplanadı.

Dástandı syujetlik qurılısı jaǵınan eki bólimge bólip qarawǵa boladı. Birinshi Shoranıń tuwılıwınan baslap onıń er jetiwı, Álibiy menen arazlasıwı, Qazan qalasına atlanıp Dana wázir, Kózmámbet,

Polatxanlarğa qarsı güresiwi, urista jaraqatlanğan Shoranı Qaraqus alıp ketiwi, bul öz aldına bir bólim, ekinshi, batırđın Gúmbezli Xubrada bolıwı, batırđı Omarxan sarayına aldırıwı, bul jerde Shora qıtay-qotanlı Qaraxan hám Tillaxanğa qarsı atlanıwı, Shoranıń óz eline qayıwı, ekinshi ret kóp láshker menen Qazanğa atlanıwı t.b. bul öz aldına bir bólim. Hár bir bólimdi öz aldına tamamlanğan shıǵarma dep esaplasaқ boladı. Bunda waqıyalar bastan ayaǵına deyin dástanıń baslı qaharmanları Er Shora, Álibiy, Kózmámbet, Polatxan, Omarxan, Sultan Sanjar Mazıxan t.b. baylanıslı bayan etiledi. Dástandı oqıǵanda onıń kompoziciyasında, waqıyaların izbe-iz, jıynaqlı túrde sheber qurılǵanlıǵı kórinedi. Bunda barlıq waqıyalar birinshisin ekinshisi dáliyllep baradı. Tiykarınan dástandaǵı barlıq waqıyalar Shoraǵa baylanıslı bolıp, usı baslı qaharmanıń átirapına jámlengen. Bul dástanıń bir tutas syujetke qurılǵanlıǵın bildiredi. «Er Shora» dástanıń kompoziciyalıq qurılısında dástan waqıyalarınń belgili bir izbe-izlikte hám júdá jıynaqlı bolıp jırlanıwı kózge túседi. Sonıń ushın da dástan hár qanday oqıwshı yamasa tırlawshıǵa túsiniкли bolıp turadı.

Dástanda el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw yaǵnıy ádillik penen zulımlıqtıń güresi, bul güreslerdegi qaharmanlıq, mártlik, sonıń menen birge xalıqlar arasındaǵı dostıq-múriwbetlik, waqıyalarınń tiykarǵı ózegin quraydı. Bunda hár bir waqıya bir-biri menen baylanısqan, bir nársege ekinshisi sebep bolıp waqıyalar shiyelenisip rawajlanıp otıradı. Máselen, Er Shora óz elindegi qarama-qarsılıqlar sebepli Qazan sháhárine atlanadı. Qazandı qalmaqlar jawlap alǵan boladı. Shora bularǵa qarsı güresedi. Urista jaraqatlanıp Gúmbeзде jatırǵan Shoranı Omarxan sarayına aldıradı. Bul jerde Shora Omarxan jurına búlginshilik salmaqshı bolǵan Qaraxan, Tillaxanlarǵa qarsı güresedi h.t.b.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dástanıń baslanıwınan tamamlanıwına shekem Er Shoranıń el-jurtın qorǵawdaǵı qaharmanlıq batırlıq isleri súwretlenedi. Jıraw qaharmanlıqtı dástanıń negizgi tiregi etip, onı hár túrli waqıyalar arqalı, qaharmanlarınń qıyınshılıqlardı, tosqınlıqlardı qalay jeńiwlerin súwretlew menen olardıń minez-qulqı, adamgershilik hám basqa da sıpatların ashıp beredi. Jıraw qaharmanlıq xarakterdi ashıw ushın

urıs kórinislerin súwretleydi. Urıstı súwretlew arqalı el-xalıqtı jawlap alıwshı qalmaqlardıń basqınshılıq obrazın kórsetedi. Bunday basqınshılarǵa qarsı güresetuǵın batırđı, onıń uristaǵı mártligin, er-júrekligin súwretlew menen Er Shoranıń xalıqlıq kózqarastaǵı qaharmanlıq, batırlıq obrazı beriledi.

Dástanda urıs kórinisi tiykarınan sheshiwshı kompoziciyalıq formanı quraydı. Bunı jıraw tırlawshıń kóz aldına haqıyqıy urıs eleslegendeı dárejede etip, júdá ótkir mazmunlı qatarlar menen bayanlaydı. Máselen, Er Shora menen Álibiydiń láshkerleri arasındaǵı urıs bilay súwretlenedi:

Jalǵız ózi Shoranıń,
Belli qırǵın qıladı,
Jete almaydı quwǵanı,
Qutılmaydı qashqanı,
Boldı urıs maydanda,
Gá qılısh, gá nayzaǵa,
Belli ǵayrat qıladı,
Láshkerlerdiń ishinen,
«Sen tárepten bizler» - dep,
Neshesi qıyqıw saladı,
Nayzakesh ullı palwanlar,
Nayzaların ılaqtırıp,
Qol kóterip turadı.
Qılıshkesh ullı palwanlar,
Qılıshların ılaqtırıp,
Shoraǵa tájim qıladı.¹

Bul jerde Er Shoranıń dushpanǵa qarsı güresiwindegi ǵayratı, qarsı kelgen láshkerlerdiń de palwan, kúshli bolıwına qaramastan batırǵa kúshleri teń kelmey nayza, qılıshların ılaqtırıp tájim beriwin kóremiz. Bul kórinis bir tárepten dástanıń syujetlik qurılısındaǵı waqıyaların rawajlanıp keńnen sóz etiliwin támiyinlep turadı.

¹ Ер Шора. Қарақалпақ алық дәстаны. Ноқис. "Қарақалпақстан", 1995. 18-19-беттер.

Dástanda urısı súwretlew jiyi ushırasıp otırǵanı menen hár bir jıraw hár qıylı ózgeshelikler menen jırlaydı. Sóz etip otırǵan «Er Shora» dástanınıń Esemurat jıraw variantınıń ózinde Er Shora menen Álibiydiń láshkerleri, Qaytpas qara kóse hám onıń jigitleri, Dana wázir hám onıń láshkerleri, jáne Polatxannıń kóp láshkerleri menen bolǵan hár bir urıs kórinisleri óziniń ayrıqshalıq belgilerine iye bolıp turadı.

«Er Shora» dástanında qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri júdá ájayıp, sulıw hám jarasıqlı túrde sıpatlanǵan. Bulardan qaharmanlardıń qıyınshılıqlardı jeńgennen sońǵı quwanışlı sezimleri kórinedi. Jıraw dástan waqıyasın bayanlaw barısında naqıl-maqallardı júdá orınlı paydalanǵanın kóremiz. Bul arqalı jıraw hár bir qaharmanınıń oyın yamasa aldaǵı is-háreketin mazmunlı etip kórsetip otıradı. Sonıń menen birge naqıl-maqallar qaharman xarakterin ótkir mánili etip ashıp beredi. Dástanda Álibiy menen Er Shoranıń arasındaǵı waqıyalar ideyalıq hám kórkemlik jaǵınan eń jaqsı epizodlardıń biri. Bunda batırdıń obrazına baylanıslı naqıl hám maqallardı kóplep ushıratamız. Mısalı: Álibiyge qarap Er Shora «Jaqsı sózge jan semirer, jaman sózden jan túrshiger», - deydi. Er Shoranıń eldi búlginshilikke salmaqshı bolǵan Álibiyge aytqan bunday danalıq sózinen onıń ashıq minezliligi, aqıllılıǵı hám elin súyiwshiligin kóremiz. Qaharmanınıń xarakterini, onıń ádillikke baslaǵan oyı usınday qısqa naqıl sóz benen jádá mánili hám ótkir bolıp beriledi. Jáne Er Shora «Hámirsiz tiken kirmeydi, ájelsiz adam ólmeydi» - deydi. Mine, bul ayılǵan naqıldan Shoranıń Álibiyge urıs boldırmaw ushın bergeni eskertiwi ekenligi hám batırdıń ádilligin kóremiz. Dástanda Shoranıń xarakterine baylanıslı taǵı mınaday naqıl hám maqallardı ushıratamız. Jawdı jeńip bolǵannan keyin kimniń dosın, kimniń dushpanın biliw ushın Er Shora qarındaşı Gúmisayǵa qarap: «Dos egiz, dushpan segiz», - degen sóz bar, qala qıdırıp, kóshe aralap kóreyik deydi. Qalada dushpanlardıń barın bilip, «Jaqsı iyt óligin awlaqqa taslaydı», - deydi. Bul keltirilgen naqıllar adamnıń hasılıǵın, óz-ara qatnasım ashıwda, qaharmanınıń maqsetin sóz etiwde de orınlı qollanılǵan.

Sonday-aq, dástanda naqıl-maqallar dialog-monologlarda qaharmanlardıń tiykarǵı pikirini kórsetiwge qollanıladı. Bul arqalı

qaharmanlardıń sózleri qısqa hám ótkir mánili bolıp jıyınalıq túrde berilgen.

Dástandaǵı ideyalıq hám kórkemlik jobadaǵı epizodlardan Er Shora menen Aydar tóreniń ushırasıwı hám olardıń arasındaǵı doslıq bolıp tabıladı. Usı qaharmanlardıń ushırasıwındaǵı dialoglarında mınaday naqıl-maqallardı ushıratamız: Aydar tóre Er Shoraǵa:

«Dártli menen dártlesseń,
Dártiń qalmaq tógiler,
Biy dárt penen dártlesseń,
Qos qabırǵań sógiler»,

.....
«Kisi bolar kisiniń,
Kisi menen isi bar,
Bendeni bilmes nákastıń,
Jolawshıda nesi bar»,¹ -

degen naqıllardı aytadı. Er Shora Qazan sháhárindegi awhaldı soraganında, Aydar tóre: «Kimniń pisse tarısı, sonıń shópler tawıǵı», - deydi.

Aydar tóre Er Shoranıń eń jaqın dostı boladı. Dástanda doslıqtı, sıylasıqtı bildiretuǵın eki dostıń bir-birine bolǵan sıylasıǵına baylanıslı mınaday naqıldı ushıratamız. Aydar Shoranı sıylap, qoyın soyıp, kábab qılıp batırdı kútedi. Shora - «As iyesi menen tatlı», - ózińiz baslań deydi. Kórip otırǵanıımızday bul jerde de xalıqtıń danalıq sózleri óz júyesin tawıp qollanılǵan. Bular qaharmanlardıń bir-birine bolǵan doslıq múriwbetin ayqın hám mazmunlı dálillep tur. Sonday-aq, urıs maydanında Er Shoranıń monologlarında «Sabır etseń ráhát bar, biysabırǵa nálet bar», degen danalıq sózlerdi kóremiz. Jıraw usınday naqıl-maqallardı qollanıp arqalı da qaharmanınıń ishki dúnyasını ashıp, onıń maqsetin kórsetip beredi. Dástanda Er Shoranıń basındaǵı qıyınshılıq awhallar jıraw tárepinen naqıl sózler menen táriyplenip otırıladı: «At basına kóp

¹ Сонда, 30-бет.

tuwip, awızlıq penen suw ishti, er basına kún tuwdı, etigi menen suw keshti». Batır qáwıplı saparlarǵa atlanganda «Jaman aytpay jaqsı joq», yamasa «Bay maqtansa bir jurtlıq, batır maqtansa bir bıqlıq» degen naqıl-maqallar qollanılǵan. Sultan, Sanjar, Mazıxan Er Shoranı kózde tutıp «Qatarǵa nar bolsa, kárwannıń júgi jolda qalmaydı» deydi. Bul naqılǵa da Er Shoranıń obrazı jáne de keń túrde ashılǵan, yaǵnıy el-xalıqtı súyiwshi hám onıń qádirin biliwshi, sırtqı dushpanlardan qorǵawshı Er Shoraday batır turǵanda xalıqtıń jábir-japa shekpeytıǵı ayqın sáwlelengen. Dástanda naqıl-maqallardıń barlıǵı ornlı qollanılıp, waqıyaǵa baylanısh, jáne qaharmanlardıń obrazın, maqsetin anıq etip kórsetiwge isletilgen. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyasında jáne bir kózge túsetuǵın jırawdıń usılı, waqıya barısında qaharmanınıń portretin jasaw bolıp tabıladı. Bular dástanda qaharmanınıń tek sırtqı kelbetin kórsetip ǵana qoymastan onıń ishki dúnyasın, ádilligi yaki ádilsizligin kórsetip te turadı. Qaysı bir qaharmanınıń portretin alıp qarasaq onda sol qaharmanınıń unamlı yamasa unamsız ekenligi ayqın kórinedi. Dástanda qaharman portretleri awızeki dóretpeleriniń ádebiy usılları tiykarında dóretilgen. Bunda oqıwshı hám tınlawshıǵa kúshli tásir etetuǵın eń sulıw xalıq teńewlerin, giperbolaların kóriwimizge boladı. Buǵan Er Shoranıń, Kózmámbettiń t.b. lardıń portretleri misal bola aladı. Dástanda Kózmámbet ǵarrı bolıp Er Shoraǵa ózin tanıtıp «Pátiyamdı al» dep tańlanadı. Sonda:

Oń iynine qarasam,
Eki adam teńbe-teń,
Otırǵanday qatara,
Kókiregine qarasam,
Tórt adam qatar jatqanday,
Eki qastıń arası,
Bir qarista eki eli,
Bárekálla Er Shora.¹ - deydi.

¹ Сонда, 60-бет.

Kórip otırǵanıımızday batırdıń portretinde onıń úlken kúshke iye ekenligin usınday asıra súwretlewi menen beredi. Sonday-aq, batırdıń portretin mınaday epitetler menen de kórsetip otradı. «Polattan eken tırnaǵı, shoyınnan eken bilegi, almastan eken tırnaǵı». Dástanda Qazannıń patshası Kózmámbettiń portreti: «Úydey eken gellesi, minárday eken moyın, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» dep beriledi. Dástanda qaharmanınıń sırtqı kelbeti, kórinisi usınday kórkem túrde beriliwi menen jıraw jáne waqıyalardaǵı qaharmanlardıń is-háreketiniń ayırım kórinisindegi halatlardı da kórkem etip bayanlap otradı. Misalı, Er Shora dostı Aydarǵı Qazan qalasına barıp, qalanıń jaǵdayın bilip keliwge jiberedi. Sonda Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı bilay sıpatlanadı: «Aydar óz atına minip, tal tayaǵın qolına alıp jolǵa tústi. Astındaǵı haram ólgiri on urǵanda bir jortpaydı. Tepsinbekten bawırın tesseń de sirá omırawın artpaydı. Qoldaǵı tayaǵı menen sartıldııp sabap baratır, oń qolı talsa shep qolı menen uradı, shep qolı talsa oń qolı menen uradı, urmasa atı qalsha qarap turadı. «Kishkeneni maqta, úlkendi min» degen, qarınlı qazaqı yabıdaǵı kelláǵar, tayaqtı jey-jey, tabanı qıza kele búkenlep jorttı». Mine dástanınıń kompoziciyasınıń waqıyalarındaǵı iri baslı kórinisler sonday-aq qaharmanlardıń ayırım is-háreketleriniń qısqa kórinisleri kóz aldına eleslegendeý dárejede sulıw súwretlengen. Joqarıda sóz etken kóriniste Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı ájayıp yumorlıq sıpatta berilgen. Bul hár qanday oqıwshıǵa qızıqlı túyinde tásir etedi, jáne qanday da estetikalıq zavıq baǵıshlaydı. Dástanınıń kompoziciyasında yumor hám satira jıraw tárepinen waqıyanıń qızıqlı hám tásirli bolıp beriliwinde júdá sheber qollanılǵan. Buǵan misal retinde mınalardı da aytıp ótsek boladı. Qayıpas qara kóse Shoraǵa qarap «Bizge shın berilgen aǵayın bolsań óz qolıńdı óziń baylap ber, bizler seniń qolıńdı Kózmámbettiń aldında bosatıp jiberemiz» deydi. Usı jerde Er Shoranıń monologı berilip, onıń oy mınaday anekdot penen kórsetiledi.

Áyyemgi xannıń waqtında,
Aldar degen kóse ótti,
Neshsheni sergizdan etti,

Eki baydın balası,
Kóp dúnyanı arqalap,
Kóseniń aldına jetti,
Qaytıp aldaysań degende,
Aqıl qaltam úyde qaldı dep,
Ketpedime telmirtip,
Góne tamdı súyetip.¹

Jáne dástannıń kompoziciyasında basqa dástanlardaǵı sıyaqlı ulıwmalıq orınlar dep atalatuǵın jiyi qaytalanıp otırılatuǵın qatarlar bar. Bunday ulıwmalıq qatarlar da dástanda jıraw tárepinen ápiwayı qollanılmay, olar dástannıń ideyasına hám qaharmanlardıń obrazına baylanısa. Bul kópshilik jaǵdayda dialog, monologlardıń kirispesi xızmetin atqarıp, qaharmanlardıń tilegin, maqsetin bildiredi. Dástanda mınaday ulıwmalıq qatarlardı jiyi ushıratamız. «Shól jatqan jerleriń aydın kól bolsın, jıldan-jılǵa az dáwletin mol bolsın», «Bolmaǵaysań dushpanlarǵa muptala, sizlerge mádetti bergeyler alla», «At shawǵanda bálent tawda lalańdı, allam qabil etkey seniń tobańdı» t.b.

«Er Shora» dástanınıń tilinde ulıwma qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan teńewler, giperbolalar, epitetler t.b. súwretlew quralları sheber paydalanılǵan. Folklorist Q.Maqsetov dástanlardıń súwretlew quralları haqqında ayta kelip bılay dep jazadı: «Olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, ol kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp olardı ashıp beredi»². Haqıyqatında da jıraw dástandaǵı obrazlardı súwretlegende olardıń túr-túsine, simbatına, minez-qulqına, islegen isine ılayıq kórkem súwretlew quralların paydalanıp, obrazlardı jáne de tereń, mazmunlı etip ashıp beredi.

Dástanda súwretlew qurallarınan teńewler jiyi ushırasıp otıradı. Jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı qaharmannıń batırлық is-háreketin tásirli hám mazmunlı etip jırlaydı. Mısalı, Er Shoranıń batırлықı:

¹ Сонда, 43-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы. "Фан" баспасы. Ташкент. 1965. 194-бет.

Bir-birine keledi,
Búrkittey sheńgel saladı,¹

- dep táriyplenip otırılsa, dushpanlardı qorqaq etip kórsetiw maqsetinde olardı qoyanǵa teńeydi.

Er Shoranı kórgen soń,
Qustı kórgen qoyanday,
Qasha berdi tum-tusqa.²

Jıraw Er Shoranıń batırлықın táriyplew ushın onı «Qoydı kórgen qasqırday», «Jolbarıs maldı atqanday», «Arıslan kibi aqırıp», «Shapanday kórmey dushpandı», «Qamshıday qılıp tawladı» t.b. dep súwretlep otradı. Dástanda batırdıń toyda palwanlar menen gúresiwi sulıw kórinislerdiń biri. Bunda Er Shora er-júrek, batırлықı, onıń kúshli palwanlıǵı keńnen jırlanadı. Jıraw gúresti súwretlewde batırlardı mınaday teńewler menen obrazlı sıpatta kórsetedi.

Búrkittey sháńgel saladı,

.....
Qorazdayın juhıstı,
Qoshqardayın dúgisti,
Ayǵırdayın shaynastı,
Nar túyedey ǵayzastı.³

Jıraw Er Shoranıń batırлықın, palwanlıǵın usılayınshı kórkemlew menen oǵan qarsı kelgen dushpanlardıń da úlken kúshke iye ekenligi, dáw tulǵalı, iri deneli palwan ekenligin kórkem túrde bılay súwretleydi: «Úydey eken gellesi, minárday eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» t.b. Bul teńewler bir tárepinen giperbolalıq sıpatta asıra súwretlenip tur. Sonıń menen birge batırǵa qarsı kelgen dushpandı «Kókler kibi gúltirep, qaban kibi gúrkirep, jarılǵan muzday gúńirenip, ...alatuǵın

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дәстаны. Нөкіс. "Қарақалпақстан". 1995. 82-бет.

² Сонда, 131-бет.

³ Сонда, 82-83-бетлер.

sherdey shabınıp» dep onıń aybatın kóklerdiń gúltiregenine, qabannıń gúrkiregenine teńeydi. Jáne eki batırdıń alıswında Kózmámbettiń kúshliligi «Qañbaqtay kórmey balanı, kelsaptay etip jerlerge, tikkesine uradı», «Shóptey kórmey balanı, gellesin jerge uradı», dep súwretlenip otırılsa, batırdıń kúshliligin onnan da basım etip kórsetip «Shıtırlap ses berip tur, iskenjedey qısqanda» delinedi. Dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın kórsetiwde keńnen qollanıw menen olar qaharmanlardıń obrazındaǵı basqa da sıpatlardı ayqın mazmunlı etip ashıp beriwge de paydalanılǵan. Dástanda Gúmisaydıń aǵası Er Shora menen tabısıwı bılayınsha súwretlenedi:

Adasqan qoyı-qozına,
Qosılǵanday mańırasıp,
Bólingen ılaq-eshkige,
Ushırasqanday jamırasıp,
Ingeninen ayırılıp,
Baylawda turıp sheshilgen,
Botadayın bozlasıp,
Biyesi kelgen qulınday,
Bir-birine aznasıp,
Buzawı ketken sıyrday,
Emirenisip, móńiresip.¹

Bunda tuwısqanlardıń saǵınısh sezimleri júdá ótkir mazmunlı etip táriyplengen. Dástanda batırdıń oyshubar atı, onıń júyrikligi «tolqısıp aqqan dáryaday» yamasa «dárya kibi tasadı», «sarıjaydıń oǵınday» dep súwretlense, onıń (oyshubar attıń) qıynalıwı «narday belin búgedi», «túyedey bolıp shógedi» qusaǵan teńewler menen júdá tásirli hám mazmunlı bolıp bayanlanadı. Ulıwma dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın obrazlı hám mazmunlı etip kúsheytip beriwde, jıraw tárepinen sheber qollanılgan. Joqarıda kórsetip ótken teńewler basqa da qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń is-háreketin olardıń kúshli, er-júrek batırılıǵın

¹ Сонда, 116-117-бетлер.

kórsetiwde keńnen qollanıladı. Tiykarınan alǵanda bular jırawlardıń súwretlewindegi dástúrli kórkemlew usılları bolıp esaplanadı. Dástanda teńewler menen qatar qaharmanlardıń is-háreketin kórkem etip súwretlewde ájayıp giperbolalıq táriyplewlerdi kóriwge boladı. Dástanda batırdıń kóplegen láshkerlerge qarsı jalǵız ózi gúresip, olardı jeńiwi, sansız láshkerler Shoranıń aldında bas iyip quralların taslap baǵınıwı, batırdıń iri deneli palwanlardı jeńiwi qusaǵan kórinislerdiń barlıǵı giperbolizmlik usılda beriledi. Jáne Er Shoranıń dushpan menen gúresiwinde ol qarsılasın qol ushına kóterip «shıńıtıp jiberiwi», «kóterip alıp tawlap jerge urıwı» t.b. lardıń usınday bolıp súwretleniwi giperbolizmlik qásiyetke iye. Bunday giperbolalıq sıpatta súwretlew arqalı jıraw hár qanday kóriniske ayrıqsha tús berip qaharmanlardıń is-háreketlerin janlandırıp kórsetedi. Giperbola dástanda qaharmanlardıń batırılıǵın, kúshliligin asıra súwretlew menen olardıń sırtqı kelbetin, sın-sımbatın kórkem táriyplewde isletilgen. Buǵan misal retinde Kózmámbettiń, Er Shoranıń, oyshubar attıń portretleriniń asıra súwretleniwin ayta ótiwge boladı. Dástanda oyshubar attıń portreti Kózmámbettiń tańlanıp aytqan sózinde minaday bolıp beriledi.

Shoqlıǵına qarasam,
Bes jasar bala ótkendey,
Sawrısına qarasam,
Digirmanlar úyirilip,
Tórt adam qatar jatqanday,
Tórt ayaqtıń arası,
Eki adam ótkendey.

.....
Qoltıǵında bar shıǵar,
Qumayınń qanatı.¹

Bul jerde oyshubar attıń sırtqı kelbetiniń salıstırılıp teńewler arqalı berilgeni menen bul tiykarınan giperbolalıq sıpatta asıra

¹ Сонда, 61-бет.

súwretlenip tur. Bunnan attıń sın-sıyaǵı kelisken, sulıw kelbetliligi, onıń júyrikligi bayqaladı.

«Er Shora» dástanınıń jır qurılısına keletuǵın bolsaq, bul - qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwın ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım bolıp keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az mólsherde ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılǵan. Tórt qatarlı on bir buwınlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basım aqırına shekem bir qálipte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi. Mınaday qosıq qatarların kórip óteyik:

1. Gá qılısh, gá nayzaǵa,
2. Belli ğayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep.
5. Neshshesi qıyqıw saladı.
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların ilaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı.¹

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsiniкке jámlep tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan misal keltirip óteyik:

¹ Сонда, 18-бет.

Manattan salıp bellikti,
Ushıǵadan salıp terlikti...

yamasa:
Mindı attıń beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine baylanısqan juplasqan uyqaslardı kóremiz. Taǵı da usınday qosıq qatarlarınıń toparında tómendegishe uyqaslardı kóriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Stıyǵanı pir edi,
Aran menen sóylewdi,
Attıń otı der edi.

Bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin jańadan uyqaslar payda boladı:

Miyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı,

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasadı. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz tońıp,
Bırılalmay baradı.
Saǵım menen óndirdi,
Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

Al, bunda «Bunilalmay ketip baradı» degen qatar joqarıda keltirip ótken dizbeklesken uyqaslarǵa birigedi hám óz toparındaǵı eń sońǵı qatarǵa birikken halda uyqasadı. Jáne bunda «jol júrdi» degen sóz benen tamamlanatuǵın qatarlardı kórip otırımız. Bul «jol júrdi» sóziniń qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turǵannı bayqawǵa boladı. Jıraw usınday hár túrli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sońǵıların dizbeklestirip uyqastıradı. Mısalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shańı-shańǵa ulastı,
Jáne on kún jol astı,
Sol shamalı kún astı.¹

Bunda barlıq qatarlar bir jónkilli túrde uyqasadı. Jıraw batırdıń jol júriwın jırlaǵanında qosıq qatarlarınıń hár túrli bolıp uyqasıp, al sońǵı qatarlarınıń izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıń tilinen qosıqtıń aǵıtıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıń qızǵan máháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sózleriniń paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jiyi ushıratıp otırımız. mısalı:

Dushpanǵa sawda saldım dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarri,
Palwan aldım keldi dep,
Jaǵasınan aldım dep,
Qarqıratıp shaldım dep²...

yamasa:
Qolıńa qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gelleme al dedi,

¹ Сонда, 27-бет.

² Сонда, 50-бет.

Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Kúlgenimniń mánsi,
Zańǵar tama sol dedi.¹

Dástandaǵı waqıyalardıń jırlanıwındaǵı qosıq qatarlarında joqarıda kórsetip ótken uyqaslardıń barlıǵı keńnen paydalanılıp, uyqaspaytuǵın qatarlar bir túsinikke biriktirilip otırıladi. Tiykarında uyqastıń hár qıylı bolıp keliwi jırawdıń waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etetuǵın bolıwı kerek.

Dástannıń qosıq qurılısınıń ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a Urandashıń xanlar menen júrerseń,
a Ájel jetse ǵumra bende ólerseń,
b Tayaǵıń iynińde, qoydıń keyninde,
a Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń.²
yamasa:

a Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
a Búginligin dawısım tawdan asırdım,
b Bul sózimdi qıp tıńlaǵıl aǵalar,
a Qálpe edim suńqarımdı qashırdım.³

Bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıń ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá sulıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dástanında qosıqlar basqa dástanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıynaqlap bayanlawda keńnen qollanǵan. Dástanda usınday qara sózlerdiń de uyqasıp keliwi jiyi ushırasıp otıradı. Mısalǵa mınaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, «Kóringen qaranıń aldına barayın, joldıń uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa jol sorap kóreyin» -

¹ Сонда, 50-бет.

² Сонда, 30-бет.

³ Сонда, 112-бет.

dep, aldında tura beredi»¹, yamasa, «Shora menen awıldan shıǵıp ketkenligin, on bes kún jol júrip teńizge jetkenligin, teńizden bir ala attıń shıǵıp armaǵan, bermáǵan shawıp, bir biyiktiń basına shıǵıp esnegeńin, esnep bolıp Shoraǵa qarap úsh mártebe shırqırap kisnegeńin, ol attıń kisnegeńine bul attıń suwlıǵın shaynap tislegenin, oǵan Shoranıń túspegeńin, aqırı shubardıń Shoranı alıp qashqanın, shubardıń Shoraǵa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwǵa jetkenin, atı menen birge Shoranıń suwǵa ketkenin, sol kárada qazasınıń pitkenin sulıw sóz benen pákize etip sıpatlap bir-bir bayan etti».²

Bunnan biz prozanıń uyqastırılǵan túrin kóremiz. Usı sıyaqlı uyqastırılǵan proza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtıń shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıń júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

«Er Shora» dástanında erte dáwirdeń dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástanıń ideyaliq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jırdıń qurılısında xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kútá tásirli hám kórkem tili menen berilgen.

Haqıyqatında dástanıń bul ayılǵan sıpatlı belgileri, onı xalıqtıń eń súyikli hám ájayıp dóretpeleriniń birine aylandırǵan dep túsiniw kerek.

«Haji-Gerey» dástanı

Dástanıń ideyası. «Haji-Gerey» dástanı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri. Dástanıń tiykarǵı ideyaliq mazmunı Gerey, batırdıń erlik, mártlik hám qaharmanlıq islerin onıń watandı súyiwshiligin, onıń óz xalqı ushın sırtqı jawlarǵa qarsı gúresin jırlaw bolıp tabıladı. Dástanda qalmaq basqınshılarınıń Xorezm elatına topılısı tiykarǵı waqıyalarınıń biri. Dástandaǵı qaharmanlardıń is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı

¹ Сонда, 28-бет.

² Сонда, 135-136-бетлер.

alınıp, xalıqlıq ideyanı rawajlandırıwǵa qaratılǵanı seziledi. Dástanıń tematikası da, ideyası da, syujeti menen kompozitciyası da qaharmanlıq dástanlardaǵı traditciyanı saqlay otırıp, waqıyadan waqıya tuwdırıp qızıqlı etip súwretleydi. Batır xalıq penen bir sapta turıp háreket etedi. Batırdıń kúshi xalıq penen, baylanısında kórinetuǵını sheber baylanıstırıladı.

«Haji-Gerey» dástanınıń baslı ideyası – xalıqtıń birligi, bólinip búlinbewi, gárezsizlik ushın sırt el basqınshılıǵına hár qıyılı dushpanlıq háreketlerge qarsı gúres, ádillikti jaqlaw, jaqsı – minez qılıqtı, adamgershilikti ardaqlaw, xalıq túsiniginde jaman dep esaplanatuǵın qásiyetlerdi qaralaw, batır qanday qıyınshılıqlar bolsa da eli ushın, xalqı ushın bas tartpawın kórsetiwden ibarat. Qanday shıǵarmada bolmasın, xalıqlıq xarakterin belgileytuǵın eń baslı kórsetkish – áhmiyetli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheǵine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. «Haji-Gerey» dástanınıń eń baslı ideyaları – xalıqlıq ideya. Dástan xalıq ómiri ushın kútá áhmiyetli máselelerdi jırlaydı.

Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástan mazmunın bere aladı. Dástan Babaxan patsha xalqın jıynap keńesip, sóylesip atırǵanınan baslanadı:

Alpıs eki hámeldar,
Otız eki móhirdar,
Maǵan qarań janlarım,
Sizlerge aytar sózim bar,
Siz soradıń ellerde,
Jaqsı menen jaman bar,
Dostıń menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan,
Perzentsiz ata-anadan,
Berińler sizler bir xabar,
Ózim boldım Babaxan
Jurttı ózim soradıń,
Ádillik penen xalqıma

Bir kóz benen qarağan,
Mendey bolmas hesh bir xan,
Men soragan jerlerde,
Patshalıq penen dáwletke,
Ádalatlı húmmetke,
Barma qarsı bir adam?

Demek, jıraw bul qatarlarda adamlardıń táǵdiri tuwralı, olardıń turmısı menen patshalardıń qızıǵıwı hám olar menen keńesip is tutıwı kerekligin árman etken xalıq oyların aytqan.

«Hajı-Gerey» dástanında Babaxan patshanı Toqsawıl hár jılı kelip, jawlap, barın alıp, adamların qırıp, sulıw qızların alıp, tonap kún bermeytuǵın: sóz etiledi. Dástanda urıs kóbinese jekpe-jek formasında súwretlenedi, eki jaqtıń láshkerleri jıynalıp turadı. Babaxanǵa kúshli, batır kerek edi. Onıń xabarın Qıdır shal jaqsı biletuǵın edi. Xalıq aldında Babaxan oylasıp keńesip Gerey batırdıń xabarın bilip aladı. Qıdır shal Babaxanǵa Gerey batır haqqında bilay deydi:

Babaxan, tuńlańız saǵan arızım bar,
Biziń eller ashılǵan gúl-lalazar,
El esabın ayta bersem, men saǵan,
Búrkit, Mańǵıt atlı jáne elin bar.

Búrkit, Mańǵıt elinde, bir álamat
Batır shıqqan deydi ózi káramat,
Arda biydiń úlken ǵana balası.
Gerey batır qay waqta da kesapat,

Jigit kewili on bes jasta tasadı,
Dushpanlardıń qanın suwday shashadı,
Gerey batır shıǵıp Mańǵıt elinen,
Kelip seniń menen urıs ashadı.

Babaxan bul xabardı esitip, gá quwanıp, gá oylanıp, onı shaqırıp alıwdı, sarpay jawıp – jaraq beriwdi niyet yetedi. Sebebi,

oǵan jekpe-jek gúreske shıǵatuǵın kúshli batır kerek edi. Dástanda jekpe-jek dushpan kúshi basqa dástanlardagıday basım etip kórsetilgen. Babaxannıń maqseti Gereydi qalmaqlardıń dáwi Alshaǵırǵa jiberip olardı jekpe-jek gúreske shıǵarıw hám Gerey arqalı Alshaǵırdan qutılıw edi. Babaxannıń shaqırǵanına qarsılıq bildirmey Gerey keledi. Ol ata-anası, inisi menen xoshlasıp, patshanıń shaqırıp atırǵanın aytadı. Sonda ákesi, balam saq bol, bul jerde bir sır bar, dep keńes beredi. Biraq, Gerey xalıqtıń baxıtın tınıshlıǵın óz basınıń amanlıǵınan ústin qoyıp patshaǵa qarsılıq etpey keledi. Gereydiń is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı alınıp, xalıqlıq ideyadan kelip shıqqan halda dóregen obraz sıpatında bizge belgili. Gerey Babaxannıń aldına barıp, oǵan kishi peyillik penen sälem beredi. Babaxan júdá kewili pitip, shaqırǵan maqsetin Gerey batırǵa bilayınsha bayan etedi:

Xan bolǵannıń bir jaǵında jawı bar,
El ishinde miń san eki, dawı bar,
Hár jıl sayın bizdi jawlap ketedi,
Atañızdıń Toqsawılday jawı bar.

Qasında bar Alshaǵırday aybatı,
Ol naysaptıń turar emes ǵayratı,
Kele ǵoysa qırıp-joyıp ketedi,
Jaqlılastı keletuǵın múddeti.

Toqsawıl xan ayamaydı bizlerdi,
Qáhárlense aydap keter sizlerdi,
Balam endi bir ilajın tabasań,
Bizge keldi Alshaǵırdıń xabarı.

Palwan bolar Xorezmniń balları,
Alıs emes jaqın ara jolları,
Aldın alıp bir ilajın etpesek,
Künge kúer arıwlardıń jamalı.

Sol sebepten men jilayman zar-zar,
Qalmaq kelse jetim bolar ul qızlar,
Bul qayǵıma aqıl menen jollar tap,
Tez arada keler degen qáwpim bar.

Babaxannıń bul sózin esitip Gery shıdap tura almaydı. Qatti ashıw qısıp, Babaxannıń kewlin jaqsı sózler menen aladı hám isenimine qayıl qaladı.

«Haji-Gerey» dástanındaǵı usınday waqıyalardıń beriliwi onıń xalıqlıq xarakterin belgilew menen birge xalıq ushın eń áhmietli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheğine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástannıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Dástandaǵı súwretlengen qalmaq qanı Toqsawıl hám Alshaǵır dáw xalıqtıń tınısh turmısın buzıp, xalıqtı qorlap, azap beriwshi dushpanlar. Toqsawıl jilına bir iret Babaxan jurına shabıwıl jasap, xalıqqa basqınshılıq etip, olardı wayran etip, dúnya tolap, xalıqtı qul qılıp aydap alıp ketedi. Xalıq bunday háreketke, basıp alıwshılıqqa barlıq ján-táni menen qarsı turadı. Olar paraxat turmısta, ádillikte jasawdı tileydi. Xalıq zulımlıqtan qutılıwdı tilep Girey batırǵa shın kewilden isenedi. Gery batırǵa kewili toǵan Babaxan:

Bul sózlerge kewlim meniń boldı shad,
Astıña beremen júyrik árebi at,
Eger sizler toqsawılǵa barsañız,
Batırlarım, mennen bolsın ruxsat.

Sizlerdiń jolına boldım intizar,
Tileǵinde men bolayın batırlar
Alaǵoysañ Toqsawılardıń sháhárin,
Patshalıqta mende bolmas iqtiyar.

Men beremen bes mın láchker batırlar,
Dástinde oynasın argımaq atlar,

Sawash etip dushpanlardı jeńseñiz,
Ǵayratına barlıq xalıqım quwanar,-deydi.

Dástanda xalıqtıń qara kúshlerge, paraxat turmıstı buzıwshı dushpanlarǵa qarsı gúresiw ideyası sáwlelengen. Xalıq óziniń baxıtlı turmısı tuwralı bul ármanın, ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúreste xalıqtıń tilegin ańlaytuǵın el perzentleriniń umıtilmas obrazların dóretiw arqalı bergен.

«Haji-Gerey» dástanında xalıqtı jawdan qorǵaw, onıń keleshegi ushın iygiliqlik is alıp barıw – unamlı qaharmanlardıń azatlıq wazıypası sıpatında kózge túsedı. Olar barlıq háreketlerinde «xalıqtıń tınıshlıǵı, ǵárezsizligi, azatlıǵı ushın» gúres alıp baradı. Xalıqtıń táǵdiri ushın qayǵırıw hám gúresiw – dástannıń unamlı obrazları ushın eń xarakterli orınlar. Gery Babaxannıń xalıq jılatpaw ushın gúres júrgizedi. Xalıqtı Toqsawılday jawızǵa bende etkizbewge kúsh saladı. Qanday qıyınshılıq bolsa da xalıq ushın ayanbay gúresedi.

«Haji-Gerey» dástanında qalmaq basqınshılarına qaray qarsı batırlardıń gúresi, xalıqlar arasındaǵı doslıq, kóbinese qıyın qıstaw kúnlerde batırlardıń bir-birine doslıq járdemi óz sáwlesin tapqan. Dástan waqıyaları xalıq dóretpesiniń eń jaqsı qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan úlgilerinen bolıp esaplanadı. Dástanda xalıq aralıq doslıq ideyası da áhmietli orında turadı. Gery menen Ayqosı, Jan qozı, Arǵınbaylardıń arasındaǵı doslıq hár qıylı xalıqlardıń, hár qıylı milletlerdiń adamları arasındaǵı shın doslıq ideyasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

«Haji-Gerey» dástanınıń ideyalıq mazmunı ondaǵı obrazlardan, olardıń is-háreketlerinen ayqın kórinedi.

Dástandaǵı obrazlar. Gery batır Búrkıt Mańǵıt elinde Arda biydiń úlken balası. Ol onbes jasına kelgende kúshine tolıp, hár qanday basqınshılardıǵa qarsı turatuǵın úlken qara kúshke iye batır. Onıń xabarın esitken Babaxan Qıdır shaldı jiberip Gery batırdı shaqırtadı.

Gery batır aq otawda otır edi. «Qıdır shal Xabarlasqanday kim bar?» dep aytadı. Sonda Gery batır qutlı shekpenin iynine salıp, dushpanlardıń ishın ǵıj-ǵıj qaynatıp otawdan shıǵadı hám Qıdır

shaldan jol bolsın soraydı. Qıdır shaldı mise tutpay Gerey batır sen kimseñ, túriñ qap-qara kómirdey, saqalıñ aǵarıp sıqlıñ qalmaǵan, ne bunshama taqıldaysañ, kelgen jumısıñdı ayt, ájelіñ jetse paymanasız óleseñ, - dep batır sóleydi. Sonda baba, men seniñ aybatıñnan qorqıp turman, ashıwlanıp qaldıñ, aǵarǵan saqalımdı sıyla, men elshi edim, patsha menen doslastırıp keteyin, - dep kelip edim, saǵan bergem amanatın tapsırıp keteyin dep keldim, - deydi ǵarrı. Mınaw altı nar, minseñ tulpar, olja bárı bar, - dep batırdıñ kewlin aladı. Sonda batır mıyǵınan kúlip ózin tanıstıradı.

Gerey batır deydi sorasañ atın,
Dushpanlar qorqadı esitse zatın,
Keldim deyseñ, baba, maǵan uzaqtan,
Ne boladı aytqıl seniñ muradıñ.

Astıña minipseñ júyrik qara at,
Qustan júyrik qoltıǵında qos qanat,
Qıdır baba nege keldiñ bul mańǵa?
Qoldan kelse men qılayın kewliñ shad.

Keltiripseñ sıylawıma altı nar,
Ashıq bolǵan mashuǵım dep, ah urar,
Tartınbastan sóley beriñ, Qıdır shal,
Babaxannan bizge beriñ bir xabar.

Gerey batırdıñ tiykarǵı sıpatları usı qatarlardan-aq belgili. Ol er júrekli, qaharmanlıq, qorqıwdı bilmeytuǵın batırлық, mártlik, óz Watanın, óz xalqın súyiwshilik, turaqlılıq hadal kewillilik qásiyetlerdiñ iyesi sıpatında kózge taslanadı. Batırdıñ qaharmanlıq obrazın jasaw ushın, onıñ ata-anasına mehriban perzent, miyrimli tuwısqan, ata-anası menen oylasıp is tutatuǵın insanıyılıq sıpatların da dástanda ayqın jırlap kórsetken. Batırdıñ bir sózligi, adamgershilik arnamısı kúshli ekenligi, batırdıñ jas bala bolsa da dene quwatı jaǵınan kúshli, bahadır palwan bolıp jetiskenin dástanda júdá ayırıqsha súwretlegen. Onıñ xan aldına barganın:

Siyasat penen er Gerey
Xan aldına baradı,
Talshıbıqtay tawlanıp,
Tum-tusına qaranıp,
Gereydiñ altın aydarı,
Dál moynına oralıp,
Keñ sarayǵa kiredi,
Babaxandı kóredi,
Taxta otırǵan patshaǵa
Iyilip sálem beredi,
Xan qolınan aladı
Qarsı aldında turadı,
Aybatına balanıñ,
Hámme hayran qaladı.

Babaxan Gereydi kórip kewili kóteriledi, Gereyge ólim múnásip emesligin sezedi. Onıñ kelbetine, músindey jamalına arısladay aybatına hayran qaladı hám onıñ menen jaqın sırlas bolıwı ushın bir eki awız shiyrin sóz aytadı. Oǵan Gerey marapatlanbaydı, maqtanbaydı da, qaytama:

Sonda turıp batır Gerey kúledi,
Xanniñ oyın aqıl menen biledi,
Dana jigít neshshe tımsal keltirip,
Xanǵa qarap pinhamı sóz sóleydi.

Xızmetiñe tayar turman xanımız,
Malı-dúnya iqtıyarlı janımız,
Bolaǵoysa bizge bermek xızmetiñ,
Gáhi otqa, gáhi suwǵa salıñız.

Bul qatardan Gerey batırdıñ márt, ólimnen qorıqpaytuǵının kóremiz. Hátte, Babaxan da batırdıñ bul sózlerine ırızı bolıp, oǵan sen tiri bolsañ, men taxtaman dep aq pátiyasın beredi. Dástandaǵı hár bir qatardan Gerey batırdıñ mártligi, qaharmanlıǵı, xalqına qalqan, palwan jigítligi, kórinip turadı.

Gerey obrazi, onıń qaharmanlıq erlik isleri, tuwılǵan jerin sheksiz súyiwshiligi, basqınshılarına qarsı gúreste qorqıwdı bilmeytuǵın batırlıǵı, onıń Babaxanǵa isenip, oǵan xızmet etiwı «Qoblan» dástanında Qoblannıń Aqshaxanǵa isenip, xızmet etiwine uqsaydı. Gerey óziniń qaharmanlıq atlanısların jasaǵanda basqanıń jerin, mal-múlkin basıp alıw ushın emes, al Babaxannıń xalqın jawlardan qorǵaw, túrli qáwip-qáterli saparlarǵa atlanadı. Gerey hesh qanday qáwip-qáterden, ólimnen qorqpaytuǵını dúnyaǵa gúres ushın tuwılǵan, xalıqtıń qaytpas qaysar, bahadır perzentı. Ol Babaxannıń kewilin xoshiap, mártlik kewilin bılayınsha bildiredi.

Babaxan aytayın saǵan bul zarım,
Sen muńaydıń qalmaqı goy qararım,
Dabıl qaǵıp tulparımdı oynatsam,
Sawash bolsa tarqar meniń qumarım.

Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Kemlik kelip muńaymańız, sultanım,
Dushpandı etermen jer menen jeksen,
Jawdı jeńsem qalmas menin ármanım,

Sawash kúni oynamayma ker tulpar,
Qáwip áylemek námártlerge miyasar,
Qılıshımdı jaltratıp at qoysam,
Zar jılaydı aybatımnan qalmaqlar.

Xan bolıpsań Xorezmniń eline,
Tulparımniń men mineyin beline,
Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Arım ushın men tayarman ólimge.

Aldına qoyǵan maqsetin, usılayınsha aytadı. Dástanda Gerey batır Mańǵıtıń batırı dep ayılǵanı menen ózi ulıwma xalıqqa xızmet etiwı, xalıqtı ishki, sırtqı jawlardan qorǵawdaǵı qaharmanlıq isleri menen ulıwma xalıqtıń qaharmanı dárejesine

kóterilgen xalıq batırı sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan xalıq jeke bir urıwdıń batırı emes, al jalpı xalıqtıń mápin qorǵaǵan xalıq batırı dep tanydı. Dástanda da onıń obrazi usılay berilgen.

Gerey óz elin, tuwǵan jerin shin júreктен súygen batır. Dástanda batırdıń ata-anasına, tuwısqanına, eli-xalqına degen qızǵın muxabbatı shin júreктен shıqqan jalınlı sózleri menen jırlanadı. Gerey Qıdır shaldıń bariwı menen Babaxan patshanıń aldına keledi hám Qalmaq xanı Toqsawıldıń basqınshılarına qarsı gúreske shıǵıwın xannan esitedi. Batır bul tapsırmalardı túsingennen keyin Babaxannıń kewilin kóteredi: Qıdır shal kelge jawdan seskenip xalıqtıń aldında sóz aytadı. Oǵan qarsı Gerey eli xalqınıń kewilin alıp, óz xalqına bolǵan súyiwshiligin ayrıqsha bildiredi.

Ulıwma alganda, Gereydi xalqı ásirese onıń jawdan qorıqpaytuǵın batırlıǵına, mártligi, hár qanday awır qıymshılıqtan qaytpaytuǵın shıdamlılıǵı ushın súyedi, dosları onıń mártligi ushın húrmetleydi. Alshaǵırday dáwdi óltirip, dushpannan ósh aladı. Alshaǵır menen alısqı atırıp Tükli aziz babanıń karamatı menen ólimnen aman qaladı. Dáwirdiń ózgeshelikleri dástan syuwjetinde bilinip turadı. Tábiyattan us kúshler, pirlerdıń járdemi h.t.b.lar batırdı quwatlawshı hám mádet beriwshı kúsh bolıp esaplanadı. Bunday epizodlar dástanda kúta isenerli etip berilgen. Gerey qanday qıymshılıq bolsa da qaharmanlıq penen shıdap, óziniń alǵa qoyǵan maqsetinen qaytpaydı. Jawdı jeńbey tinbaydı.

Gerey hám onıń dosların Alshaǵır qusaǵan qalmaqlarǵa, basqınshı dushpanlarǵa qarsı gúreslerge shıqqanı ushın xalıq maqullap el qorǵawshı batırı sıpatında tán aladı. Olardıń óz elin súyiwi, dushpannan qorıqpaytuǵın mártligi, batırlıq qásiyetleri haqıyqıy el perzentı ekenligin kórsetip turadı.

Xanlar obrazi. «Hajı-Gerey» dástanında Babaxan obrazına qarsı Toqsawıl xan obrazları berilgen. Babaxan Xorezm elatın Qahat degen qalasınıń xanı boladı. Ol júdá ádalatlı xan edı. Xalqınıń jaǵdayınan tez-tez xabardar bolıp turadı. Onıń mırtaǵáplerinen-aq ádil xan ekenligin bilemiz.

Jaqsı menen jaman bar,
Dostım menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,

Babaxan biyelerinen, elinen keñes sorap, oylasıp turadı. Babaxannın elin tınısh qoymay Toqsawıl xan hár jılı shabıwıl jasap wayran etip, qızların alıp ketip hayallardıń, balalardıń basına awır qayǵı salıp ketetuǵın edi. Babaxan olarǵa qarsı Gerey batırdı atlandırıp, Alshaǵırday jáwin jeñedi. Solay etip, Toqsawılday qalmaqtıń jawgershiliginen qutiladı. Babaxandı Qıdır shal da biraz hiyle menen aldaydı. Onı Gireyge qarsı qoymaqshı boladı. Biraq Babaxan batırdıń hár bir háreketine anıq baha beredi.

Dástanda bunnan basqa Gireydiń inisi Haji, onıń ata-anası da qatnasadı. Olar batırdıń alǵa qoyǵan maqsetine qarsı shıqpaydı. Onı qollap-quwatlap, kerekli másláhátlerin berip shıǵarıp saladı. Olar ózleriniń unamlı is háreketleri menen dástannan orın alǵan personajlar bolıp esaplanadı.

Dástanda Jut –bul elshi sıpatında berilgeni menen eki el ortasına araz taslawshı urıstırıwshı satqın sıpatında kózge taslanadı. Qıdır shal obrazı da Jut obrazına uqsas berilgen.

Ulıwma alǵanda «Haji-Gerey» dástanında xalıqtıń belgili bir tutas dáwirindegi siyasiy hám tariyxıy jaǵdayları, kún kóris, xalıqlar arasındaqı hár qıylı basqınshı is háreketler, basqa xalıqlar menen jasaǵan qatnası, dástúri, oyın zawıqları, qullası barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqları qaharmanlardıń batırılıǵı, kúshi, urıstaǵı erligi olardıń atlanısları, olardıń kórgen qıynshılıqları, qıynshılıqlardı jeñiwi, obrazlar arqalı kórsetiledi, usı obrazlarǵa qosımsha hár qıylı is háreketleri menen personajlar da qatnasıp otıradı. Olar dástan waqıyalarınıń qızıqlı hám xalıqqa qonımlı etip beriliwinde úlken áhmiyetke iye.

Dástannıń syujeti. Dástannıń syujeti bir-biri menen izbe-izlikte rawajlandırılıp otırǵan waqıyalardıń qısqasha mazmunınıń jıynaǵı, olardıń bir jerge jámlesiwini bildiredi. Syujet dástandaqı

qatnasıwshı qaharmanlardıń sır-sıpatın, obrazdıń qalıplesiw jolların, ózine tán belgilerin, óz-ara qarım-qatnasın ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye.

«Haji-Gerey» dástanınıń syujetinde tiykar etip Gereydiń qalmaq xanı Toqsawıl hám Alshaǵır dáwge qarsı, el tınıshlıǵı ushın gúresi alınǵan. Dástannıń waqıyası rawajlanǵanǵa shekemgi jaǵdaydı súwretlew, waqıyaǵa qatnasıwshı personajlar menen waqıya bolıp ótetuǵın jaǵdaydı, orın, waqıt h.t.b. menen tanıstırıw «Haji-Gerey» dástanında bılayınsha berilgen.

Dástandaqı waqıya «Xorezm elatında Qahat degen qalada, Babaxannıń soramında, Babaxannıń Qıdır degen bir wáziri bar edi.» -dep baslanadı hám «xan bir kúni alpıs eki hámeldar, otız eki móhirdarların hám tolı xalqın shaqırıp, xalqına qarap, olardan keñes soradı» dep waqıya dawam etedi. Dástandaqı syujettiń ekinshi bir elementi bolǵan waqıya bılayınsha baslanadı. Qıdır shal Gerey batırǵa at, jaw-jaraq, alıp atlanadı. Ol Gerey batırǵa barıp xannıń berip jibergen sawǵasın qabıl etiwini aytadı. Sonda, Gerey batır hayran bolıp bul jaǵdaydan ata-anasını xabardar qıladı hám olar menen oylasıp keñesedi. Atası Gereyge saq bol, patshalarǵa sıruıńdı asha berme, dep tapsıradı. Bul atasınıń bergen násiyatı balasına júdá maqul tusedi. Jáne atın qoyǵan Túkli Aziz babaǵa qıynalǵanda sıyınsań, ol saǵan kúsh-quwat inam etedi, -deydi. «Haji-Gerey» dástanındaqı waqıyanıń baslanıwı usılayınsha dawam etip, waqıya bunnan bılay rawajlanadı. Gerey batır Babaxannıń eline baradı, oǵan iyilip sálem beredi, xan onı kórgende qattı quwanadı. Waqıyanıń rawajlanıwınan kelip shıqqan konflikt yamasa hárekettiń ósiwi dástannıń mına qatarları arqalı berilgenin kóriwimizge boladı. Gerey el xalqı menen xoshlasıp jolǵa tusedi. Batır bir bulaqtıń basına barıp úsh kún qonadı. Sol jerde Qıdır shal uyqılap otıradı, tóbeshiktiń basına minip ján-jáǵına qarasa bir qara atınıń kiyatırǵanın kóredi. «Haji-Gerey» dástanındaqı waqıya usılayınsha rawajlanadı hám eń biyik shıǵına jetip, xannan qorqınısh ketip, Alshaǵırday dáwge qarsı men baraman, xalıqtı qorqınıshtan qutqarayın, bunday waqıtları maǵan doslarım jaqınnan járdem beredi, -dep el xalıqtı isendiredi. Bul

waqıyanıń sheshiliwi bolıp, dástandaǵı konflikttiń nátiyjesi unamlı hám jeńisli waqıyalar menen tamamlanadı.

«Hajı-Gerey» dástanınıń tiykarǵı syujetilik baǵıtın qaharmanlıq máseleler dúzedi. Usıǵan baylanısh bir-birine qarsı Xorezmli Babaxan menen qalmaqtıń Toqsawıday xanı arasındaǵı hár túrli atlanısları olardıń batırları bolǵan Gerey hám Alshaǵırdıń qaharmanlıq, batırlıq kúshleri, urıstaǵı jeńisi, jeńilisleri, hár qıylı atlanıslarda kórgen qıynshılıqları, olardıń psixologiyasını yaǵnıy ishki dúnyasını súwretlew, tınıshlıqtı qorǵaw, olardıń batırlıǵın jırlawǵa orın berilgen.

Qaharmanlıq dástanlardıń syujetinde negizinen batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres, xalıq ómirine ziyan keltiretuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanısh tiykarǵı tema sıpatında sóz etilip, turmıstıń basqa hádiyseleri usı tiykarǵı temanı tolıqtırıw ushın kompoziciyalıq tárepten sheber isletilgen. Gerey batırdıń gúresetuǵın jawı da kóp hám shennen us qáwipli. Batır qıyın jollardı ótip, usı kóp hám qáwipli jawdı jeńedi. Usıǵan baylanısh «Hajı-Gerey» dástanında Gereydiń batırlıq islerine, mártligin súwretlewge úlken kewil bólingen. Batırlarǵa járdemshi retinde «pir», «qızır áziz baba», «túkli áziz baba» sıyaqlı karamatlı kúshler, qıynalǵan payıtlarında kúsh-quwat beretuǵın, tábiyiy bolmaǵan asıra súwretlewler dástanda ayrıqsha orın alǵan. Dástanınıń syujeti qaharmanlıq islerge qurılǵan bolıp, Gereydiń batırlıq isleri hám onıń jeńisi júdá qızıqlı waqıyalar arqalı súwretlengen.

Dástanınıń kórkemligi. Barlıq qaraqalpaq dástanları sıyaqlı «Hajı-Gerey» dástanınıń da kórkemligi oǵada joqarı. Dástanda obrazlar sheber dóretiliwi, syujeti qızıq rawajlandırılıwı menen birge kórkemlew qurallarınıń kútá sheberlik penen paydalanǵanın kóremiz. Dástanlardıń bahalıǵı olardıń ideyalıq mazmunı menen birge kórkemlik sheberliginiń joqarı dárejede bolıwında.

«Hajı-Gerey» dástanında teńewler, epitet, giperbolalar hám metaforalar sheberlik penen qollanılǵan. Dástandı tutas úyreniw barısında kórkemlew quralları ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. «Hajı-Gerey» dástanında teńewlerdiń barlıq túrleri sheber berilgen. Bul «Hajı-Gerey» dástanınıń kórkemligi joqarı ekenliginen derek

beredi. Máselen: «Júregi ottay janadı» . Bunda qaharmanınıń kelbetine ılayıq kúshiniń de barlıǵın «ottay» degen teńew arqalı súwretleydi. Dástanda teńewler jiyi-jiyi ushırasadı. Mısalı:

Er Gereydiń tulǵası,
Kórgenniń aqılın alǵanday,
Omırawı besiktey.

Onıń obrazın dóretilimde ilahiyda kúsh ǵayratınıń iyesi, quwatlı, aybatlı ekenligin kórsetiwde, « Omırawı besiktey» degen teńewler óz ornı menen sheber qollanǵan. Shında da, bunday teńewler arqalı bas qaharman obrazına tán tiykarǵı belgi – onıń kúsh-qúdireti basqalardan ajıralıp turıw maqsetinde beriledi. Gereydiń basqa palwan, batırlardan da kúshli aybatlı ekenligin súwretlegen.

Dástanda teńewlerdiń sheber qollanıwına kóplep misallar keltiriwge boladı.

Kewili ashıq dáryaday,
Jawırınları qaqaqtay,
Bilekleri toqpaqtay,
Jaqtı berer ǵawharday,
Kirpikleri qundızday,
Erinleri qaymaqtay .

«dáryaday», «qaqaqtay», «toqpaqtay», «ǵawharday», «qundızday», «qaymaqtay» teńewleri arqalı batırdıń sırtqı tulǵasını, sulıwlıǵın kórgen qız-kelinshekler ashıq bolǵanday, qaraǵan adam aybınǵanday batır ekenligin jıraw júdá sheber, sulıw etip bere alǵan. Bunday teńewler dástanda batırdıń sırtqı kórinisi menen ish-háreketlerin, ishki pazıyletlerin de tıńlawshıǵa mazmunlı etip jetkeriwde keń paydalanadı. Qaharmanlardıń mártligin kórsetiw ushın da xalıq turmısınan alınǵan teńewler kútá kóp keltiriledi. Mısalı: Reńki qara kómirdey, yamasa: Tat basqan qara temirdey. Bunda «kómirdey», «qara temirdey» teńewleri arqalı qaharmanınıń kúsh ǵayratın kórsetedi. «Aqqan suwday zimiradı» teńewi arqalı tez, shaqqan degen mániste qollanǵan. «Hajı-Gerey» dástanında

batırđın at penen shawıp kiyatırǵanı, onıń dushpanlarǵa qarsı barıwı, aldınan shıqqan kúshke aybat kórsetiwı, dushpannan ósh alıwı, inisinin keńes beriwi, dosları menen ushırasıwı, h.t.b. tolıp atırǵan waqıyalardıń beriliwinde jıraw kórkemlew quralları bolǵan teńew, epitet, metaforalardan ónimli paydalanǵan.

Dástanda batır ata-anası, tuwısqanı, el-xalkı menen xoshlasıp joǵa rawana bolıwı, dushpanlar onı hiylekerlik penen alıp ketiwı, dushpanǵa qarsı jekpe-jek gúreske shıǵıwı, olardı jeńewı, batırđın aq kewil sumlıqsız bolıwı, xalqına, ata-anasına súyenish, el perzenti sıpatında beriliwi, hádden tis kúshli etip súwretleniwı dástan kórkemliginiń joqarı ekenligin kórsetedi.

Dástanda obraz jasawda sher, arıslan, kiyik, gáwhar, hinji, marjan, qaymaq, shaqmaq, dárya, kólge uqsatıp, solarǵa megzetip súwretleydi. Qaharmannıń háreketin súwretlew ushın onı sher, arıslanǵa megzetedi. Máselen: «Kiyatır bir arıslan», «ózi arıslan, qaytpas sher». «Sher» degen metafora dástanda obraz jasawda sheber isletilgen, bunday metaforalar dástanda ónimli qollanılǵan.

Ulıwma alǵanda, «Haji-Gerey» dástanı júdá qızıqlı waqıyalardı, epizodlardı óz ishine alǵan, qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpesinin eń jaqsı úlgerinen biri bolıp tabıladı.

«Qurbanbek» dástanı

«Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov tárepinen 1938-jılı Tórtkúilde jazıp alınǵan. ÓzRIA QB qol jazba fondında arab hám latin grafikasındaǵı nusqaları saqlanbaqta (№1124, №1122). «Qurbanbek» dástanı «Qaraqalpaq folklorı»nıń kóp tomlıǵınıń 14-26 tomlıǵında járiyalandı.

Bul dástan haqqında Q. Ayımbetovtıń, Q. Maqsetovtıń miynetlerinde dástanınıń Qurbanbay jırawdan jazıp alınǵanlıǵı, onıń mazmunı, ideyası, syujet qurılısı, kórkemlik ózgesheligi hám obrazları jóninde aytıp ótiledi.

«Qurbanbek» dástanınıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Buringi áyyem zamanda, noǵaylı elatında Alawsha degen xan boladı. Onıń elinde Erdara biy degen bolıp onıń eki balası boladı. Biriniń atın Qarri biy der edi. Onıń Sultan batır degen balası boladı.

Ekinshi balası Qara biy degen edi. Onıń balasınıń atı Qurbanbek edi. Qurbanbek batır bolıp, er jetip, elge batırılıǵın bildirip, Seyilxannıń qızı Malika qubba degen periyzattı aladı. Qurbanbekke bir kúni kókten bir dawıs estiledi. Qalmaqlardıń Sheyirxan degen xanı eldi shabıwǵa tayarlanıp atırǵanın aytadı. Qurbanbek Sheyirxandı eline keltirmiy óz jurtında joq etiw ushın atlanadı. Onıń janına zayıbı Malika qubba birge shıǵıp izine eredi. Onıń izinen qarındası Maqsım qızda eredi. Kóp joı júrip, jolda Sultan batır menen duslasadı. At sorasıp Qarri biydiń balası Sultan ekenin bilip, iniside joldas bolıp jolın dawam etedi. Olar Keshal degen Sheyirxannıń dárbentine keledi. Ol jerde Sheyirxannıń Qodar, Omar, Sudar, Tomar degen tórt batırı qarawıl turar edi. Qurbanbek olardıń qulaq-murnın kesip, xan sarayına jiberedi. Qarawıllar bolǵan waqıyanı xanǵa aytadı. Sheyirxan kóp láshkeri menen urıs maydanına shıǵadı. Sultan jalǵız ózi dushpanǵa qarsı gúresip qaza tabadı. Qurbanbek gázepke minip Sheyirxannıń láshkerlerin jeńedi. Jaraqatlanıp aman qalǵan Sheyirxan menen batırđın qarındası Maqsım qız til tabıladı. Maqsım qız Sheyirxannıń kórsetpesi boyınsha jortaǵa nawqaslanıp Zolman degen sháhárde úsh bulaq bar ekenligin, ol bulaqtıń biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek, sonnan suwsın alıp keliwge, sonda keselinen táwir bolatuǵının aytadı. Qurbanbek bul jurtqa atlanıp dárbentte tasqa jazılǵan xattı kóredi. Ol qalanıń atı Julan degen qala eken. Eldi sorǵan Qumırı tóreniń Sultan periyzat isimli qızına Alshaǵır dáw sóz salıp, elge qawıp salıp tur eken. Alshaǵırdı jekpe-jekte Qurbanbek óltiredi hám Qumırı biydiń qalasın azat etedi. Adamlar arǵa túsip Qumırı biydiń qızına Qurbanbekti úylendiredi. Qurbanbek onnan juwap alıp jolın dawam etedi. Ol Rat sháhárine baradı. Bul qalanı Qátren degen dáw qamal qılıp atır edi. Rat qalasınıń xanı Aqshaxan Qurbanbekke qanxor Qátren dáwden azap kórip atırǵanın aytadı. Kóp qıyınshılıqlar menen Qurbanbek Qátrendi óltiredi. Aqshaxan Qurbanbektiń isi ushın qızı Aqıljandı neke qıyıp beredi. On segiz muń álemdi tırnaǵınıń ushında kórip otıratuǵın Aqıljan Qurbanbektiń ómir tariyxın bastan ayaq aytıp beredi. Xan dáryasında dáwdiń ushrasatuǵının eskertedi. Ayılǵan nárselerdiń hámмесin kórip, barlıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerip,

Qurbanbek ábihayattıń suwın aladı. Qurbanbek atasınıń eline qaytadı. Aqıljan qorra taslap Qurbanbektiń xabarlaspay baratırǵanım kórip, «Mennen nege ol qapada eken» - dep, kewline kelip, jaqsılıǵımdı bildirip qalayın dep óziniń balasınıń atı Ádilsha, Qumırı biydiń qızınıń balası Húrshidshanı batırdıń aldına alıp shıǵadı. Batır olardıń kewlin alıp atası ekenin aytadı. Qurbanbek Aqıljannan ruqsat alıp atasınıń jurtına keledi. Qurbanbektiń atası, anası, hayalı Sheyirxannıń qullıǵında júrgenin kóredi. Qurbanbek zulım patsha Sheyirxanǵa qarsı gúresip onı jeńedi. Batırǵa Ádilsha, Húrshidsha, Sultan ayım, Aqıljanlar járdem beredi. Sheyirxan hám satqınlıq qılǵan Maqsım qız óltiriledi. Haqıyqatlıq ushın gúresken batır muradına jetedi.

Dástannıń syujetlik waqıyası erteklik waqıyalar menen qurılǵan. Bunda batırdıń úleniwinen keyin kókten bir dawıstıń keliwi, oǵan dushpanlardıń elge qáwip tuwdırıp turǵanlıǵınıń esitiliwi, tikkeley erteklik súwretlewler. Kóbinese, ǵayıptan payda bolıw, kózden ǵayıp bolıw usaǵan súwretlewler ertek waqıyalarına tán súwretlew usılı. Bunnan basqada dástan syujetindegi Qahrab dáw, Alshaǵır dáw, Qatren usaǵan dáwler erteklik syujetlerdegi dáw obrazlarına júdá jaqın. Erteklerdegi dáwler kópshilik orınlarda, tap «Qurbanbek» dástanındaǵı sıyaqlı, belgili sháhár, qalaǵa qáwip tuwdıradı. Batır qalanı qáwipten qutqaradı. Jáne shártlerdiń qoyılıwı, tapsırmalar aytılwı erteklerge tán usıl bolıp tabıladı. Bul dástanda uzaq sháhárde úsh bulaqtıń bar ekenligi, biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek suwınıń bolıwı, bular adamǵa máńgi ómir baǵısh etetuǵını, adamdı jas jigit halına qaytaratuǵını, adamdı ómirinshe kesellenbeytuǵın etiwı súwretlenedi. Dástandaǵı bunday syujet tiykarınan erteklik waqıyalar bolıp tabıladı. Sonday-aq, batırdıń qarındasınıń dushpan menen til biriktiriwi hám aǵasına qastıyanlıq islewi, «Qulamát tóre» ertegindegi Qulamát tóreniń qarındasınıń islerine uqsas keledi. Hár qanday xalıq dástanlarınıń syujetlik qurılısınıń negizi erteklik syujetten kelip shıqqan. Olardıń negizgi shıǵısında ertek syujeti baslı orında turadı. Biraq «Qurbanbek» dástanı erteklik syujetlerge qurılǵanı menen onıń baslı ideyası Watan qorǵawǵa qaratılǵan.

Dástannıń ideyası hám obrazları. "Qurbanbek" dástanınıń ideyası xalıqtıń el qorǵaw, watan qorǵaw ármanınan júzege kelgen. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa hadai xızmet etetuǵın, basqınshı jawlarǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń janında súygen yarın, sadıq hám aynımas dosların súwretleydi. Sonıń menen birge, dástanda óz mápin joqarı qoyatuǵın, júreginde namıs otı joq qorqaqtıń obrazı jasaladı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı eń baslı figura batırdıń ózi. Mısalı, Alpamıs, Qoblan, Máspatsha, Qurbanbek, ǵoruǵlı hám.t.b. Olardıń hámmesine de tán bolǵan, ulıwma qaraqalpaq eposlarında batırdıń obrazın jasawda qollanılatuǵın usıl hám súwretlew quralları bar. Batırdıń ayrıqsha tuwılıwı, ayrıqsha kúshke iye bolıwı dástanda qabil etilgen usıl, soǵan qaramastan onda ápiwayı adamǵa tiyisli adamgershilikke jatatuǵın qásiyetler bar. "Qurbanbek" dástanında Qurbanbek obrazınıń jasalıwı bılayınsha berilgen: "Qara biy degen erdiń bir balası bar edi, onıń atın sorasań Qurbanbek batır der edi, erliginiń belgisi: atsa mıltıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen batır palwan sol edi". Qaraqalpaq dástanlarında qaharman kóbinese "batır" degen at penen júritiledi. "Qurbanbek" dástanında batır sózi menen bir qatarda "bahadır" sózi de ushırasadı. Bul sóz dástanlarda onsha keń taralmaǵan. Sonday-aq dástanda Qurbanbektiń háreketi bılayınsha beriledi:

Qurbanbektey ǵosh jigit,
Seskenip ornınan turadı,
Talday boyın buradı,
Qanathı qara tulparǵa,
Maqpaldan bellik saladı,
Zerbaptan terlik saladı,
Tulpar atın bezentip,
Sawıtın kiyip aladı,
Kók polatqa ǵarq bolıp,
Márt ornınan turadı...

Batır xalıq mápin óziniń mápinen joqarı qoyadı. Ózin xalıq xızmetindegi er sıpatında esaplaydı. Batır óziniń barlıq ómirin xalıqtıń baxtına arnaydı, ózin bunıń ushın qurban etiwge tayar turadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaqı barlıq waqıya, obrazlar bas qaharmanınń átirapına toplanǵan. Qurbanbek obrazına Maliyka qubba, Sultan, ata-anası, Aqıljan, Ádilsha, Qurshidsha obrazları beyimlesip qurılǵan.

Dástanda batır obrazı menen bir qatarda hayal-qızlar obrazı da ayrıqsha orın iyeleydi. Máselen, batırdıń tárepdarları Maliyka, Sultan ayım, Aqıljan obrazları dástanda sheber súwretlengen. Olar hár dayım Qurbanbekke tilekles bolıp otıradı. Basqa xalıq dástanlarındaqı hayal-qızlarday ózleriniń aqıl-parasatlıǵı, bilimi menen batırǵa járdem beredi. Mısalı, dástannıń syujetlik waqıyalarında Qurbanbek Sheyirxan eline atlanar payıtında Maliyka qubba sáwdigim, yarım, sennen qalmaspan dep:

Sáǵan qıldım jalǵanshıda ıqtıqat,
Márt ólgende dushpan kewli bolar shad,
Ízinde joq ata derge bir perzent,
Ólmey qalmas sennen mendey periyzat.

Al Aqshaxan patshanıń qızı Aqıljan Qurbanbekke aldında kútip turǵan qıymshılıqlardı hám olardı qalay jeńip shıǵıw jolların úyretip járdem beredi. Sonıń menen birge, óz balası Ádilsha menen Qumırı, biydiń qızınan bolǵan Qurshidshanıń Sultan ayım degen anasınıń ayırıp ılıp: ekewin bir baǵayın, ballarım ósse birge óssin, bir-birine mehriyban bolar, er jigit bolǵan waqtında jawǵa urǵan shaǵında, ekewi kúsh biriktirip jawǵa birge atlanar, ekewi birge jurt alar, ógeylik araǵa kelispes-dep aqıllıq penen oylanıp, eki balanı bir jasınan baslap asırıp ákesi Qurbanbekke qosadı”.

Dástanda Maliyka qubba menen Aqıljan obrazlarına qarama-qarsı bolǵan Maqsım qız obrazı bar. Maqsım qız óziniń tuwısqan aǵası Qurbanbekke ólim tilep Sheyirxan patshaǵa járdem berip satqınlıq etedi. Bunday jaǵday xalıq dástanlarında siyrek gezlesedi. Basqa dástanlarda batırdıń qarındası unamlı jobada sóz etiledi. Mısalı, Qoblan menen Alpamıstıń qarındasları aǵalarınıń uzaq

saparǵa ketiwinde qıynaladı, ózleriniń aǵalarınıń awır táǵdiri haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al, Arıslannıń qarındası yamasa Bázirgenniń qarındası Altınay menen Aysultanlar aǵalarınıń joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarǵa qarsı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarınıń arın arlaydı.

“Qurbanbek” dástanında batırdıń ata-anası basqa qaharmanlıq dástanlardaqıday keńirek súwretlenbese de ayırım waqıyalarǵa óz tásirin tiygizedi. Qurbanbektiń atası Maqsım qızdıń awırıp óler halında jatqanın Qurbanbektiń ózinen kórgen sekilli etip, bılay deydi:

Buyırıptı iyshan menen mollalar,
Zulmannıń sháhárine qılıńız sapar,
Keltirmeseń Abızamzam suwınan,
Eki dúnya qolım jaǵanda bolar.

Bul sózdi esitip Qurbanbek atasına ókpelep qapalanıp, hesh kimge xabarlaspay joǵa atlanadı.

Dástanda Qurbanbektiń tárepdarlarınıń biri batırdıń inisi, Qara biydiń balası Sultan batır. Ol Qurbanbektiń Sheyirxan ústine atlanısında járdem bermekshi boladı. Biraq ol Qurbanbektiń:

Batır bolsań sıym jalǵız allaǵa,
Jigit bolsań menmen bolma dúnyada,
Menmen bolǵan tez jolıǵar bálege-

degen aqılın almay qalmaqlarǵa jalǵız atlanıp qurban boladı. Sultan obrazı arqalı japadan-jalǵız hesh nársenge erisip bolmaytuǵını, menmenliktiń aqıbeti sóz etiledi.

“Qurbanbek” dástanında batırdıń balaları Ádilxan menen Qurshidsha haqqında da sóz boladı. Olar da ákesi hám anaları menen birlikte qalmaqlarǵa qarsı atlanısqa atlanadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında balalardıń obrazı atalardıń obrazınıń dawamı sıpatında seziledi. Qaharmanlardıń balaları da ákelerindey márt, bir sózli, óz eliniń ar-namısı ushın gúresetuǵın batır, dushpanınan ósh alatuǵın, adamgershiligi basım etip súwretlenedi.

Qurbanbektiń balaları da batır bolıwı xalıq dástanlarındaǵı usınday dástúriy súwretlew sıpatında kórinedi.

Xalıq dástanlarında batırdıń tiykarǵı doslarınıń biri-atı boladı. Dástanlarda batırdıń atın kóbinese attıń menshikli atı menen aytadı. Mısalı, Torısha, Bayshubar, Aqtamker.t.b. "Qurbanbek" dástanında da batırdıń atı onıń haqıyqıy dostı, súyenishi sıpatında súwretlenedi. Qurbanbek batır uyıqlap atırǵanda qalmaqlar bastırıp kelip qaladı. Batır oyanıp turıp qarasa, atı da joq, jaraq ta joq, atına jaraǵı bánt bolǵan edi. Sonda batır jalǵızlıǵına qıylanıp:

Jalǵız bolǵan jalǵanshıda zar urar,
Jalǵızlıqtan maǵan dúnya boldı tar,
Bas iyeńdi taslap jawǵa bul kúni,
Qurray-qurray kózlerińnen jániwar...
...Tórt tárepke qarap kórse sol waqıt,
Jetip kelip sol waqıtta jániwar,
Tulparınıń mańlayınan sıypalap,
Atqa mindi ol batır da, sol máhál.

Dástanda Qurbanbek batırdıń atı menshikli at penen atalmay "tulpar" dep júritiledi. Uıwma "tulpar" degen atama batırlardıń atına xarakterli.

"Qurbanbek" dástanında biylewshi xanlar, patshalar, biylerdiń obrazları da berilgen. Dástanniń baslamasında jeti paytax noǵaylı eliniń xanı Alawsha xan, Erdara biy, Qarrı biy, Qara biyler haqqında qısqasha sóz boladı. Qurbanbektiń ákesi Qara biy dástanniń qaharmanlarınıń biri sıpatında keyingi bólimlerde de kishi epizodlarda súwretlenedi. Sonday-aq, qalmaqtıń xanı Sheyirxan, Yunan sháhárińniń xanı Qumırı tóre, Rat sháhárińniń xanı Aqshaxanlar dástan waqıyalarınıń keskinlesiwinde sheber paydalanılǵan obrazlar ekenligin kóremiz. Ásirese zalım Sheyirxan dástanda batırdıń qas dushpanı retinde sáwlelengen. Ol basqa xalıq dástanlarındaǵı basıp alıwshı, jawız patshalar obrazlarınıń barlıq sıpatların ózinde jámlegen. Al Aqshaxan, Qumırı biyler, Kátren dáw, Alshaǵır dáwlerden jábirleniwshi sıpatında sáwlelenip dástan mazmunın bayıtıwǵa úlken orın iyeleytuǵın obrazlar qatarına

kiredi. Olar Qurbanbektiń mártlik islerine kewli tolıp, oǵan tilekles boladı. Óz qızların batırǵa juptılıqqa berip el menen eldiń doslasıwına da úleslerin qosadı.

"Qurbanbek" dástanında kópshilik qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan mifologiyalıq obrazlarda beriledi. Máselen, Qaqrap, Alshaǵır, Kátren dáwler, ajdarha, qara batpaq sıyaqlı obrazlar jawızlıqtıń tımsalı retinde kóz aldımızda sáwlelenedi.

Uıwma aytqanda "Qurbanbek" dástanınıń obrazlar dúnyası júdá bay hám quramalı. Bul obrazlar dástanniń ideyasın, mazmunın ashıp beriwde atqarıwshılar tárepinen sheberlik penen dóretilgen.

Dástanniń kórkemligi. "Qurbanbek" dástanı súwretlew quralları jaǵınan kúta bay hám hár túrli. Olar dástanniń xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi hám ideyası menen tıǵız baylanısqan. Xalıq ózleriniń bahalı dóretpelerinde tereń sińisip ketken eń jaqsı kórkemlew quralların mıń jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájiriyesi tiykarında payda etti. Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı "Qurbanbek" dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıń tiykarǵı ózgesheligin qurap turadı. Sonlıqtan dástanda ushırasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye boladı. Dástanda giperbolalar sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge járdem beredi. Mısalı:

Zalım endi qalmaqlar,
Alǵanlar qolǵa aq miltıq,
Qurbanbekti atadı,
Atılǵan miltıq tütüninen,
Ay menen kúnler tutıdı.

Dástanda batırlardıń erligi, qaharmanlıq islerin súwretlewde giperbola jiyi qollanıladı: Atsa miltıq ótpegen, shapsa qılın kespegen. Yaması:

Atım batır yalǵanshıda bir sultan,
Aybatımnan titirer jer menen aspan.

Usı sıyaqlı qatarlarda biz dástandağı batırlardıń kelbetin, mártlik islerin súwretleytuǵın giperbolalardı kóplep ushıratamız. Ásirese giperbolizm waqıyalardı folklorlıq dástúrler tiykarında kórsetiwde ayırıqsha orın tutadı.

Ol qalmaqtıń táriypi,
Boıı bardı altı arshın,
Eni bardı eki arshın,
Segizden eken barmaǵı,
Záhárden edi tırnaǵı.

Bul giperbola erteklik fantaziya tiykarında qurılǵan bolıp, batırdıń dushpanların táriyplewde jiyi ushırasadı. Giperbolalar dástannıń syujetinde tiykarǵı orın iyeleytuǵın urıs hám jekpe-jekti súwretlewde de sheber qollanıladı.

Giperbolaga mazmunı jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın súwretlew quralı-litota. Olardıń ekewide dástanda belgili bir predmetke yaki qubılısqá ayılayın degen pikirdi tastıqlaw maqseti menen úlkeytiw (giperbola), kishireytiw (litota) bolıp súwretlenedi:

Belleri qılday búgildi.
Ne sebepten bunday boldıń sergizdan,
Tar bolıp tur jer menen aspan.

Bul mısallarda keltirilip otırǵan "qılday búgildi", "tar bolıp tur jer menen aspan" degen sóz dizbekleri litota bolıp esaplanadı.

Dástanda teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunınıń ayırıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıq beriledi. Máselen, batır obrazın jaratıwda:

Qurbanbektey gosh jigit,
Seskenbey ol gáwirden,
Tawday bolıp turadı.
At basınday som júrek,
Qanaǵa sıymay tuwladı.

Dástanda batırdıń atınıń shabısın atılǵan oq penen sekirgen kiyik penen salıstıradı: "Atqan oqtay zıńǵıdı", "Aq kiyiktey sekirdi", "Jay tasınday jaynadı", "Quwday moynın sozadı". Bunnan basqa mınaday teńewler de ushırasadı: "Dáryaday gúwlep tasadı", "Qar suwınday tasadı", "Lashın qustay sarqıdı". Jáne de dástanda hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı túrli salıstırıwlardı, teńewlerdi ushıratamız: "Talday boyın buradı", "Bulıttayın buwralanıp", "Tawıstay bolıp taranıp", "Tal jipektey esilip", "Kópek iyttey gúrildep", "Jaraǵan narday úranıp", "Qırmızıday qızıl qap", "Sıńǵan muzday gúńirenip" hám.t.b.

Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdayda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formaların ózgertip te jiberedi. "Qurbanbek" dástanında da biz epitetlerdiń usınday formaların ushıratamız: Mısalı: "Aq nayza", "qaraǵay nayza", "altın er", "tılla er", "badana kóz aq sawıt", "ap-appaq", "zerbaptan terlik", "maqpal bellik", "jez buwırdaq qamshı", "uzın boylı, keń qushaq", "jumır bilekli", "qırmızı qan" hám.t.b.

"Qurbanbek" dástanında kórkem súwretlew qurallarınan jáne bir túri metaforalar jiyi gezlesedi. Mısalı: "Elinen ayrıılǵan jalǵız sonaman", "Sen yalǵızsań yalǵanshıda báhárim", "Men kórmedim senińdeyin lalanı", "Tawda turǵan sen shınar" h.t.b.

Dástanda xalıq tiliniń kórkem sóz baylıǵı bolǵan naqıl-maqallıq da sheber qollanıılǵan. Mısalı: "Jaqsı menen bir kún, jaman menen miń kún", "Jigittiń bir dushpanı bolsa, miń dos-yarı boladı", "Biyperzentlik er jigitke dárt bolar", "Jawdan aybınǵan námáret bolar", "Ata razı, alla razı", "Óliktiń ruxı degen ayaǵı boladı, tiriniń ruxı degen bayaǵı boladı" h.t.b.

Joqarıda ayılǵanlardı juwmaqlaǵanıımızda, "Qurbanbek" dástani xalqımızdıń ertedege qaharmanlıq ómirin, xalıq ushın ayanbay xızmet atqarǵan batırdıń erliklerin súwretleytuǵın kórkemligi joqarı dástanlardan esaplanadı.

Liro-epikalıq dástanlar

Qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginde batırılıqtı jırlaytuǵın epikalıq dástanlar menen birge kóp ǵana liro-epikalıq janrdáǵı dástanlar da bar. Olarda qaharmanlıq dástanlardáǵıday batırılıq isler, ǵúres tutıw, sawash kórinisleri súwretlenbeydi, al bir birin essiz súygen jaslardıń shiyelenisken táǵdirleri ayrılıq azapları, saǵınısh sezimleri beriledi. Sonıń ushın bunday dástanlardı qaraqalpaq folklorında ashıqlıq dástanları dep júritedi, al xalıqaralıq ádebiy terminologiyada romanikalıq poemalar dep ataydı. Olardıń syujetleri shiyelenisken, qıyırman-shıyırman epikalıq waqıyalardı tolı bolıp keledi. Sonıń menen birge ashıqlıq dástanlarda súyisken jaslardıń júrek sezimleri, ayrılıq, saǵınısh zardabınan payda bolǵan ruwxıy halatlar, kewil dártleri tereń lirizm menen beriledi. Demek, ashıqlıq dástanlarda waqıyalar epikalıq jol menen bayanlanadı hám qaharmanlardıń júrek sezimleri, ruwxıy halatları tereń lirizm menen beriledi eken. Usı belgilerine qaray ádebiyattanıw hám folklor iliminde ashıqlıq (romanikalıq) dástanlardı liro-epikalıq dástanlar yamasa liro-epikalıq poemalar dep ataydı. Ashıqlıq dástanlardı baqsılar atqaratuǵın bolǵan yamasa jeńil namalardı salıp qıssaxanlar oqıytuǵın bolǵan. Olardı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq baqsıları Aqımbet baqsı menen Muwsa baqsıdan baslap XX ásirde jasaǵan Qarajan baqsı Qabulov, Japaq baqsı Shamuratov, Eshan baqsı Qospolatov, Ámet baqsı Tariyxovlar xalıq arasında ómir boyı aytqan. Qaraqalpaq xalıq arasında keń tarqalǵan ashıqlıq dástanlarınan «Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Ashıq-Nájep»ti atap ótiwge boladı.

«Ǵárip ashıq» dástanı

«Ǵárip-ashıq»- qaraqalpaq xalqınıń súyip tınlaytuǵın dástanı bolǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń nama biliw dárejesi, ashıqlıq dástanların atqarıw sheberligi usı "Ǵárip-ashıq" dástanı menen ólshengen. Shınında da "Ǵárip-ashıq" dástanı óziniń ideyalıq mazmunı, syujetlik hám kompoziciyalıq pisikligi, kórkemlik dárejesi, qosıqlarınıń lirikalıq tereńligi hám názikligi boyınsha ádewir ózgeshelenip turadı. Dástannıń ishindegi lirikalıq qosıqlardıń xalıq kewline jaqqanı sonshelli, olardıń kópshiligi

dástannan ajıralıp, óz aldına xalıq qosıqlarına aynalıp ketken. Mısalı, "Bes jıldı boldı ayra tústim yarımnan", "Dártininen", "Yardıń ǵúli keldi, ózi kelmedi", "Keler sallana, sallana", "Ǵáribim", "Sánemjan", "Nigarım", "Sen yar ketkeli" h.t.b. qosıqlar ashıqtıń júrek sezimlerin, kewil dártlerin beredi. Olar házir de dástannan bólek xalıq qosıqları retinde xalıq namalarına salıp toylarda, zıyapatlarda, teatr saxnasında atqarıla beredi.

«Ǵárip-ashıq» dástanı jazıwshı X.Tájimuratov tárepinen baspaǵa tayarlanıp, 1960-jılı qaraqalpaq tilinde birinshi mártebe basıp shıǵarıldı. Sonınan 1985-jılı "Qaraqalpaq folklorı" kóp tomlıǵınıń qatarında qayta basıldı. Bunnan soń "Qaraqalpaq folklorı" nıń 100 tomlıǵında "Ǵázip ashıq" dástanınıń Qazi Mawlik variantı tolıq basılıp shıqtı.

«Ǵárip-ashıq» dástanınıń tarqalıw geografıyası kúta kóp ellerdı, xalıqlardı óz ishine qamtıydı. Dástan bir qatar ilimpazlardıń izertlewine qarǵanda XVI ásirde jazba túrde dóregen, sońınan xalıq arasına awızsha tarqalıw barısında jámáátlik dóretiwshiliktiń shıǵarmasına aynalıp ketken. Dástan Kishi Aziya túrkleri arasındı, yamasa İrandaǵı Tabriz átirapında dáslepki márte payda bolǵan. keyninen basqa xalıqlardı tarqalǵan dep shamalanadı. Bul dástan Kavkaz xalıqları bolǵan azerbayjanlarda, gruzinlerde, armenlerde, kabardinlerde, İran azerbayjanlarında, Bolgariya túrklerin Orta Aziya xalıqları túrkmenlerde, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda keń tarqalǵan, olardıń hár biriniń milliy dástanı bolıp ketken. Folklorshı alımlar Q.Ayımbetov, Q.Maqsatovlardıń shamalawı boyınsha «Ǵárip-ashıq» dástanın qaraqalpaqlar qońsılás túrkmenlerden hám Xorezm ózbeklerinen XVIII ásirde baslap ózlestirgen, XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń, qıssaxanlarınıń, baqsılarınıń qayta islewi, atqarıwı nátiyjesinde qaraqalpaq xalqınıń milliy dástanına aynalǵan.

«Ǵárip-ashıq» dástanınıń baslı ideyası - insaǵa tán hasıl sezimlerdiń biri bolǵan muhabbattı ulǵılaw, muhabbatqa sadıqlıqtı, yarı opadarlıqtı, tańlaw erkinligin jırlaw. Dástan orta ásirlik rawajlanǵan feodalizm dáwirinde qala turmısı sharayatında payda bolǵan. Bunday sharayatlarda insannıń jeke ózligin ańlaw háreketi, jeke táǵdirge qızıǵıwshılıǵı artadı. Bul jaǵday qaharman táǵdirin

obrazın úlken tariyxıy waqıyalar fonında emes, al qaharmannıń jeke basınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyaları, shiyelenisken táǵdirleri, onıń jeke ishki sezimleri arqalı beriwdi talap etedi. Al jeke táǵdirdi súwretlewde muhabbat, ashıqlıq temasın paydalanıw eń qolaylı usıl. Liro-epikalıq dástanlarda tiykarınan ashıqlıq temasınıń sáwleleniwi, mine, usınday tariyxıy-estetikalıq talaplardan kelip shıqqan.

Egerde qaharmannıń dástanlarda batır pútin urıwdıń, qáwimniń mápi, ar-namısı ushın gúresetuǵın bolsa, liro-epikalıq dástanlarda ashıq jeke insanǵa tán huqıqlar ushın, muhabbat hám tańlaw erkinligi ushın gúresedi. Sonlıqtan dástanda shaxs huqıqları, onıń súyiw, tańlaw erkinligi ulıǵlanadı, olarǵa kesent keltiretuǵın, olardı basıp taslawǵa háreket etetuǵın eski feodallıq uǵımlar, tártipler, dástúrler ayawsız qaralanadı. Mısalı, dástanda bir birin shın súygen, bir birine hadaldan berilgen Ğárip penen Shasánemniń muhabbatı, olardıń keń hám gózzal ruwxıy dúnyası úlken poetikalıq kúsh hám yosh penen jırlanadı. Al patsha Shaabbaz hám onıń átirapındaǵılar Ğárip penen Shasánemniń sónbes muhabbatın tán algısı kelmeydi, onı kúsh penen taplap taslaǵısı keledi. Olardıń bul háreketi dástanda unamsız súwretlenedi.

Dástannıń syujeti. Waqıyalar erte zamanlarda Diyarbákir, Álepshirwan, Baǵdad qalalarında bolıp ótedi. Diyarbákir sháhárinde Shaabbaz degen patsha hám Hásen degen wázir bir biri menen dos boladı, eldi birlikte basqaradı. Ekewi de biyperzent edi, quda berip Hásen ullı, Shaabbaz qızlı boladı. Doslar aqlay quda boladı. hásen wázir Allannıń amanatın tapsırıp, tosınnan qaytıp boladı. Balalar ósip, eseygen waqıtta Hásenniń hayalı Abadan balası Ğáripke Shaabbazdıń qızı Shasánemdi burınǵı kelisim boyınsha sorap baradı. Shaabbaz wádesinen tayıp Abadandı quwıp jiberedi. Biraq Ğárip penen Shasánem mektepte oqıp júrgen kúnlerden-aq birin biri shın júreктен súyetuǵın edi. Ğáripke kemlik kelip uzaq bir awıldı bes jil kisi malın baǵıwına tuwra keledi. Bes jilliq ayrılıq ashıqtıń júrek-bawırın ezedi, ol óziniń hám ruwxıy hám jismaniý shekken azapların mal sońında qosıq etip aytıp júredi.

Bes jıldur siynemde kópdur ármanım,
Shıǵar boldı tánnen bul shiyrin janım,

Keshe-kúndiz pikirim senseń jananıń,
Ilájim joq, yarǵa bara bilmedim.

Ğárip mal baǵıwdı qoyıp, qalay bolmasın Sánemdi bir kóriwdi, onıń menen diydarlasıwdı ózine maqset etip qoyadı. Diyarbákirge kelip ózin qul bazarǵa saladı. Shasánem onı qul sıpatında satıp alıp jasırın birge boladı. Bul jaǵday bilinip, Ğáripke qáwip tuwǵanlıqtan, ol saraydan qashıp uzaqtaǵı Álepshirwan qalasına ketedi. Bunıń arasında Ğárip penen Shasánemniń basınan túrli dramatikalıq waqıyalar keshedi. Shaabbaz qızı Shasánemdi onıń tilegine, Erkine qaramay bir eldiń patshası Shawaletke (kitabıy tilde Shax Valid) nekelep bermekshi boladı. Ğáripti shın júreginen súyetuǵın Shasánem kútá qıyın jaǵdayda qaladı. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártipleri boyınsha ul-qızdı úy qılıw máselesi olardıń erkinen tısqarı tek atası ǵana sheshetuǵın edi. Usı tártipke muwapıq, atasınıń sheshimine qarsı kele almaǵan Shasánem hiylekerlik jol tańlaydı. Ol Shawalet meni alatuǵın bolsa, jeti ay dawamında toy bersin, dep shárt qoyadı. Shawalet qayıl boladı. Shasánem Álepshirwanda júrgen Ğáripke óz jaǵdayların dosları Gúlnáhál (Aqsha apa) hám Azberxoja arqalı xabarlaydı. Ğárip Diyarbákirge qaray payıw-piyada jolǵa shıǵadı. Onı pirlar qollaǵı hap zamette Diyarbákir eline jetkerip taslaydı. Ğárip ózin bildirmey músápir súwretine kirip, Shawalettiń gúmbirlegen toyına keledi. Sánem otırǵan bálent kóshkiniń astına kelip ashıqlıq qosıqların kámine keltirip aytadı. Sánemniń sadıqlıǵın sinap kóriw ushın "Xanzadanı xan alsa, Murat degen sol bolar"// "Shaxnı taslap menińdeyin biysharamı neterseń" dep túyreme qosıq aytadı. Sánem Ğáripti tapıp, oǵan juwap qosıq aytadı:

Esit Ğárip, arzı bilán zarımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.
Tark áyledim namıs bilán arımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.

Toy sońınan kelip, kóshkim astına,
Dóhmet áylep taslar Ğárip üstine,

Kóshki ústinde taqat qıla bilmedim.

Usı qosıqtan soń Ğárip penen Shasánem dásme-dás aytıadı. Aqırında Sánem bálent kóshkiden Ğáripke ózin taslaydı. Súygen yarım jerge qulap jazım boladı, dep jani qalmaǵan Ğárip "Óziń bolǵıl pármána, aman jetker yarımdı" dep qudaǵa jalbaradı. Onıń tilegi qabil bolıp, pirlar qollap Sánem kóshkiden pál-pállep kelip Ğáriptiń qushaǵına qonadı. Bulardıń shin ashıqlar ekenligine qayıl qalǵan xalıq, ashıqlarǵa júrim tileydi. Sánem menen Ğáriptiń bir birine sadıqlıǵına hayran qalǵan Shawalet jomartlıq etip Sánemnen keshedi hám ullı patshalıq toydı Ğárip penen Shasánemniń toyı dep daǵazalaydı. Shawalettiń mártligine razı bolǵan Ğárip qarındaı Gúljamaldı Shawaletke nekelep beredi. Ashıqlar maqset-muradına jetedi.

Ğárip hám Shasánem obrazları. Dástanniń syjeti usı eki bas qaharmanniń baslarınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyalar negizinde rawajlanadı. Usı eki obraz tiykarında dástanniń baslı ideyası beriledi, yaǵnıy adamzatqa tán bolǵan hasil qásiyetlerdiń biri bolǵan muhabbat ulǵılanadı. Ğárip penen Shasánemniń barlıq kúsh gayratı, sana-sezimi, aqıl-oyı hadal muhabbatqa baǵıshlangan.

Ğárip óz atası Hásen wázir ólgen soń sociallıq jaǵdayı tómenlep, joqshılıq, kambaǵallıq basına túsedı, kisi malın baǵıp kúneltedi. Biraq Ğárip qansha qıynshılıqlardı, azap-aqıret, joqshılıq, ayralıq, jat jurtlarda sergizdanlıqtı basınan keshirse de óz muhabbatınan bezip ketpeydi, Sánem dep jasaydı, Sánem ushin shıyrın janınan keshiwge de tayar turadı. Sebebi, ol óz ómiriniń mazmunın Sánemge qosılıwda dep biledi. Ğárip-óz muhabbatı ushin, ar-namısı ushin qara kúshlerden qorıqpay gúresetuǵın dáw júrek jigit. Biraq ol qaharmanlıq dástanlardıǵı batırlarday astına at minip, ústine sawıt kiyip, keynine oq jay asıp, qolına qılısh, nayza alıp sawash maydanında gúrespeydi. Ğárip-jüregin ashıqlıq atı shalǵan, duwtarınan naması tógilgen, tilinen ájayıp qosıǵı tógilgen xosh hawaz, sazende, ónerpaz jigit. Ol ashıǵı Sánemdi dúnyadaǵı hámme nárseden de joqarı qoyadı. Hár kimniń óz súygen yarım bolsa, sonı eń jetiskenlik dep biledi.

Bársheniń muradın bir alla bersin,
Hár kim yarım menen oynasın kúlsin,
Hár kim mütáj bolsa, alsın, bay bolsın,
Maǵan zar kerekmes, diydar kerekdur.

Ğárip kóp ǵana qıynshılıq jaǵdaylardı óziniń sazendelik, goyendelik (qosıq aytıw) óneri menen jeńip shıǵadı. Ğárip batırlıq dástanlardıǵı Alpamıs, Qoblan sıyaqlı urıwdıń, qáwimniń yamasa pútin bir xalıqtıń arı, mápi ushin gúrespeydi, al óziniń hadal muhabbatı ushin, sol muhabbatqa, yaǵnıy súyiwge, súygiligin tańlawǵa bolǵan insanıyılıq huqıqı ushin jan-táni menen gúresedi. Sonlıqtan da Ğáriptiń qaysı ruwdan, hátteki qaysı xalıqtan ekeni tuwralı ayılmaydı, oǵan ulıwma áhmiyet berilmeydi. Ğáripke jol bermeytuǵın kúshler barshılıq edi. Biraq Ğárip barlıq qıynshılıqlarǵa, azaplarǵa tózim beredi, muhabbatqa gúlli ómirin baǵıshlaydı hám jeńiske erisedi.

Ğáriptiń shin muhabbatına Shasánem ılayıqlı qız. Ol Ğáripti barlıq jan-táni menen súyedi. Saǵınısh, ayralıq otına mártlik penen shıdam beredi, ǵıybatkeshlerge, shuǵıllarǵa aqıl-parasat penen tótepkı beredi. Shasánem ushin eń joqarı maqset-Ğáripke qosılıw, muhabbatıń ústinligine erisiw. Shin muhabbat sociallıq teńsizlikti, rassalıq yamasa milliy ayırmashılıqtı moyınlamaydı. Onıń moyınlaytuǵını haqıyqı júrek sezimleri, sol sezimlerge sadıqlıq, opadarlıq ǵana, basqa máseleler súyiskenler ushin ekinshi dárejeli bolıp tabıladı. Sánemde usı qásiyetlerdiń bári bar. Onı baylıq, mártebe qızıqtırmaydı. Sonlıqtan da ol sociallıq jaqtan ózinen álle qayda tómen, kambaǵal Ğáripti shin kewlinen súyedi, oǵan sadıq boladı. Ol kóp jerlerde Ğárip ushin, yaǵnıy óz muhabbatı ushin jeke basın qáwip-qáterlerge tigedi, ayralıq azaplarına shıdam beredi, úmit oyın sóndirmey súygen yarım uzaq jıllar kútedi.

Hár bir ótken kúnim bir jılday keshti,
Kúnnen künge halım jamanǵa tústi,
Mudam matam menen kúnlerim keshti,
Bir kún shad bolmadım sen yar ketkeli.

Bul qatarlarda yarınan ayra túsip, saǵınısh qursawında qısılgan Sánemniń júrek dártleri beriledi. Gárip hám Shasánem obrazınıń gózzallığı sonnan ibarat, olardıń ishki dúnyası gózzallıqqa, júrekléri san muhabbatıń móldir sezimlerine tolı. Olardıń muhabbat jolındaǵı kórgen kórimleri, is-háreketleri adam huqıqın ayaq astı etetuǵın, shirip ketken orta ásirlik feodallıq tártiplerge, dástúrlerge qarsı gúrestitiń sáwleleniwı bolıp tabıladı. Muhabbat-bul joqarıda ayılǵanıday, sociallıq teńsizlikti, milliy ayırmashılıqtı, mámleketlik shegaralardı moyınlamaytuǵın ulıwma insanıylıq pazıyletlerdiń biri. "Gárip-ashıq" dástanındaǵı gumanistik ideyalarǵa tolı dep aytıwımızdıń mániisi de usında.

Dástanda Gárip hám Shasánem obrazların tolıqtırıwǵa járdem beretuǵın obrazlar bar. Olardan Aqsha (Gúlnáhál) Shasánemniń sırlası, qısılganda keńes beretuǵın aqılǵóyi. Ol eki ashıqtıń tabısıwın, táǵdirlerin bir birine qosıwına kóp járdem beredi, olarǵa tilekles boladı. Gáriptiń anası Abadan, qarındası Gúljamal obrazları da dástanda belgili orın iyeleydi, syujettiń rawajlanıwı basqıshlarında qatnasıp baradı.

Dástanda súyiskenlerge qarsı feodallıq qara kúshlerdiń simvolında Shaabbaz patsha turadı. Ol sociallıq jaǵdayı tómen, óziniń teńi emes Gáripke Shasánemdi beriwege namıslanıp, Gáripti úziliksiz quwdalaydı. Shaabbaz-eski feodallıq tártiplerdiń, gónergen dástúrlerdiń qorǵawshısı. Onıń ushın muhabbat sezimleri jalǵan, túsiniksiz nárseler.

Onıń túsiginde jasları nekelew materiallıq, ekonomikalıq jaqtan paydalı bolıwı kerek. Shaabbaz jeke basınıń ǵamın oylap, taji-taxtıń bekkemlew ushın qızı Shasánemdi onıń iqtıyarına qaramay patsha Shawaletke bermekshi boladı. Biraq onıń bul niyeti iske aspaydı, súyisken Gárip hám Shasánem ózleriniń muhabbatına sadıqlığı, dáw júrekliligi menen jeńip shıǵadı.

Patsha Shawalet obrazınıń hám unamsız hám unamlı tárepleri bar. Unamsız tárepleri sonnan ibarat, ol dáslep Gárip penen shasánemniń muhabbatın moyınlamaydı, Gáripti el gezip júrgen sayaq, diywana dep qabıllaydı. Shasánemniń gezende Gáripti súyetuǵınına isenbeydi. Ol Gáripti mısqıllap: "Kóshkiniń astına barıp, bir-eki awız sóz aytadı. Eger Shasánem qálese, men saǵan

berip jaqsılıq etemen,-dedi. Shawalettiń kewlinde: "Menindey patshazada onı almaqshı bolǵanda, bunday bir kámbaǵaldı ne qılsın" degen oy boladı. Gárip bir neshe qosıqlar aytadı. Shaxsánem Gáriptiń ústine bálent kóshkiden taslaydı. Pirlerdıń qollawı menen eki ashıq aman-esen qawıshadı. Bunı kórgen Shawalet kewlindegi menmenlik pikirden qayıtıp, eki ashıqtıń muhabbatına tán beredi. Muhabbat degenniń ullılıǵın, onıń hár qanday qara kúshler jeńe almaytuǵın túsiniń jetedi. Ol mártlik etip óziniń shaw-shuwlı toyın Gárip penen Shasánemniń toyı dep daǵazalaydı. Bul epizodlar onıń obrazınıń unamlı táreplerin kórsetip turadı.

Dástandaǵı ekinshi dárejeli personajlar Ázberxoja, Babaxan shayıp, Xoja baǵman, Yasniq mama, Aysánem bir qansha epizodlarda kórinedi hám Gárip penen Shasánemniń obrazların hár tárepleme tolıqtırıwǵa, syujetti qızıqlı etiwege kómegin tiygizedi, olardıń hár biriniń ózine tiyisli kórkemlik júgi bar.

«Gárip-ashıq» dástanınıń kórkemligi. Dástanniń dıqqattı tartarlıq, kózge túserlik birinshi ózgesheligi-bul syujettiń dramatizmge tolı, shiyelenisken qızıq waqıyalarǵa qurılıwı. Ashıqlar keskinlesken waqıyalarđıń, sharayatlarđıń iyrimine tez-tezden túsip turadı. Oqıwshı yamasa tınlawshı dástanniń bastan ayaǵına deyin ashıqlıq sawdası basına túsken Gárip penen Shasánemniń táǵdirinen qáwipenip, olarǵa tilekles bolıp otradı.

Dástanniń jáne bir kórkemlik ózgesheligi sonda, onıń dáslepki shiyraq kitabıy tili "jumsarıp", shın xalıqlıq poetikalıq tilge jaqınlasadı. «Gárip-ashıq» dástani óziniń shıǵısı boyınsha kitabıy (jazba) shıǵarma bolǵanlıqtan onda lirikaniń murabbá, muxammes (beslik) usaǵan kitabıy janları paydalanılǵan, biraq olardıń kompoziciyalıq qurılısı, leksikalıq quramı jaydarı xalıq poeziyasına jaqınlastırılǵan.

Sóyle meniń bawırımında káwap etpe, nigarım,
Kewlim ǵamlı, júzimdi qara etpe, nigarım,
Salıp turman sizdi dártke, biytop etpe nigarım,
Ráhim áylegil halıma, qarap etpe, nigarım.

Bul muxammes (xalıq tilinde "muxalles") qosıǵında usı janrdıń tiykarǵı sırtqı formalıq belgileri saqlanǵan: bántler bes qatardan quralǵan, qatarları 14 buwınnan ibarat, uyqasları a-a-a-a-a; a-a-a-a-b; a-a-a-a-v bolıp keledi. Basqa qosıqlardıń bántleri tórt qatardan ibarat bolıp, a-a-a-b, a-a-a-v tárizinde uyqasadı.

«Gárip-ashıq» dástanınıń eń kúshli tárepi tereń lirizmge iye bolıwında. Shıǵarmanıń lirikalıq sheginislerine qaharmanlardıń názik júrek sezimleri, ruwxıy tolǵanısları, keshirmeleri beriledi. Bular bas qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın, sezimler sarayın, ómir idealların ashıp beriwde úlken xızmet etedi, olardıń obrazların kórkemlik jaqtan túrendirip, ideyalıq jaqtan tereńletedi, xalıqshılıq dárejesin kúsheytıp jiberedi. Usınday joqarı ideyalıq, kórkemlik qásiyetlerge iye bolǵanlıǵı ushın da «Gárip-ashıq» dástanı ásirler dawamında baqsılar, qıssaxanlar tárepinen súyip jırlandı hám xalqımız tárepinen súyip tırlandı. Bul dástan házirgi zaman áwladları ushın da kórkem-estetikalıq hám tárbiyalıq áhmiyetke iye. Onıń qosıqları házirde xalıq jıynlarında, teatr saxnalarında súyiwshilik penen atqarılıp, xalqımızǵa zawıqlı sezimler baǵıshlaydı.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar

«Jáhánsha» dástanı

«Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. Dástanınıń kólemi 7 mıń qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nasır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanı tuwralı ilimpaz N. Japaqov arnawlı jazılǵan «Járiyalanbaǵan dástanlar haqqında»¹ degen maqalasında «Jáhánsha» dástanınıń ideyalıq baǵıtı, syujetlik mazmunı, dástandaǵı qaharman obrazlarına, kórkemlik ózgesheliklerine bir qansha toqtap, bul boyınsha dástanǵa unamlı pikirlerin bildirgen.

«Jáhánsha» dástanı ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleń sheshimin tabıwda oqımıslılıǵı, ziyrek-tapqırlılıǵı onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha

¹ «Эмиўлерия» журналы, 1974-жыл, №8, 109-112-бетлер

obrazına sińdirilip erlik, ádillik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerip berilgen. Bular búgingi kúni mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan milliy gárezsizlik ideologiyasınıń jeti ideyasınıń birewi Kámil insan ideyası menen óz ara jaqın keledi. Usı áhmiyetli principierge tiykarlanǵan halda aldaǵı wazıypalar mına mazmun túri boyınsha «Jáhánsha» dástanınıń ideya-tematikasını ashıp beriw ushın xızmet atqaradı: « Kámil insan ideyası – hám milliy hám ulıwma adamzatqa tán mazmunǵa iye bolǵan, oǵan tán eń joqarǵı ruwxıy hám dene salamatlıǵın jám etken, onı báhama jaqsılıqqa sharlaytuǵın ideya». Jáhánsha dástanınıń bas qaharmanı bolıp, bunnan keyingi obrazlar sisteması onıń átirapında júz berip xalıq ishinen shıqqan ápiwayı adamlardıń karakteri menen jawız niyetli adamlardıń qılmısları barlıq is-háreketler bir-birine tutasıp xalıqlıq ózgesheligin kórsetip turadı.

Dástanınıń ideyası. Kópshilik dástanlardıń ideyası bul xalıq taǵdiri, patshalar zulımlılıǵı astında sociallıq hám ruwxıy jaǵdayı olardıń is-háreketlerinde júzege shıqqan kórinisler soǵan baylanısın ámelge asırıladı. Usı situaciyalardan kelip shıǵıp dástanda bas qaharmanǵa qattı tásir etip, oǵan tábiyattan yaqı tuwma aqıl iyesi sıpatında ózgeshe bir páziylet aqıllılıq, kúshli batırlıq hám eń baslısı patriotlıq sezimleri börttirilip, kemshiliksiz etip sáwlelendireledi.

El qorǵaw teması barlıq qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolıp tabıladı. Tar mánide jámi qaharmanlıq dástanlarda – bir shıǵarmanıń temasın yaqı bolmasa bir shıǵarmanıń ishindegi mayda temalardı aytadı. Bunı, «Alpamıs» dástanında el qorǵaw teması menen birge ıdırap ketken urıwları biriktiriw, súyiwshilik teması sóz etiledi.

Sonıń menen birge Jáhánsha dástanında hayal-qızlardıń óz súyiklisi ushın opadarlıǵı, márt bolıwı Závriya obrazı misalında «Qırıq qız» da Gúlayımǵa, «Alpamıs» ta Gúlparsingha uqsas tárepleri bul temanıń bir ekenligin kórsetkeni menen ideyaları basqa-basqa ayırmasılıqqa iye boladı.

«Jáhánsha» dástanında óner úyreniw, bilim iyelew tuwralı oziq ideya alǵa qoyılıp, dástanınıń syujeti de sol ideya – tematikaǵa

qarata rawajlandırıwǵa qurılǵan. Dástanda qaharmanlıqtı táriyplewshı orınlar barshılıq, biraq ol tiykarǵı ideyasınıń natiyjesinde júzege shıǵadı. Dástan, basqa kóplegen qaraqalpaq dástanlarındaǵı sıyaqlı ata-ananıń biyperzentliginen baslanıp, aǵa-inili Sáńgilbay menen Qarabay qartayǵan waqtında ul-qızlı boladı. Sáńgilbaydıń balasın Jáhánsha, Qarabaydıń qızınıń atın Shiyrinjan dep xalıqqa qoydıradı.

Jáhánsha baslı orınǵa shıǵıp, ideyanı kúsheyp rawajlandırıw sonıń átirapında bolıp ótedi. Qurbanbay jıraw Jáhánshanıń tuwılǵanınan esin tanıǵanǵa shekemgi dáwirin jılma-jıl atap kórsetedi :

Bir jasında birlendi,
Eki jasta túrlendi.
Úsh jasına kelgende,
Dúbirlep kirdi ortaǵa.
Tórt jasına kelgende,
Táńirige sálem beredi.
Bes jasına kelgende,
Dos-dushpandı biledi.
Altı jasqa kelgende,
Qızıl shekpen kiyedi.
Jeti jasqa kelgende,
Bir túymeden iledi.
Segiz jasqa kelgende,
Boyın saylap Jáhánsha,
Túrli qıyal súredi.
Toǵız jasqa kelgende,
Atası berdi mektepke.
On jasına kelgende,
Oqıwǵa ıqlas qıladı.
Qatarınıń ishinde,
Sabaǵınan ozadı.
On bir jasqa kelgende,
İlimdi ǵana oyladı.
On yeki jasqa kelgende,

Astına bedew at minip,
Úlken toydı toyladı.

Jáhánsha eldiń kózi túsken márt hám sulıw, oqımsılı jigit bolıp er jetedi. Onıń oqıw-bilimge qushtarlıǵı, kórkem ónerge qızıǵıwı, keyinshelli onı Shinımashın degen qalaǵa oqıwǵa barıwı, dástannıń ideyasın jáne kúsheypedi.

Kúnlerden bir kún Jáhánshanı Eralı isimli dostı qoyarda-qoymay Alımbay degen asqan dáwletli baydıń toyına barıwǵa usınıs etedi, ayırwlı qız Nazımınıń aldına ılaq taslap, názerine tús, dep qızıqtıradı, ǵıjaq beredi:

Márt Jáhánsha saǵan aytar bir sózim,
Ashıq eken dál boyıńa qız Nazım,
Sol toylarda kórmek boldı diydariń,
Qaytarma dúnyada arıwdıń sózin.

Oǵan qarap Jáhánsha:
Men bilemen hár tárepten esimdi,
Sındırmayın, dostım, seniń sózińdi,
Birbirewge qayırqomlıq eteyik.
Qıyın künde jumıp ketpe kózińdi.

-dep, eskertkennen soń Jáhánsha dostı menen toyǵa baradı hám ol jerde Qoyankók atın shawıp ılaq oynap qız Nazımınıń aldına on eki márte alıp kelip taslaydı, Ura Tóbe eliniń abırayın kóteredi. Buni kórgen geybir shabandozlar ishleri ottay janıp, másláhátlesip, Jáhánshanı ortaǵa alıp, oǵan dushpanlıq qıladı, al Eralı qashıp ketedi. Buǵan qattı ızası kelgen Jáhánsha bay balların qamshısı menen qulatadı, batır úyine mańlayınan qan aǵıp keledi.

Bul waqıya Jáhánshanıń keyingi ómir taǵdirin pútkilley ózertip jiberedi. Jalǵız balasınıń jaraqatlanıp kelgenin kórgen atanası qattı qayǵıǵa batıp, onnan buniń sebebin soraǵanda Jáhánsha bılayınsha juwap aytadı:

Kóp ishinde kózden aqıtı qanlı jas,
Dushpanlarǵa jibermedim ar-namıs,
Endi túsejaqpan ilim jolına,
Bizlerdeyge toy-mereke jaraspas.

Hár sózlerim seniń aqlıń aladı,
İlim qaytaradı kelgen báleni,
Men minbeymen Qoyankóktey atıńdı,
Júregime jalǵızlıq árman saladı.

Oqıǵanlar bolar asqan sawatqan,
Oqımaǵan qıladı eken kóp árman,
Jaqın kórdim men ózime ilimdi,
Irzalıqtı bergil maǵan atajan.

Ákesine óziniń joqarıdaǵı tyanaqlı sózlerin tuńlatqan Jáhánsha, qádirdan mektebinde endi shuntlap ilim-bilim alıw jolına túsedı. Onıń uranı: «İlim qaytaradı kelgen báleni» - bul baslı ideyanı maqsetke jetkeriwdiń tuńǵısh pikiri bolıp, keyin ala óz sheshimin tabadı. Qarabay aǵası Sáńgilbaydı buzıq niyet penen aldap, joldan azǵıradı. Bunday jaǵdaydaǵı hiyle-sumlıqlar bir neshe márte qaytalanadı. Mısalı:

Balań bolsa sawdager,
Sen kiyeseń aǵajan,
Kiyimlerdiń tazasın.
Oqıwları qurısın.
Sawdaǵa balandı úyretip,
Berseń endi bolmay ma,
Jáhánshaniń jazasın?!
Mektepten sonda qaladı,
Tússe dúnya ishqına,
Sonda tilińdi aladı.
Shaqırt endi balanı.

Báلكim, ol zamandaǵı adamlar sanasında bilim alıwdan kóre, sociallıq jaǵday birinshi orınǵa shıǵıp otırǵan. Bunday waqıyanı dástannıń ideyasına kirgizgen jıraw xalıq muńın, onıń social hám ruwxıy jaǵdayın esapqa alıp, bul oqıw bilim alıw, óner úyreniw turmısta óz ornın tawıp, adamgershilik, gumanistlik sezimlerdi boyına sińdirgen sıpat Jáhánsha obrazında dástanda joqarı estetikalıq talap penen súwretlewge úlken itibar qaratqan.

Arzımdı esit, qulaq salıp atajan,
Qartayǵanda nege bolasań ladan,
Shaqırtıpsań meni búgin mektepten,
Shaqırganıń boldı ilimge zıyan.

İshken taǵam maǵan boldı qaraqan.
Oqıw ushin qattı nanǵa irzaman,
Suwday aǵar tartsam, aǵa, bul ilim,
Qoyma endi joldan meni, anajan.

Jáhánsha ákesiniń nege shaqırtqanın bilmesten turıp, narazılıq kórsetkenine hám bul sózlerinen onıń ilim iyelew jolına shuntlap túskenin, endi onnan hesh qanday kúsh onı qaytara almaytuǵın ańlaymız. İnisiniń shuǵıl sózine ergen Sáńgilbay balasına qarap:

Malsız adam hárkún tartar qayǵı-zar,
Oqıǵan ilimiń ózińe bolar,
Qolǵa alıp nar túyeniń dizginin,
Tilim alsań Shinımashınǵa qıl sapar.

Jáhánsha ákesiniń sózin qaytarmay Shinımashın (Qıtay) qalasına Qarabay menen birge ketedi. Bul arada sawda islep júrgen kúnderdiń birinde qapıǵa jazılǵan xatqa kózi túsedı. Onda:

«Hárkim kirse bul jayǵa,
Mıń tıllanı beredi.
Oqıwǵa sonda kiredi.
On yeki ay on kúnde,

Etemen onı sawatlı,
Eger bilimli qılmasam,
Mın tillanı ózine
Qaytıp sonda beremen»

-dep, jazılğanın kórip quwanıp ketedi, óğan keregi de usı edi. Al, Qarabay aǵasına qaytıp kelip Jáhánshanıń «tiri ǵayıp» bolıp ketkenin esitkende, Sáńgilbay balasınıń tiri ekenin pal ashıp bilip, qayǵılanbaydı.

«Jáhánsha» dástanınıń ideyası hám tematikası basqa dástanlardagıday yar yaqı sawash izinen emes, óner-bilim izlep onıń jolında barlıq qıyınshılıqlardı jeńip, eli-jurtqa abıraylı bolıp, eki bólingen eldi, ruwdı birlestiriwi, onıń boyına sińdirilgen qaharmanlıq, sabırlılıq penen ilim ónerge erisiw tiykarǵı ideyalardı óz ishine qamtıydı. «Jáhánsha» dástanı ideyalıq mazmunı boyınsha xalıqlıq ideyaǵa qurılǵanı, onda batırdıń jamanlıqqa qarsı gúresleri xalıq ármanlarınıń biri oqıw-ilim izlep, onı tereń meńgerip, sonıń arqasında dushpanın aqıl kúshi menen jeńiw múmkinligin uqtıradı. Dástan óziniń aldına eki maqsetke tiykarlangan ideyanı qoyadı. Birinshiden; adamzattıń, jaslardıń bilim alıwǵa, ónerli kásip iyesi bolıwǵa shaqırsa, ekinshiden; tatar(noǵaylılar) awqamın bekkemlew xalıqtıń tatiw, birlikli bolıwın támiynlewden ibarat.

Dástandaǵı qaharman obrazları. «Jáhánsha» dastanında baslı qaharman Jáhánshanıń ózi bolıp, barlıq waqıyalar óğan baylanıslı basqa qaharmanlardıń da is-háreketleri ashıp beriledi.

«Jáhánsha» dástanında mádeniyatlı, bilimli adamnıń obrazı onıń minez-qulqı, gúreske atlanıwı, adamlar menen qatnasıwı arqalı beriledi. Dástandaǵı unamlı qaharman Jáhánsha obrazı arqalı Qurbanbay jıraw xalıq ideyalındaǵı batırlıq hám eń bay etikalıq, estetikalıq normalardı sińdirgen. Jáhánsha obrazında xalıqtıń erlik, mártlik, ádillik, sulwlıq, aqıllılıq, kishi peyillik, joqarı adamgershilik qásietleri kórinip turadı. Sol arqalı eldi, Watandı súyiw, óz muhabbatına, ata-anasına húrmet penen qarawshı keńesgóy er jigit etip súwretlenedi. Dástannıń tiykarǵı ideyasına baylanıslı, Jáhánsha jaslayman sawdagershilik kásibin tańlamay, bilim-óner sırların úyreniwge talaplanadı hám sol arqalı murat-

maqsetine jetedi. Bul xalıqtıń ármanlarınıń juwmaqlastırılıp, jetilistirilip berilgen ideyası bolıp tabıladı. Demek, Jáhánsha obrazında asqan ilimpaz, urıs ónerine qanıq batur, palwan, kórkem ónerge jetik usta sázende, jetpis eldiń tilin biliwshi tilshi bolıwı menen birge qarapayım xalıqqa mehriban, ǵamxor retinde keń jámáátshilikke úlgi bola aladı. Ol asıǵıslıq penen dálilsiz bir isti sheshpeytuǵını hám adamdı orınsız jazalamaydı, basına qıyınshılıq túskende saspaydı, jeńiske eriskende taspaydı.

Jáhánsha bir nárseni islewden aldın sinaw ushın barıp sol qıyınshılıqtıń sheshimin sabırlılıq penen izlep óğan juwap izleydi. Solay etip, ol óz dushpanınıń sıрын ańlaydı. Bul xarakter Jáhánshanıń boyına jıraw tarepinen júdá jarasımlı, shıraylı etip bezelip, onıń kelbetin jaratıwda málim boladı:

Sulıw edi Jáhánsha,
Kózi túsken qızlardıń,
«Meniki bolsa eken»dep,
Kózleri ottay janadı.
yamasa:
Jáhánshanı kórgenler
Usınday bolsın balań dep,
Tarqatadı qumardı.
Jáhánshaday jigitti,
Kórgenniń aqlı tanadı.
Qırıq jigittiń ishinde,
Sayasatı sonıńday,
At ustinde bul palwan
Minarday bolıp baradı.

-dep, Jáhánsha obrazın usılay alıp shıǵadı. Jáhánsha tek sulıw bolıp ǵana qalмай, jaqsı álpayım minezi menen hátteki, Ábker gáwirdi de ózine dos qılıp, ata-bala tutınadı. Máselen;

-Shın atamday kórdim seniń tárizińdi,
Qáhár qılsań sargaytarsań júzimdi,
Ata deyip kewil ashtım ózińe,

Qalay sindırayın seniń sózińdi?

Demek, Jáhánshada ullı insanıylik páziyetleriniń úlgileri jámlengen minez-qulıq normaları tolıq saqlanğanın kóremiz. Jáhánsha oqıw-ilim izlep, kóp qıyınshılıqtı basınan keshiredi, bul jolda aytqan sózinen qaytpaydı, shuǵıl sózge ermeydi, izine bir neshe qızlar ergende de mardıyıp ilimdi taslap ketpeydi, qaytama olarǵa bilim alıp oqıwdı dástanda bılayınsha úgitleydi:

Ashılmaǵan mıń gúlińnen bir gúliń,
Qız da bolsań sen almapsań hesh bilim,
Bul kelisiń gosh jigitke zıyandı,
Jibereǵur tulparımınń dizginin.

Jáhánsha óz miyneti, aqıl-parasatı arqalı barlıq qıyınshılıqtıń túrin jeńedi hám óz súygeni Závriyaǵa úylenedi, ata-anasını, jurtn bólingen Ura Tóbe eli menen Shınıtatar elin biriktirip, maqsetine jetedi.

Dástanda Jáhánshanın ata-anası obrazı dástúriy qaraqalpaq xalqı dástanlarındaǵı batırlardıń ata-anasınıń obrazınan hesh qanday pariqtı bilinbeydi. Sebebi, ata-analar obrazında ápiwayıt, kishipeyil, kerek jerinde qattıqol, keńesgóy, ǵamxor hám miyirman insanlar bolıp perzenti ushın hesh nársesin ayamaytuǵın qaraqalpaq xalqınıń ózgeshe mintalitetin saqlaǵan minez-qulıqtaǵı insanlar bolıp tabıladı.

Al, dástanda Sáńgilbaydıń inisi Qarabay unamsız obrazlarǵa kiretuǵın, ol óz aǵası hám onıń balasına jamanlıq etiwden taymaytuǵın, ósekshi, mal-dúnyaǵadep óz iymanın satıp ketetuǵın, barlıq jaramas ádetleri menen kórinei. Aqırı, baslaǵan jawız niyettegi qılmısları, shuǵıl qılıǵı bir kún basına jetip, tul bas menen qaladı, hayalı hám qızınan ayrılıp jazasın aladı.

Dástandaǵı ustazlar obrazı da Jáhánshanın bilimli, kóp nárseni biletuǵın ilimxan bolıwına, onda insanıylıq sezimlerdiń tolısıp barıwında tiykarǵı ideyaǵa jetiwinde belgili xizmetti atqaradı. Máselen, Jáhánsha birinshi márte mektepke barǵandaǵı ustazınan jazıwdı, oqıwdı úyrenip, kitaptan sawatın ashadı.

Al, Shınımashın eline barıp ol jerde Azım molla degen ustazınan saz ónerlerin úyrense, Omman atlı ustazınan batırılıqtıń sırların, ustashılıqtı hám jetpis túrli ónerdi úyrenedi. Jáhánshanın ustazlarına shın iqlas penen qarap, olardıń násiyxatın ornılap ómir boyı kitaptan kóz úzbeydi, alǵan bilimnı, úyrengen ónerin tájiriyebe menen bayıtıwǵa erinbeydi.

Al, dástandaǵı unamsız obrazlardan biri sawdager Úsenbek obrazı barlıq iplashlıqlardı óz maqseti jolında jamanlıqqa jumsap, onıń ushın adamdı qurban etiwden de qaytpaytuǵın jawız, qara basınıń ǵamın oylaytuǵın haram niyetli, nápsiqawlıq mápin gózlep, óz baylıǵın arttırıw maqsetinde islegen qılmıshlıq háreketlerin aqır-aqıbet xalıq tárepinen náletlenip óltiriledi. Onıń is-háreketinde kórinetuǵın ótirikshilik Jáhánsha menen ortaǵa qılısh penen nan qoyıp, ata-bala tutınadı, biraq baylıqqa hádden tis mehir qoyıp ashkózligi, buzaqılıq ádetleri onı hayalı hám qızınıń taǵdirine de kesiri tiyip jerkenishli qılwalarına juwap berip jazasın aladı.

Sonday-aq, dástanda xan, bay obrazları júdá zalım, xalıqtıń ǵamın oylamaytuǵın, qıyın-asharshılıkta jasawına sebepshi bolıp qumarpaz sıpatında alıp qaraladı. Bunda Asqarxan obrazı yaǵnıy eki xannıń atları birdey. Birinshisi; Shınımashın eliniń patshası Asqarxan Gúlháseldiń ákesi bolsa, ekinshisi; Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp tabıladı.

Tiykarǵı qaratuǵın obraz bul Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp, dástanda zulımlıǵı, ashkózligi, qumarpazlıǵı, ádalatsızlıǵı menen kóp narazılıqtı keltirip shıǵaradı.

Kópshilik qaraqalpaq dástanlarında hayal-qızlar obrazı súwretlenip, olar bas qaharmanǵa tiyisli dárejede óz qatnasım bildirip otradı. «Jáhánsha» dástanında hayal-qızlar obrazında sói dáwirdegi shárayat hám qızlardıń ishki psixologiyalıq kelbeti, sımsımbatı, minez-qulqı úlken qızıǵıwshılıq tuwdırıp, olarǵa tártip batırılıq er ballardan ótip turǵanı belgili basqıshqa kóteriledi.

Shınında da dástanda qızlardıń muhabbatı ushın gúresinen, haqıyqat ushın ákelerine alıp barǵan qarama-qarstılıqtı háreketleri, olarda mártlik, aqıl-parasatlıq, sabırlılıq, óz súyiklisine degen

súyispenhiligin jiraw sheberligi arqalı estetikalıq boyawlar, emocionallıq tásirshenlikte teńdey alıp barılǵanın bayqaymız.

Dástanda eń aqıllı, márt hám sulıwlıǵı menen kórinetuǵın Závriya obrazı bul qaraqalpaq dástanlarındaǵı hayal-qızlardıń qaharmanlıqtıń tımsalı sıpatında teńlestiriletuǵın «Qırıq qız» dástanında Gúlayımǵa, «Alpamıs» dástanında Gúlparsıńǵa, sonday-aq, patsha hayal sárkárda Tumaris obrazlarındaǵı jawingerlik, aqıllıq qábileti, óz yarına bolǵan taza muhabbatı, opadar túsimpaz keńesgóyiligi usaǵan sıpatlar batırdıń jaqın dostı, minásip zayıbı etip alınıwı «Jáhánsha» dástanına da tán ekenligi málim boladı.

«Jáhánsha» dástanında ertekeklik poziciyaǵa qurılǵan dáw, gáwirler, Ábker baba obrazları onıń qızıqlı hám hádiyselerge bay bolıwında qatnasıp keńnen orın aladı. Jáhánsha bul obrazlar sıqılsız, júdá qorqınshılı bolsa da, qorqıwdı jeńip, olardı ózine dos etedi, oylaǵan niyetine jetedi. Ol, Arıslan Tuy menen sawashta da jawǵa jalǵız ózi shıǵıp, qarsılasın jeńiliske ushratadı.

«Jáhánsha» dástanında Jáhánsha barlıq obrazlardı biriktirip turıwshı, sırtqı hám ishki dúnyası jaǵınan kámillikke umtıwshı jetik insannıń minez-qulqın ózinde jámlegen har tárepleme obraz bolıp sanaladı. Ásirese, Jáhánsha obrazı xalıqtıń arız-ármanların ámelge asırıwı sol dáwir kóz-qarasınan ájayıp dóretiwshilik sanalsa, al búgingi kún jasları sportta, texnikada, galaba xabar quralları háwij alǵan zamanǵa say jasap atırǵanı ilimlerdiń ámelde ekenliginen derek beredi.

Dástannıń syujeti. «Jáhánsha» dástanında barlıq waqıyalar tiykarǵı syujetke qurılǵanı, bunda júz bergen hádiyseler Jáhánshanıń átirapına jıynalǵan. Al, basqa personajlar ekinshi orınǵa alınıp, tiykarınan dosları yaki dushpanları bolıp qatnasadı. «Jáhánsha» dástanınan syujetlik qurılısı basqa dástanlardan ádewir ózgeshelikke iye. Yaǵnıy, ideyasınıń qalay baǵdar alıwına qarap syujeti ózgerip baradı. Dástanda usıǵan baylanıslı kóbirek ertekeklik syujetler orın alǵan. Jáhánshanıń óner-bilim alıw ushın ákesinen mın tilla sorawı onı oqıwǵa jumsawı, jalǵız óz qudıqtan altın gawharlardı shıǵarıwı, xattıń mazmunın ózgeritiwı h.t.b sıyaqlı

waqıyalar qaraqalpaq xalıq ertekleriniń geypara syujetlerine jaqın keledi.

Syujetlik waqıyalar Jáhánshanıń sıpatlaması onıń aldına qoyǵan maqseti ushın gúresi átirapında júzege asadı. Jáhánsha Shinimashın eline ata-anasınıń gápin qaytarmay Qarabay menen sawdagerlik etiw ushın barıp hám óz talabın islep júrgende «mın tilla berseń, on künde on eki ayda sawatqan bilimli bolıp qaytasań» degen daǵazanı kóredi. Sol jerde Jáhánsha mın tilla berip jasırınıp qalıp qoyadı. Bul jaǵday bir eki ret qaytalanıp, Jáhánsha oqıw, óner-bilim iyelew ushın mın tilla berip neshe jıllar ótkerip, ilimli, sawatlı bolıp eline kelip kún keshiremen degende shuǵıl Qarabay inisiniń sózine erip hám xalıq aldında namısqa shıday almaǵan Sáńgilbay Jáhánshadan narazı bolıp ata-bala ortasında qarama-qarsılıqlı konfliktler bir neshe márte bolıp ótedi. Ol da bolsa ilim jolındaǵı qıyınshılıqlar óz úyinen de ketiwge májbúr etedi.

Tiykarǵı bolıp ótken is-háreketler, waqıyalar, gúresler, hár qanday mashaqatlı jumslardıń ústinen jeńiske erisiwde, sabırlılıq, kishipeylik, dawjúrekklik, aǵartıwshılıq, ónerdi, ilim-bilimdi qunt penen úyrenip onı turmısta kerek jerinde orınlı paydalanıw usaǵan aǵla pazıyletler Jáhánsha obrazına jamlenip alǵa qaray ósiwshilikti, progressivlik ideyanı tolıqtırıp bayıtıp kórsetedi. Bul dástannıń mazmunında ilgeri súrilgen ultiqqa sharlawshı jáne tanımalı dástanlarda ushıramaytuǵın bilimlendiriw, sawatqanlıqtı kúsheytiw sıyaqlı pikirlerdi ózinde saqlap hár zamanda nátiyjesin berip jańarıp baratuǵın ideyalar menen tutasıp ketedi.

Dástanda tradiciyalıq yaǵnıy, dástúriy motivler bul kópshilik dástanlarda júz beretuǵın qubılıslardan bolıp ayırımların óz ishine aladı. Bular; perzentsizlik dártinen azap shekken ata-analar qartayǵanda bala tilewi, bolajaq balanın tuwılıwı oǵan at qoyılıwı taǵı da soǵan uqsas jaǵdaylar. Bulardan tisqari, batırlardıń jekpe-jek urısıwı, gúresi usaǵan ulıwmalıq motivler «Jáhánsha» dástanında ertekeklik motivlerge islengen epizodlarda óz kórinisin tabadı. Máselen, Jáhánshanıń Arıslantúy, gáwirler Ábker dáw (gáwir) menen ushırasıwı qızıqlı fantaziyalıq usılǵa qurılǵan. Al, jeke motivler bul Jáhánsha tutqan óner, bilim úyreniw ushın oqıwǵa ketiwı, jolda ushıraǵan qıyınshılıqlarǵa qaramay barlıǵın

aqıl-kúshi miynetiniń tabıslı nátiyje bergeni utımlı jeri bolıp tabıladı.

Jáhánsha dástanında birinshi orında eldi qorǵaw, yar izlew, at (tulpar) tańlaw usaǵan motivler az gezlesedi. Sonda da mazmunı jaǵınan bir-birin tákirarlamaytuǵın bul motivler «Jáhánsha» dástanınıń syujetlik qurılısında jańasha túrlerdi payda etip úlken turmıshlıq áhmiyetke iye ekenin bildirip keledi.

«Jáhánsha» dástanı insaniyat aldına qoyılatuǵın anıq-anıq maqsetler haqqında túsiniq berip, bizge adamgershilikti qádirlaw, bilim alıw arqalı ózińdi jámiyetti de tanıtı alasań degendi úyretedi.

Dástanınıń kórkemlik ózgesheligi. «Jáhánsha» dástanı kórkemligi jaǵınan ideya-tematikasınıń, obraz jasaw sheberliginiń, syujetiniń mazmunı qúnınlıǵı, ózgeshe motivleri joqarı kórkem talǵam dárejesinde qaralıp súwretlenedi.

«Jáhánsha» dástanınıń ayrıqsha ózgesheligi- bul bas qaharmanıń batırlıǵına kórkem-ónerdiń birigip, al óner hár qanday mashqaladan, qıyınshılıqtan qutılıwına járdem beriwine kózi jetip onı dawam yettirip jeńisli juwmaq tabıwında qol kelgenligi quwandırarlı halat. Jáhánsha taǵdirindegi azap-aqiretlerge, onı túsineytuǵın adamlardıń mazaǵına, shuǵıllardıń mın túsli hiylesine, waqıt hám dúnya maldıń kóplep jumsalıwına qaramastan, úlken shıdam menen, neshe túrli nama, saz ónerin úyrenip kórkem – ónerdiń álwan sırların tereń meńgerip, oǵan jan engizip sóylete alatuǵın boladı. Bunnan basqa xat sawatta oǵan jetetuǵını tabılmaydı, hátteki, palwan, batırlıq, ustalıq ónerin qunt penen ózlestirip aqılına aqıl qosıp, sın-sımbatı, kórki-shırayı jáne de ashılısıp bara beredi. Máselen; batırdıń atqa miniwi yaqı at ústindegi simbatın súwretlew bılayınsha beriledi.

Batır tuwǵan Jáhánsha,
At oynatıp baradı,
Márttiń kózi janadı,
Atqa qamshı saladı.
Qamshı tiygen waqtında
Astındaǵı tulparı
Qubılıp oynap baradı.

Bul batırdıń atı shabısın súwretlese, endi sawash aldındaǵı dushpanına tolqıp sóylegeni tómendegishe beriledi:

Astımda oynaydı minsem árebi at,
Márt jigitke at – jaraǵı qol – qanat,
Atıspaqpa, shabıspaqpa maqsetiń,
Halıń bilmey sóyley berme, áy bázat

-dep turǵan eken. Sonday – aq dástanda Jáhánshanıń súygen yarınıń portreti sheber súwretlenedi. Dástanda tákirarlanıp otıratuǵın qosıq qatarları, prozalıq qara sózlerde bir qansha qollanǵan. Sonıń menen birge dástanda Jáhánshanıń ózin tanıstratuǵın momentleri kóp ushırasadı.

Atımdı sorasań Jáhánsha sultan,
Alıp qalıp edi atam oqıwdan,
Sonnan berli kewilim bárhá qapada,
Dúnya mendey mártke hám zindan.

Bunnan tısqarı dástanda óz ara eki adamnıń qarama – qarsılıqlı yaqı sıpayı sózleri menen qatar Jáhánshanıń psixologiyasını ashıwda monologlardan kúlkili sózlerden de paydalanılǵanın kóremiz.

Ulıwma «Jáhánsha» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleriniń basım kópshiligi onıń ideyası, syujeti, motiv, obraz jaratıw menen tillik ózgesheligi únlesip ketken.

Tariyxiy qaharmanlıq dástanlar «Edige» dástanı.

«Edige» dástanı kóp xalıqqa taraǵan. Onıń qaraqalpaq, qazaq, noǵay, bashqurt, qırım tatar xalıqlarında nusqaların ushıratamız. Dástandı jıynaw, járiyalaw jumsları erteden-aq, rus ilimpazları tárepinen qolǵa alındı. Shıǵıs xalıqları arasınan birinshilerden bolıp, jazıwshı G.İ.Sposkiy (qazaqsha variantın)jazıp alıp russha

awdarmasında¹, al ilimpaz Xodzko (noğaysha variantın) anglican tilindegi awdarması² menen járiyaladı. «Edige» dástanınıń jıynalıw, jazıp alıw hám járiyalanıwı jóninde alım N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri atlı izertlewinde aytıp ótedi, 1840-jıldın ishinde Sh.Wálixanov qaraqalpaq arasında bolıp, tolıp atırǵan folklorlıq, etnografiyalıq materiallardı hám bir neshe mártebe qaraqalpaqlardan «Edige» dástanın jazıp aladı. 1862-jılı professor Melfanskiy «Edige» jırın qırǵızsha, qaraqalpaqsha variantın bastırıp shıǵardı. Bul variant Sh.Wálixanov jazıp alǵan variant, biraq ol tilin qazaqlastırǵan³ – dep jazadı. 1903-jılı Peterburg universitetiniń professorı, P.M.Meliorskiydiń shákirti I.A.Belyaev qaraqalpaq folklorın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa kelgen. Ol qaraqalpaq jıraw baqsıların joqarı bahalay otırıp: «Meniń qolımda «Edige», «Qoblan», «Shejire»niń úsh qoljazbası bar»⁴, - deydi. I.A.Belyaevtıń qaraqalpaq eposların jıynawda alıp barǵan xızmetleri haqqında biz professor, I.T.Saǵitovtıń miynetlerin oqıp jáne de tereńirek túsiniń alamız. Ol 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan. «Protokolı zasedaniy i soobsheniy chlenov Zakaspiyskogo krujko lyubiteley arxeologii istorii Vostoka» - degen toplamnıń 3-bóliminde «Edige» menen Toqtamıs tuwralı jirdiń Belyaevtıń awdarmasında russha basılǵanın, sol toplamnıń 4-bóliminde «Edige»niń qaraqalpaqsha teksti «Qaraqalpaq xalqınıń tariyx etip shıǵarǵan hikoyatı» - dep basılǵanın aytadı. Ilimpaz izertlewinde «Edige» jırın I.A.Belyaev 1903-jılı Ámiwdárya bóliminiń Chimbay awılındaǵı qaraqalpaqtıń izertlewshisi teriwshi urıwınan Bekmuxammed (Bekimbet jıraw) degen adamnan jazıp alǵanın aytadı. Jáne de Belyaevtıń jıraw haqqında bılay deydi: «Usı Bekmuxammedtiń ózi sawatsız hám musulmansha pútkilley bilimsiz bolsa da biraq, óziniń tuwısqan

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука»Л.1974. с.351.

² Ходзько А. Народная поэзия Персии. Лондон 1840.

³ Дәуқараев Н. Шығармаларының II Томы Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. 26-29-бетлер.

⁴ Мелиоранский П.М. Сказание об Едиге и Тохтамыш, приложение к сочинениям Ч.Ч.Валиханова-Зап.РГО по отд. этнографии. Т., XXI СПб. 1903.

poeziyasın shın kewilden súyetuǵın kisi edi»¹ - degen pikirdi keltiredi.

«Edige» dástanın birinshi mártebe 1929-jılı folklorist Q.Ayımbetov Shımbay qalasında etnografiya ekspeditsiyasında jazıp aladı. Biraq bul qol jazbanıń joytılp ketiwine baylanısh, jáne de sol jırawdan qaytadan 1934-jılı jazıp alıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shıǵaradı. Óz aldına kitapqa jazǵan alǵı sózinde bılay deydi: «Men «Edige»ni 1929-jılı Shımbay qalasında etnografiya institutında júrgende Qıyas jırawdan jazıp alǵan edim. Ol qol jazba túrli sebepler menen joq bolıp ketti. Maǵan «Edige»ni qaytadan jazıwǵa tuwra keldi. 1934-jılı oktyabr ayınıń basında «Edige»ni Shımbay qalasına ilim izertlew institutı tárepinen til hám ádebiyat, etnografiyasına barǵanda Qıyas jırawdan jáne qaytadan jazıp aldım. Jazǵan waqıtta qobız benen jırlaytuǵın jırdı qara sóz benen awızeki aytırıp jazıw qıyın boldı. Jıraw qobız benen jırlaǵanda jırdıń sózleriniń uyqası kelisip jırlana beredi. Ol qobızdı qoyıp, awızeki aytqanda uyqasıǵın keltire almay, kóp qıyınshılıq penen aytıp berip otırdı».² I.A.Belyaev jazıp alǵan Bekimbet jıraw, Q.Qıyasov tárepinen 1961-jılları jazıp alǵan Qıyas jıraw variantlarınan basqa «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı 1959-jılları Óteniyazov Niyetbay tárepinen jazıp alınadı. Bunnan basqa dástanınıń Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, variantları bar. Dástanınıń sońǵı jıllarda Á.Sultanov tárepinen Jumabay jıraw variantı jazıp alındı. Bul variantlar Ózbekistan Respublikası İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasınıń qoljazbalar fondında saqlanadı. Belgili ilimpaz I.T.Saǵitov dástanǵa unamlı baha berip, tariyxıy fakt penen folklorlıq dóretpeniń ayırmashılıqlarına toqtaymız.³ Folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında Qıyas jırawǵa hám ol jırlaǵan «Edige» dástanına toqtap, onı joqarı bahalaydı.⁴ Rus ilimpazlarınan akademik V.M.Jirmunskiy «Edige» dástanınıń Qıyas jıraw variantı

¹ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нөкіс, 1986.

² «Едиге» дәстаны. Нөкіс, «Билім» 1990-ж. 10-11-бетлер.

³ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нөкіс, 1963-жыл.

⁴ Айымбетов Қ. «Халық даналығы». Нөкіс, 1968-ж. 108-110-бетлер.

boyınsha bahalı ilimiy pikirlerin qaldırdı.¹ Folklorist Q.Maqssetovtıñ redaktorlıǵındaǵı kollektivlik miynette bolsa, dástanınıñ kimler tárepinen jazıp alınǵanı, tariyxqa qatnası, basılıp shıǵıwı, dástanınıñ dóreliw dáwiri, mazmunı keltirilip tolıq maǵlıwmat beriledi.² Ol óziniñ «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» degen miynetinde basqa dástanlar menen qatar «Edige» dástanınıñ kórkemlik ózgesheligine, tili máselelerine toqtap ótedi.³

«Edige» dástanı boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısı professor K.Allambergenov tárepinen 1990-jıllarda islendi. Ol 1980-jıllardıñ aqırlarınan baslap «Edige» dástanınıñ barlıq mashqalaların tutas izertlewdi óz aldına maqsset etip qoyıp, 1990-jıllardıñ ortalarına deyin dástanınıñ ayırım variantların baspadan járiyalawǵa qatnasıw menen bir qatarda dástan boyınsha 20 ǵa jaqın kólemli maqalalar járiyaladı. 1997-jılı usı jumıslardıñ juwmaǵı sıpatında Tashkenttegi Nawayı atındaǵı ádebiyat institutınıñ qanıygelestirilgen İlimiy Keñesinde Orta Aziya, Qazaqstan, Kavkaz, Tawlı Altaydaǵı túrkiy tilles xalıqlar arasında birinshi bolıp «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» (Genezisi. Milliy versiyalar tipologiyası. Poetikası) degen temada doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Bul ilimiy izertlew 1995-jılı «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul «Edige» dástanı boyınsha arnawlı miynette dástanınıñ variantları hám versiyaları, olardıñ tipologiyası, dástanınıñ genezisi, syujetlik ózgeshelikleri, qaharman obrazları hár tárepleme tereñ izertlendi. Folklorist K. Allambergenov ǵárezsizlik dáwiri baslanıwdan-aq burın keñes húkimeti dáwirinde tuym salınǵan qaraqalpaq «Edige» sin, onıñ ájayıp kórkem variantlarınıñ bar ekenligin qońsılas tuwısqan xalıqlarǵa tamstırıwda úlken miynet isledi. Dástan boyınsha 40qa jaqın ilimiy maqalalar, «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige», (Nókis, 1995), «Mif, ertek, tariyx hám dástan» (Nókis, 2014) atamasında monografiyalıq jumısların járiyaladı. Sonday-aq, K. Allambergenov 2017-jılı

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука» Л.1974.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора. Изд. «Фан» Ташкент, 1977. 87-89-стр.

³ Мақсетов Қ. Дәстанлар, жырыўлар, бақсылар. Нөкіс, 1992-жыл.

«Ámir Temir hám Er Edige» (Ullı atlası) atamasında tariyxıy muzikalı drama dóretti.

Folklorist K.Allambergenov óziniñ izertlew jumısında «Edige» dástanınıñ janrlıq ózgesheligi haqqında ele bir toqtamǵa kelmegeńligin aytadı. Ol dástan haqqında izertlewlerinde sóz etken alımlardıñ pikirlerine súyenip, ulıwma: «Edige» dástanı «jır»(Sh.Wáliyhanov, N.Dáwqaraev), «Ertek, qaharmanlıq dástan, jır»(Q.Ayımbetov, I.Saǵıtov), «Dástan hám poema»(B.M. Jirmunskiy, I.A.Belyaev), «Qaharmanlıq dástan»(S.Baǵadırova, Q.Bayniyazov), «Individual jeke dóretpе, qaharmanlıq dástan»(K.Mámбетov), «Tariyxıy dástan»(Q.Maqssetov) degen termin menen atap kórsetilgenin ayrıqsha aytıp ótedi¹. K.Allambergenov usıladı kórsetip mınaday juwmaq hám sheshimge keledi: ««Edige» dástanınıñ, onda tariyxıy-qaharmanlıq motivtıñ kúshli ekenligi ańlatıladı. Dástan tematikası, syujetlik mazmunı boyınsha bul motivlerdiñ ekewine de juwap beredi, hátte, bul motivler birin-biri tolıqtırıp otradı»² -dep, dástanda qaharmanlıq motiv, táriyxıylıq motiv teń-qatar orın alatuǵınlıǵın názerde tutıp tariyxıy-qaharmanlıq dástan degen juwmaq jasaydı. «Edige» dástanı tiykarınan joqarıda kórsetip ótkenimizdey bir neshe variantları jazıp alınıp, ilimiy baǵdarda óz izertleniwine iye boldı. Dástanınıñ elede izertleniwi tiyis máseleleri júdá kóp.

«Edige» dástanınıñ ideyası qaharmanlıq dástanlarǵa tán Watandı, el-xalıqtı basqınshı hám zulım xan-patshalar pánjesinen azat etiw, el-xalıqtı paraxat, abadan turmısqa jetkiziwden ibarat. Dástanda shuǵıl sózlerge erip, eli-xalqın azapqa qoyatuǵın, hátteki ózine hadal xızmet etiwshilerge de hesh qanday jazıqsız kún bermegen patsha obrazı beriledi. Edige jaslayınan ziyrek ósip, aqlı kámil, batır bolıp er jetedi. Ol jaslayınan Toqtamısqa xızmet etip onıñ jılqıların baǵadı. El ishindegi hár qanday daw-jánjellerdi tórelik penen ádil sheshedi. El-jurt Edige tárepine kóbirek awısıp óte baslaydı. Bunday mártebesin xan janındaǵı wázir hám biyler kóre almaydı. Toqtamıstı shuǵıl sózler menen Edigege qarşı

¹ К.Алламбергенов. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». Нөкіс, «Билим». 1995-ж. 49-бет.

² Сонда, 51-бет.

qoyadı. Tiykarında xalıq arızıw-ármanı hár qanday zamanda jaqsılıqqa umtılıw menen bolǵan. Xalıq abadan turmıs keshiriw ushın el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patshalardı ańsaǵan. Qaharmanlıq dástanlarda usınday xalıq ármanınan kelip shıqqan ideya baslı orında turadı. «Edige» dástanında da eldiń abadansılıǵın qorǵawshı, ádil basqarıwshı Edige batırǵa Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar hesh qanday jol bermeydi. Batır Edige Toqtamıstı taxttan qulatıp eldiń abadan, paraxat turmısın ornatadı. Ol el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patsha Sátemirge xızmet etedi. Sátemir qızı Aqbilekti batırǵa ómirlik qostar etip qosadı. Dástanda doslıq xızmetler Sátemir hám Edige arasındaqı birlikten kórinedi. Edige batırdıń bunday xızmetlerine Sátemirde ádil túrde óziniń múriwbetin bildiredi. Dástan waqıyaları eldi shuǵıllıq penen basqarıwshı patshalardıń taxttan qulawı, ádillik penen xızmet etetuǵın, oǵan qorǵan bolǵan Edige, balası Nuratdinniń taxtqa otırıwı menen tamamlanadı. Bul xalıqtıń ádillik barlıq waqıtta jeńiske erisedi degen ármanınan kelip shıqqan. Dástanda eli-xalıq ushın janın ayamaytuǵın, teńsizlikke qarsı gúresetuǵın, mártlikke, batırılıqqa ózin say qoyıp, ádillik jolında ózlerin pida etetuǵın batır obrazı beriledi.

Edige obrazı. Dástanda baslı qaharman Edige. Edige obrazı Watandı súyetuǵın, márt, batır, ádillik ushın gúresetuǵın obraz bolıp tabıladı. Jırawlar dástanlardıń dástúrli usılında batırdıń dúnyaǵa keliwin káramatlı etip kórsetedi. Edige ápiwayı jay adamlarday emes, onıń ata-anası basqa adamlardan ózgeshe, yaǵnıy, ústilerine tók shuǵıp ketken, qandayda káramatqa iye túkli, shashlı Áziyz boladı. Al, anası peri. Edige dúnyaǵa keliwden ózgeshe bolıp er jetip, jurttan zıyat aqıl-danalıqqa iye boladı. Onıń aqıl-parasatı, ádil-tóreligi eki ańshınıń úyrek ústinde dawlasıwı, eki ańshınıń bir túlkige talasıp jánjellesiwin, eki hayaldıń bir balanıń ústinde tartısıwı usaǵan dawları ádil sheshiwinde anıq kórinedi. Edige usınday el-xalıqqa tórelik penen is alıp baratuǵın qaharman. Ol Watanın, eli-xalıqın janınday súyedi. Edige Toqtamıs hám onıń hámeldarları menen arazlasıp elden shuǵıp ketedi. Batır olarǵa gúresiwe kúshi jetedi, biraq, noǵaylı jurttan qan tógiwdi qálemeydi. Dástanda Edige batır hár qanday qarсылaslarınan

qaytpaytuǵın márt sıpatında súwretlenedi. Onıń bunday mártligin, batırılıǵın Kenjembayǵa ashıwlanıp aytqan mına sózinde anıq kórinedi:

Kewil bólip sózime,
Qulaq salıp qup tıńla,
Tıńlamsañ eneǵar,
Qamshı tiyer moynıńa,
Qan sorǵalar qoynıńa,
Tóbeden meni túsirseń,
Shıdamassañ oynıma. - deydi.

Dástanda Edigeniń aqıl-parasatı, onıń el ǵamxorshısı ekenligi Sátemirdiń qızı Aqbilek ayımdı alıp ketken Qarattıyın Álip dáwge qarsı atlandırıwında onıń iltimasın buljıtpay orınlawında kórinedi. Álip dáwdi óltiriw ańsatlıqqa túspeydi. Sebebi, Álip dáw otta kúymes, suwda batbas, oq ótpes. Onıń kúshine jer júzinde hesh kimniń dadı jetpeydi. Biraq, oǵan anası tek, Edigeniń kúshi teń ekenligin aytıp qoyǵan boladı. Dáwdi Edige aldawlıqta ózin xızmetker etip tanıtıp, Aqbilek ayım arqalı onıń jan jerin sorap bilip aladı. Dáwdiń jan jerine oq atıp onı óltiredi. Dáwge oq atqan Edige jaraqatlangan dáwdiń tuwısqan bólesi ekenligin biledi. Bunı bilgen Edige qattı arlanadı. Onıń ar-namışlıǵı dástanda dástúrli usılda spatlangan.

Dástanda Edige óziniń zayıbı Qaraqasqa, perzenti Nuratdinge miyirman, uzaq ayrılıqta júrgen bolsada olardıń tınıshlıǵı, amanlıǵı onıń ushın eń zárúrli maqseti boladı. Batır Qaraqas ayımdı hám endi dúnyaǵa keletuǵın perzentin Ańǵısın hám Tıńǵısınǵa tapsırıp qoyadı. Dushpanları bolǵan Kenjembaydan shańaraǵınıń tınıshlıǵı buzılmawın, olarǵa hesh kim zıyan jetkizbewin talap etedi. Uzaq saparda júrgeninde óziniń Watanın, zayıbı hám perzentin saǵınadı. Tınıshlıǵı bolmay gúrsinip jatalmaydı. Bulardıń barlıǵı Edigeniń tuwıp ósken topıraǵına, Watanına sadıq batır ekenligin bildiredi.

Edigeniń balası Nuratdin obrazı dástanda eń unamlı obrazlardan esaplanadı. Ol Edige batır syaqlı eli-xalıqın, Watanın súygen, hár qanday shuǵıl islerge qarsı gúresetuǵın batır.

Nuratdinniñ ziyrek bolıp ósiwi onıñ xan aldındaǵı sóylegen sózlerinen kórinedi. Ol Aǵay hám Taǵay biylerdiñ, wázir Kenjembaydıñ shuǵıl islerin tez ańlaydı. Nuratdindi joq etiw ushın uzaq saparǵa atlandırıp, Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwdi buyıradı. Soppaslı Sıpıra jırawdıñ batır, palwan balalarınıñ barlıǵın búklep basıp ústine shıǵıp turadı. Nuratdin usınday batır, hár qanday tosqınlıqlardı aqılı menen, bileginiñ kúshi menen jeñetuǵın el perzenti spatında súwretlenedi. Toqtamıs hám onıñ átrapındaǵılar Nuratdindi joq etiw ushın taǵı mákkarlıq isleydi. Bul payıtlarda Edigeniñ dosları Ańǵısın hám Tińǵısın káramatlı Túkli Áziyz babaǵa xabar bergen boladı. Baba qus bolıp ushıp kelip Nuratdindi ólim jaǵasınan aman alıp qaladı. Elden shıǵıp atası Edige menen tabısağı. Ata hám bala birlikte dushpanǵa qarsı gúresedi. Watandı basqınshı, zulım, shuǵıl islerdi alıp baratuǵın Toqtamıs, Aǵay hám Taǵay biylerdi joq etedi. Watandı, el-xalıqtı bunday zulımlar pánjesinen azat etedi. Nuratdinniñ batırılıǵı onıñ Páreñ patshası jurtında júrip aydarhanı jalǵız ózi óltiriwi, patshanıñ qızına úyleniwi waqıyalarında kórinedi.

Dástanda Qaraqas hám Aqbilek obrazları unamlı sıpatta táriyplenedi. Qaraqas dástanda aqıllı, eri Edigege sadıq, meyrimli hayal spatında súwretlengen. Qaraqastıñ aqıllılıǵı sonda Nuratdin tuwılǵanında patshanı sinaw ushın súyinshi soratıp adam jiberedi. Toqtamıs bul jaǵdaydı xosh kórmeydi. Patshadan saqlanıw kerekligin bilip onnan tasalangamı Qaraqastıñ aqıllılıǵın kórsetip turadı. Qaraqas perzenti Nuratdindi ádillik ushın gúresetuǵın batır etip kámalǵa keltiredi. Nuratdin awır saparlarǵa atlanarda onı barlıq waqıtta jubatadı. Dástanda Aqbilek obrazıda aqıllı, batırǵa sadıq qostar spatında beriledi. Ol Sátemirdiñ jalǵız qızı. Dáwdiñ qolında bende bolǵan muñlı qız spatında súwretlenedi. Edige bólesi Alıp dáwdi óltirgenine qıynalıp turǵanında Aqbilek oǵan násiyat aytıp jubatadı. Ol dástanda Edigeniñ aqılǵóyi, qısılǵan jerinde keńesǵóyi spatında táriyplenedi. Aqbilek hám Qaraqas hár qashanda batırǵa sadıq, aqıl parasatlı bolıp súwretlengen tiplik obrazlar.

Dástandaǵı Toqtamıs, Kenjembay, Baynazar, Aǵay biy, Taǵay biyler elge búlginshilik salıw ushın hár qanday shuǵıl islerden

qaytpaytuǵın unamsız obrazlar. Olar el-xalıqtıñ ǵamın oylaǵan, abadan turmısın jaratıwǵa gúresetuǵın batırǵa barlıq waqıtta qarsı turıp, bunıñ xalıq aldındaǵı mártebesin qızǵanađı. Toqtamısxandı batırǵa qarsı qoyadı. Xanniñ ózide átirapındaǵılardıñ shuǵıl sózlerine erip, onı joq etiwge háreket etedi. Edigeniñ balası Nuratdinnende qutılıwdıñ jolların oylaydı. Onıda alıs saparlarǵa atlandıradı. Biraq, batır Nuratdin hár qanday awır qáwiplerdi jeñip, sońında atası Edige menen tabısıp dushpanlardı jeñedi. Dástanda Soppaslı Sıpıra jıraw, Ańǵısın, Tińǵısın hám taǵı basqa personaj obrazları orın alǵan. Olar dástanniñ tiykarǵı qaharmanları Edige, Nuratdin obrazlarınıñ keñnen ashılıwında olardı tolıqtırıp turatuǵın qaharmanlar obrazı bolıp tabıladı.

Dástanniñ dáwirlik ózgesheligi. Hár qanday eposlıq dóretpeler payda bolıwınan baslap óziniñ basıp ótken hár bir dáwirinde jetilisip keledi. Dástan bunday ósiw jolında awız eki xalıq dóretpeleriniñ túrli janları, sonday-aq, xalıqtıñ tariyxı, diniy inanımları, mádeniyatı menen tıǵız baylanısta rawajlanıp otıradı. «Edige» dástanı syudjetlik tárepten júdá mazmunlı bolıp qurılǵan hám kompaziciyalıq tárepten dástúrli kórkemlik usıllar sheber qollanıǵan. Dástanda túrli dáwirlik sıpatlardı ushratıwımızǵa boladı. Dástanlardıñ janlıq qalıplesiwindegi eñ eski basqıshındaǵı janlıq formanı mifler, ertekler quraydı. Bunday dáslepki basqıshlardaǵı derekler haqqında belgili epostanıwshı folklorist V. Ya. Propp «Rus biliynalarınıñ eñ dáslepki dáwirin mámleketke shekemgi epos»¹ dep qaraydı. Ol bunday eposlarda miftiñ úlketi orın alatuǵının atap ótedi. Kórnekli epostanıwshı V. M. Jirmunskiy «Qaharmanlıq dástanlardıñ negizi batırılıq ertek»² dep qaraydı. Belgili ádebiyatshı N. Dáwqaraev «Qaraqalpaq eposlıq jırlarında mifologiyalıq «quday», «táñri» dep basıap tap usı kúngi batırılǵa shekemgi hár túrli obrazlardı tabıwǵa boladı»³ dep kórsetedi. «Edige» dástanı tiykarınan tariyxıy ańızlar negizinde payda bolǵan

¹ В.Я.Пропп. Русский героический эпос. М.Л., 1958. стр.40-50.

² В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974. стр.222.

³ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2том. «Ауыз екі халық творчествосы». Нокис, 1977.

187-бет.

epos. Dástanniń syjeti erteden jırawlardıń epos atqarıwdıǵı dástúrli kompaziciyasında qurılǵan. Onda qaharmanlıq dástanlarǵa tán batırdıń tuwılıwı, batırdıń ózgeshe er jetiwi, birinshi qaharmanlıq isleri, ishki jaw menen arazlasıwı t.b. usaǵan syujetlik dúzimde beriledi. Ádette, eposlıq dóretpeler dáwirge baylanıslı arxaikalıq (góne epos), klassikalıq (úlken epos), sońǵı dáwirlerde payda bolǵan tariyxıy (kishi epos) dástanlar bolıp úyreniledi. Dástanlar dáwirge baylanıslı kórkem formalıq ózgesheliklerge iye boladı. Góne eposlardıń syujetlik qurılısı, mazmunı qıyalıy erteklik spatta súwretlenedi. Olar mif, erteklik formalardan ibarat. Ülken eposlarda da miflik personajlar, erteklik dúzilisler boladı. Biraq bunda real qaharmanın háreketi, qaharmanlıq gúresi jámiyetlik mápke kóterilgen dárejede beriledi. Tiykargı ideya tematikalıq baǵıt ruw-qáwim, el-xalıq mápi, olardı qorǵawdan ibarat. Kishi eposlardıń sıpatlı belgileri (tariyxıy jırlar «Posqan el» tolǵawı) sonnan ibarat olar real tariyxıy baǵıtta jırlanadı. Tariyxıy basım dárejede boladı.

«Edige» dástanı klassikalıq, úlken epos bolıp esaplanadı. Dástanda arxaikalıq góne epos kórkem formaları keń orın alǵan. Tiykarında úlken eposlardaǵı qaharmanlardıń is-háreketleri real turmıslıq baǵdarda beriliw menen birge arxaikalıq kórkemlikte súwretlenedi. Edigeniń obrazlıq sıpatı dástanda arxaikalıq góne eposqa tán, miflik, erteklik formada jırlanǵanın kóremiz. Dástanda Edigeniń atası Qubır áwliyedeǵı ústilerine tók shıǵıp júretuǵın, jurttan bólek jalǵız júrgen ózgeshe adam sıpatında súwretlenedi. Ol sol jerdeǵı bulaqqa on eki ayda úsh márte shomılıp ketetuǵın úsh kepterdiń biriniń lipasın alıp, onı hayallıqqa aladı. Baba Tükli Áziyz kepter lipasındaǵı perige bergem shártlerin buzıp, izinen qarasa periniń úsh tırnaǵı, qustıń jeppesindey ayaǵı bar eken, suwǵa shomılǵanına sıǵalap qarasa, periniń on eki aǵzasın bólek-bólek qılıp qayta qurap atırǵanın kóredi. Peri uyıqlap atırǵanında jawırına qol ursaq, jariqtıń bar ekenligin, qoltıǵına názer salsa, elpildip shıǵıp-qayıp turǵan qanattı kóredi. Periniń shashın tarap atırǵanına qarasa, basın qolına alıp shashın tarap atırǵanın kóredi. Bul periden Edige tuwıladı. Bunda babanıń ústi tükli bolıwı, áwliyede júriwi, onıń ápiwayı adam emes, áwliye, perishte sıyaqlı

bolıp súwretleniwini kórsetedi. Baba Tükli Áziyz aqlıǵı Nuratdinniń qáwip astında qalǵanlıǵın biledi. Sebebi, ol Nuratdinniń sırtınan xabardar bolıp, aq-sarı bas quw bolıp ańlap júrgen edi. Aqlıǵına qáwip tuwǵanlıǵın bildirip, saray túnliginen kelip qanadı menen arqasına Nuratdindi mindirip alıp ketedi. Bul jerde de babanıń basqa túske enip, qusqa aylanıp júriwleri, onıń káramatlı, perishte sıpatındaǵı súwretleniwini arxaikalıq kórkemlik usıllar bolıp tabıladı. Bundaǵı kepterlerdiń lipasın taslawı, olardıń peri súlderine aynalıwı, ókshesiniń bolmawı, qoltıǵında qanatınıń bolıwı, qus bolıp beriliwi haqıyqıy miflik sananıń jemisi esaplanadı. Bul bir tárepinen antropologiyalıq kóz-qaraslar menen de tıǵız baylanıslı. Dástandaǵı batırdıń tuwılıw epizodi miflik personajlardıń qatnasıwında berilgen. Bul epizodlıq waqıyalardıń qurılısı erteklik sıpatqa da iye. Onda úsh kepterdiń bulaqqa kelip shomılıwı, olardıń eń genjesiniń lipasın alıp qalw arqalı hayallıqqa alıw, erteklerde júdá kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tiykarınan alǵanda mif hám ertek bir-biri menen tıǵız baylanıslı ketken. Bunday miflik, erteklik baǵıtta batırdıń káramatlı, qúdiretli bolıp tuwılıwı, onıń aldaǵı qıyınshılıqtı, úlken tosınlıqlardı jeńiwine uqıplı ekenligin bildiredi. Ulıwma «Edige» dástanında mif hám erteklik sıpatlar, arxaikalıq kórkemlik úlken orın iyelegen.

Sonıń menen bir qatarda, dástanıń tiykargı kórkemlik baǵıtında tariyxıy, real turmıslıq sıpatlarda basım dárejede súwretlenedi. Dástanda Edigeniń jılqı baǵıp júrip hár qanday dawıardı sheshiwi, Toqtamis penen arazlasıwı, Nuratdinniń xan xızmetinde bolıwı, atası Edige menen Nuratdinniń ayrılıqta bolıwı, Nuratdinniń atasın izlep shıǵıwı, atası menen málleslep qalıwı hám jarasıwı usaǵan epizodlar tikkeley turmıslıq waqıyalarǵa baylanıslı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, dástandaǵı Toqtamisxan, Edige, Sátemir sıyaqlı tiykargı syujetlik orayda turatuǵın qaharmanlar tariyxta bolǵan adamlar. Biraq, bulardıń obrazi epikalıq dástúrde jasalǵan. Dástanda tariyxıy dáwirdi súwretleytuǵın tolıp atırǵan tolǵawlar ushrasadı. Bul tariyxıy tolǵawlar sol noǵaylı dáwirindeǵı el-xalıqtıń túrli jawgershiliklerden qıyınshılıǵı, tuwǵan mákanın, tuwǵan-tuwısqanın, eli-xalqın saǵınıwı hám basqada kúyinish sezimlerin

tereh tolğanıwda súwretleydi. Bulardıń barlıǵı xalıqtıń tariyxıy turmısınan kelip shıqqan.

«Edige» dástanı usınday túrli dáwirlik ózgesheliklerge iye eposlardan esaplanadı.

Dástanıń kórkemligi. «Edige» dástanı mazmunlı, quramalı syujetke qurılıwı menen birge, júdá kórkem jırlanǵan dástanlardan esaplanadı. Dástanda obrazlardıń sıpatlanıwı, olardıń waqıyadaǵı túrli is-háreketleri, sonday-aq, waqıyalardaǵı hár túrli kórinislerdiń bayanlanıwı epikalıq dástúrge tiykarlanıp kórkem súwretlenedi. Bunda batırdıń portreti, qarsılasına bolǵan ǵázebi, dushpangá qarsı gúresiwi t. b. lar jırawlardıń dástan dóretiwdegi usılları menen túrli kórkemlik súwretlew qurallarınan paydalanǵan halda jırlanǵan. Jıraw dástanıń kompaziciyasında syujetlik waqıyalardıń bóliniwlerin sheber qurastırıp, bólek waqıyalıq epizodlar baslanarda «Ál qıssa», «Endigi sóz» dep baslap jańa waqıyalardı bayan etedi. Hár qanday waqıyalıq kórinislerdi túrli kórkemlikte naqıl-maqallardı, epikalıq qaytalawlardı, dástúrlı giperbolalıq hám teńew, metafora usaǵan túrlerin júdá sheber qollanadı. Dástandı oqıp otırǵanıwızda kórkem súwretlew qurallarınan teńewlerdi kóplep ushratamız. Edigeniń Kenjembayǵa aytqan mınaday sózlerinde «Qaranarday gúrkirep», jolǵa atlanıwında «Qazanlı astay qaynadı», «Qañırqaǵan búrkittay» Edige batırdıń Sátemirge bergen juwaplarında, eger tapsırmańdı orınlay almasam dep aytıp turǵan sózinde «Ashılǵan gúldey solaman» teńewleri qollanladı. Edigeniń dáwdi izlep júriwin «Ash bóridey jalaqlap», «Badana kózli jebesin» dep súwretlese, Qaratıyın Álip dáwdiń taxt ústinde otırǵanın «Qazanıń qara bultınday», «Tawda turǵan tóbedey, Bası tawdaǵı seńgirdey, Murtı bar jebedey ... Jaraǵan narday aybatlı, Gebejedey qursaqlı, Qulaqları qalqanday, Murnı qısımlaǵan talqanday, Qorqıp esten tanganday», «Gellelesken qoshqarday» degen teńewler menen beriledi. Dáwdiń usınday turpatın súwretlewde epitetler mınaday bolıp qollanılǵan. «Mańlayında boz attıń», «Boz orda», «Jaraǵan nar», «Sur betli», «Qaynatqan temir reńli», «Qaytpas batır», «Ala tuwdı jamılǵan», dep beriledi. Aqbilek ayımnıń boz ordada muńayıp otırǵanıń súwretleniwinde «Altın gúrsi astında, Tilla jamı dástinde», «Boz ordada otırıp,

Aqsha júzin soldırǵan» degen epitetler qollanılǵan. Bulardan basqa «Dárya kibi talqılap, Quba úyrektey qalqılap» degen teńewlerdi ushratamız. Dáwdiń jebeden atqan oǵı «Qarǵın suwday sarqırıp, Iyttey qańsıp baradı» dep súwretlense, batırdıń oq atıwǵa tayarlanıwı «Shegimi qattı polattay» dep súwretlenedi. Dástanda usınday teńewler, epitetler menen tolıp atırǵan metaforalıq súwretlewlerdi ushratamız. Mısalı: «Báhárde ashılǵan baǵdıń güliseń, Bir azada baqqan ay ma, kúnbiseń», «Ayrıılǵan kólden sonaman, Gá tutasıp, gá janaman», «Edige atlı shamshıraǵım qulaq sal», «Júk kótergen qatarımda nar edi», «Zardabınan qızıl gúlim solǵandı», «Kimdi botadan ayırdı ... Qanatınan qayırdı», «Sózi ótkir mináyim», «Ashıldı baǵda gúlzarım», «Mısal arıslan sher edi» taǵı basqa metaforalardı júdá kóplep qollanılǵanlıǵın kóremiz. Dástanda qaharmanlardıń obrazlıq sıpatların janlandırıp súwretlew ushın giperbolalıq kórkemlew quralları paydalanılǵan. Mısalı Edige batırdıń Buwırshın atınıń shabısın «Qara taslar solqıldap», «Sekirgende tulparı, Tanap jarım jol aldı», «Jer tanabın quwırdı» dep súwretleydi. Dáwdiń basqan izi «Belbewlikten qazılǵan, Izdi kórip Edige», «Tepsingende jer qorıqqan», «Góne japtay izi bar» dep asıra súwretlenedi hám taǵı basqa usı sıyaqlı kórkem súwretlew quralları dástanda kóplep qollanılǵan. Bul súwretlew quralları hár qanday is-háreketlerdi tásirli etip, onıń máni-mazmunın keńeytip, tásirlilegen arttıradı. Jırawlar bunday súwretlew quralların qollanıw arqalı qaharman obrazlarınıń kórkem sıpatlanıwın támiynleydi.

Ulıwına juwmaqlap aytqanda, dástan ideyalıq, tematikalıq tárepten joqarı turatúgin hám kórkemlik ózgesheligi jaǵınanda bay epikalıq dástúrlerde jırlanǵan xalqımızdıń bahalı dóretpesi esaplanadı.

Qadagalaw ushin sorawlar:

1. Qaraqalpaq xalıq dástanların atqarıwshılar. Qorqıt ata, Soppaslı Sıpıra jıraw, Jıyen jıraw, Nurabılla jıraw, jırawshılıq mektepler.

2. Xalıq dástanlarınú klassifikaciyası. N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, Í. T. Sağıtov, Q. Maqsetov klassifikaciyaları.

3. Qaharmanlıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Alpamıs", "Qırq-qız" dástanları ideyası, obrazlar.

4. Liro-epikalıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Gárip-Ashıq", dástanı.

5. «Alpamıs» dástanınıń syujetlik qurılısı.

6. Dástanlardagı troplar. Metafora, metonimiya, giperbola. t. b.

7. Tariyx hám epos. Dástanlardagı waqıyalar, tariyxqa baylanısı, jıraw tariyxı kórkem súwretlewi.

8. "Edige" dástanınıń janrlıq ózgesheligi.

10. Turmıslıq dástanlardıń ideyalıq mazmunı, tematikalıq ózgesheligi.

1.	Айымбетов Қ.	Адебиатлар: Қарақалпақ фольклоры.	Н., 1977.
2.	Алламбергенов К.	Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге».	Н., 1994.
3.	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н., 1977.
4.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырк-қыз».	Н., 1962.
5.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы.	Н., 1965.
6.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ фольклорының эстетикасы.	Н., 1971.
7.	Мақсетов Қ.	Дәстанлар, иақсылар, жыраўлар.	Н., 1990.
8.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери (сабаклық).	Н., 1996.
9.	Сағытов И.	Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы.	Н., 1963.
10.	Хошниязов Ж.	Қарақалпақ қахарманлық дәстаны. «Алпамыс».	Н., 1989.
11.	Хошниязов Ж.	Миллий руўхый дүнямыздың сагалары.	Н., 2007.
12.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық.	Н. 2011.

Glossariy

Atamanın qaraqalpaq tilindeki ataması	Atamanın ingliz tilindeki ataması	Atamanın ózbek tilindeki ataması	Atamanın rus tilindeki ataması	Atamanın mazmunı
Ádebiyat	literature	Adabiyot	Literatura	Turmıstı kórkemlik penen súwretlep beriwshi sóz wóneri
Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler (fantaziyalıq)	Fairy tale	Ajoyıb hodisalar haqıda ertak	Volshebnie skazki	Bul hádiyselerdiń barlıǵı Adam turmısına, onń kún kórisine baylanış súwretlenip jaqsılıq penen jamanlıqtıń qarama-qarsılıǵına qurılıǵan.
Ańız	Legenda	Rivoyat	Predaniya	tariyxıy waqıyalarga, tariyxıy adamlarǵa baylanış aytılatuǵın áńgime
Aytım	Aytım	Aytım	Aytım	Awırıw adamlardı emlew paydalanılatuǵın diniy dástúrlerge baylanış aytılatuǵın sózler
Aytıs	Aytıs	Aytıs	Aytıs	eki adamnıń sóz jarıstırıwı sıpatında -folklorı, ádebiyatta da uzaq dáwirlerden beri saqlanıp kiyatur

Balalar folklorı	Childrens folklore	Bolalar folklori	Detskiy folklor	balalardıń aqıl-oyın ósiriwge, sóylewge, tárbıyalawǵa jámiyetlik turmısqa aralastırıwǵa tiykarlanǵan boladı.
Baqısı	Baksi	Baqshi	Baksi	Ashıqlıq dástanlardı atqarıwshılar
Bádik	Badik	BÁdik	Badik	Diniy uǵımǵa baylanış tuwǵan salt dástúr jrlarınń biri, kóbinese ul balalarga aytılatuǵın bolǵan
Besik (hayıw)	Cradle	Alla	Kalibelnaya pesnya	Ananıń balasın jubatıw ushın shıǵarǵan qosıqlar dúrkimi
Genezis	Genezis	Genezis	Genezis	hár bir nársenin payda bolıw, dóreliw tiykari. Folklorlıq shıǵarmanıń qaydan payda bolǵanı.
Gúlapsan	Gulapsan	Gulapsan	Gulapsan	Balalar awırǵanda aytatıwın bolǵan.
Dástan	Epos	Doston	Epos	Mazmunı hám forması bo-yınsha uzaq dawamlı dáwir ishinde qalıplesken dástúрге tiykarlanǵan batırlıq, muxab-

					bat, turmis mâselelerin sôz yetetugin dôretpe.
Dutor	A lute	Dutor	Dutor	Dutor	Baqslardn saz Âspabi
Ertekler	Fairy-tale	Ertak	Skazka	Skazka	Qyal menen toqilgan, belgili bir syujetke, obrazlarga qurilgan awizeki prozaliq dôretpe.
Janr	Genre	Janr	Janr	Janr	Kôrkem shigârmanin mazmununa,kôlemine, kompozitsiyaliq qurilisi, bayanlaw usullarina, qaharmanlarna qarap onin turin belgileytugin ôlshewshisi.
Jiraw	Jiraw	Jirow	Jiraw	Jiraw	Qaharmanliq dâstanlardi atqariwshilar
Joqlaw	Joqlaw	Yoqlow	Plashi	Plashi	Jaqin adamlardn ôlimin azalap, olardi songi saparga shigarip saliw mâresimine baylanisli dôregen qosiqlar.
Jumbaq	Riddle	Topishmoq	Zagadka	Zagadka	Jasiringan zatti tabiw

Ideya	Idea	Ideya	Ideya	Ideya	Shigârmada avtor târepinen aytilatugin tiykargi oy, pikir , berilgen oylardn juyintigi
Improvizatsiya	improvizatsion	Improvizatsiya	Improvizatsiya	Improvizatsiya	kutilmegen jerden belgili temada, suwirip salip qosiq shigâra beriw
Kôrkem âdebiyat	Belles lettres	Badiiy adabiyot	Xudojstvennaya literatura	Xudojstvennaya literatura	Adamlarga olardi qorshap turgan dunya tuwrali tusinik beredi.
Kompozitsiya	kompositcion	Kompozitsiya	Kompozitsiya	Kompozitsiya	folklorliq shigârmanin mazmuninin tartibi, waqyanin qurilisi
Konflikt	Konflikt	Konflikt	Konflikt	Konflikt	Qaharmanlardn bir-biri menen qatnasin belgileytugin, unamli-hâm unamsiz qaharmanlar ortasindagi tartis, gures
Kulkili sôzler (anekdotlar)	Anecdote	Hajviy hangomalar	anekdot	anekdot	Kulkili mazmundagi waqyalardi bayanlaytugin qusqa gurin
Qobiz	Kobiz	Qôbiz	Kobiz	Kobiz	Jirawlardn saz âspabi
Qosiq	Song	Qôshiq	Pesnya	Pesnya	Folkloridagi qosiqlardn bashl ôzgesheligi kôbinese xalictn

					awzında jasad, xalıqın kün-körısın, urp-âdet dâstûrları, sezımları menen tikkeley baylanısıp awızeki doretılıwı, kópshilik jâğdayda doretıwshısınını anıq emes belgısız bolıp kelewi.
Qıssaxan	Kıssaxan	Qıssaxan	Kıssaxan		Olar el aralap, basılğan kitapları oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytusların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, saz ónerınıń iyesi xalıq jurshılarınıń biri- xalıqtıń qıssaxanları bolıp esaplanadı.
Maqal	Saying	Maqol	Pogovorka		Kóbinese aql aytıw, keńes beriw, oy tuwǵızıw xarakterinde boladı
Mıynet qosıqları	Songs of labour	Mehnat qóshıqları	Trudovie pesni		Bul qosıqlar mıynet quralları, mıynettıń túrin, egin egıw, jer súriw, oraq orıw, qos aydaw, mal baǵıw, arba aydaw, h.t.b. haqqında sóz etiledi.

Mıf	Myth	Mıf (asotır)	Mıf		dúnyanı tanıw, qorshap turǵan átıraptı bilıw, adamnıń, aspan denelerınıń payda bolıwı haqqındaǵı kózqaras
Mıfologiya	Mythology	Mıfshunos-lik	Mıfologiya		Dúnya xalıqları mıfılerin ızertlewshı ilim
Naql	Proverb	Naql	Poslovica		Qısqaq, ıqshamlı, uyqasqan sózler dizgini menen juwmaqlasturıǵan oylar dúrkinin anlatatúǵın, adamlardıń dúnyaga qatnasın boldıratúǵın, keleshekke aql, násiyat beretuǵın sózler
Pátiya	Benediction	Duo	Blagoslove-nie		Patiya sózi arab tilinen alıngan bolıp, hár bir insanga beriletúǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insannıń arziw- Armanlarınıń Ámelge asıwınıń birdeń bir tiykari sıpatında qabil etiledi.
Hawjar	Hawjar	Hawjar	Hawjar		Qız uzatılǵanda aytiladi. Qızdıń kelin bolıp túsiwine baylanısh zari, muńı, júrek nalıshı bayanlanadı

Haywanatlar haqidagi ertekler	Animals fairy-tales	Hayvonatlar haqida ertak	Skazka o jivotnix	Adamlar turmusin haywanat obrazlari menen súwretleytuǵın ertekler
Folklorıanıw	Folklore study	Folklorshunoslik	Folkloristika	Folklor haqındaǵı ilim
Folklor	Folklore	Folklor	Folklor	Xalıq awızeki dóretiwshiligi
Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Oraza ayında aytılátuǵın qosıq. Bunda adamlar bir-birine jaqsı tilek aytadı

Бердақ атындағы Қарақалпақ
Мәмлекетлик Университети
1-саплы Мәлимлеме ресурс
571523 орайы

MAZMUNÍ

Algı sóz	3
§1. Folklor haqqında túsinik. Folklor menen jazba ádebiyattın ayırmashılıǵı.....	4
§2. Qaraqalpaq folkloristikası.....	9
§3. Qaraqalpaq folklorın dóretiwshiler hám atqarıwshılar.....	29
§4. Qaraqalpaq folklorın klassifikaciyası.....	38
§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları.....	46
§6. Aytımlar.....	66
§7. Qaraqalpaq xalıq aytısları.....	77
§8. Termeler hám tolǵawlar.....	91
§9. Xalıq danalıǵın kishi janrları.....	99
§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri.....	105
§11. Ápsanalar hám ańızlar	116
§12. Sheshenlik sózler.....	126
§13. Kúldirgi sózler.....	132
§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları.....	137
Glossariy.....	248

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, Í.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgen waqti
2013-jil 02-oktabr

Original-maketten bosiwğa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formati 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 16,0 b.t.
14,88 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 84.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi, 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95